

AZƏRBAYCAN

1'2019

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA

Məsul katib: Vüsal NURU

REDAKSIYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Əli Əmirli, Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Əjdər Ol, Musa Yaqub, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı: Bakı - Az1000 Xaqani küçəsi, 25	Çapa imzalanıb: 07.01.2019 Sifariş 027 Tiraj 600	E-mail: intigam.gasimzade@gmail.com qasimzadeh@azbyb.az
Telefonlar: <i>Redaksiya</i> – 498-78-10 493-28-32 493-28-34 <i>Mühasibat</i> – 493-29-41	Kağız formatı 70x108 1/16 - 6,5 kağız vərəqi 12 çap vərəqi 16,8 şərti çap vərəqi	Qiyməti 1 manat 50 qəpik Bakı şəhəri, “Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunur

Çap olunmuş yazılar qəbul edilmir.

Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.

BU SAYIMIZDA:**20 YANVAR
TARİXİMİZİN QAN YADDAŞI**

İsmayıl İMANZADƏ - 20 Yanvar etüdləri..... 3

MƏDƏNİYYƏT TARİXİMİZDƏN

VAQİF BƏHMƏNLİ - "Azərbaycan"ı yaşadıb "Azərbaycan"da yaşayanlar..... 11

P O E Z İ Y A

BALAYAR SADIQ - Şeirlər..... 28

AĞASƏFA - Şeirlər..... 65

GÜLNARƏ CƏMALƏDDİN - Şeirlər..... 91

ORXAN SAFFARİ - Şeirlər..... 96

ƏBÜLFƏT MƏDƏTOĞLU - Şeirlər..... 120

TAPDIQ YOLÇU - Şeirlər..... 140

T Ü R K D Ü N Y A M I Z

VİLAYƏT QULİYEV - Böyük yolun yolçusu (Əhməd Ağaoğlunun 150 illiyinə)..... 36

ƏHMƏD AĞAOĞLU - Altmış yeddi il sonra..... 39

A Y D I N M Ə M M Ə D O V - 7 5

İNTİQAM QASIMZADƏ - Yaşasaydı... ..145

AYDIN MƏMMƏDOVLA İNTİQAM QASIMZADƏNİN YAZIŞMALARI.....146

Y E N İ T Ə R C Ü M Ə L Ə R

Qabriel Qarsia MARKES - Nağıllar üçün yaşa 73

N Ə S R

MURAD KÖHNƏQALA - Zamanın üst küçəsi (rəngli povest) 99

E S S E

LOĞMAN RƏŞİDZADƏ - İllüziya..... 151

Ə D Ə B İ S Ö H B Ə T L Ə R

Tənqid ədəbiyyatı sevməkdən yaranır -
(Tənqidçi Nərgiz Cəbbarlıının professor Nizaməddin Şəmsizadə ilə söhbəti) 127

Ə D Ə B İ T A L E L Ə R

Çarlz Dikkens..... 169

N Ə S İ M İ - 6 5 0

HACI FİRUDİN QURBANSOY - Hürufiliyin mənbəyi və təzahürü.....177

K İ T A B L A R , R Ə Y L Ə R

"Bir ömrün iziylə" 188

K İ T A B R Ə F İ191

20 YANVAR

Tariximizin qan yaddaşı

Xalqımız 1990-cı ilin müdhiş 20 Yanvar faciəsini heç vaxt unutmayacaqdır. Çünki o, ayrı-ayrı insanlara edilən qəsd, təcavüz deyildi, bu, bütün Azərbaycan xalqına, Azərbaycan ölkəsinə edilən hərbi təcavüz idi.

Bu təcavüz nəticəsində həlak olanlar xalq qəhrəmanlarıdır, onlar millətimizin qəhrəmanlarıdır.

Heydər Əliyev

İsmayıl İMANZADƏ

20 YANVAR ETÜDLƏRİ

O gecə Xəzərin sinəsi şan-şan,
Bakı qan içində çalxalanırdı.
O gecə hikkəsi sədləri aşan
Kreml özünü qalib sanırdı.

Tanklar şütüyürdü küçə uzununu,
Şəhər diksinirdi atəş səsindən.
Yenə bozartmışdı göylər üzünü,
Güllələr yağırdı torpağa dən-dən.

O gecə yurdumu gəmirib didən,
Xallı bir gürzənin sonsuz kinydi.
O gecə naləsi ərşi titrədən
Xalqımın elə bil məhşər günüydü...

* * *

O gecə yağılar durdular üzə,
O gecə cəlladlar dağ çəkdi bizə.
O gecə qar yağdı taleyimizə,
Təzədən cücərdik dərdimiz üstə.

Əridik sübhədək səsdə, səmirdə,
Dözməzdi bizimtək daş da, dəmir də.
Doğranıb didildik neçə ömürdə,
Yıxılıb torpaqda qaldıq üz üstə.

O gecə yaralı bağrımız şan-şan,
O gecə sinəmiz gülləyə nişan.
Nə düşmən süngüsü, nə ölüm, nə qan
Çökdürə bilmədi bizi diz üstə...

* * *

Şəhərin üstünə yeridi tanklar,
Axdı neçə-neçə insanın qanı.
Göylər heyrətindən dondu elə bil,
Yağdı küçələrə güllə leysanı.

Sübh çağı dil açan dərdin özüydü,
Qəfil bir atəslə paralandı dan.
Bakı elə bil ki, qan dəniziydi,
Ölüm boylanırdı hər qarışından...

Ərşi titrədirdi bir səs, bir hənir,
Küçələr, meydanlar aşıb-daşırdı.
İblis fitnəsindən xəbərsiz Bakı
Bir məşum gecəylə qucaqlaşdı.

Şaxtalı havada 20 Yanvar
Çırpına-çırpına doğurdu gecə.
Qəfildən bir tufan sovurdu qarı,
Qəfildən hayqırdı, bağırdı gecə...

Ay Bakı, xəbərin yoxdumu bəyəm,
Üstünə qan rəngli bir sazaq gəlir?!
Əyninə imperiya mündiri geyən
Neçə cəllad gəlir, yalquzaq gəlir...

Bu səs küçə-küçə gəzdirdi, dolaşdı,
Bu səs barıları, sədləri aşdı.
Çatdı neçə səmtə, neçə tinə o.
Bələndi gecənin zülmətinə o...

* * *

Kimisini titrətdi
Bu səs ocaq başında.
Kimisini haqladı
Yol üstündə, maşında.
-İgidlərim, bərk durun,
Qorxmayın, ərənlərim!
Kəfənini diriykən
Əyninə geyənlərim!
Bircə addım geriyə
Çəkilsəniz bu gecə,
Ölümün qarşısında
Bükülsəniz bu gecə,
Gərək mərdliyimizi,
Adımızı danaq biz.
İllərin qınağında
Əriyək, islanaq biz...
...Bircə bilən olmadı,
Bu sözləri deyən kəs
Hara çəkildi getdi.
Gecənin zülmətində
Sanki əridi, itdi...
- Kişi düz deyir, vallah...
- Nəyi düz deyir axı?
Düz adamdırsa əgər,
Gəlib dayansın burda.
Görsün nələr çəkirik
Bu sazaqda, bu qarda...
-Vətəni qoruyana
Keşik çəkənə bir bax!
Sənin kimilərinin
Günahı ucbatından
Göyçə də, Zəngəzur da

Düşməne qismət oldu,
Ulu yurd, ulu ocaq...
-Sən mumla, səsinə kəs...
-Bəsdir, söz güləşdirmək
Daha əbəsdir, əbə!
Qoyun görək xatadan
Sovuşuruq biz necə?!
Kremlin özü kimi
Yamanca məkrlidir
Zülmət donlu bu gecə...
-Qorxmayın, üstümüzə
Gələnlər ki, yad deyil!
Bizim sovet ordusu
Bakını yandırması
Ocaq deyil, od deyil...

* * *

Qəfil güllə səsləri
Günahsız adamların
Harayına qarışdı.
Bakının başı üstə
Qəfil şimşəkmi çaxdı,
Ulduzlarını sayırışdı?!
Çalxalandı küçələr,
Torpağa qan çiləndi.
Tankların nərəsindən
Göylər lərzəyə gəldi,
Binalar silkələndi...
Dərgahından boylanın
Tanrının özü belə,
Bu gecənin xofundan
Qorxurdu, üşənirdi.
Başsız, qolsuz cəsədlər
Torpağa döşənirdi.
Kin, qəzəb fışqırırdı
Yağların gözündən.
Sabaha boylanırdı
Bakı qan dənizindən...

* * *

Ey mənim millətimin
Qanına yerikləyib,
20 Yanvar gecəsi
Qəddimizi bükənlər!

Azadlıq duyğumuzun
Qarşısına zülmətdən
Qara pərdə çəkənlər!
Şərəfli tariximi
İllər boyu dananlar.
Bir gecənin içində
Quzğun kimi üstümə
Tökülənlər, qonanlar!
"Qardaşlıqdan" dəm vurub,
Dinəndə hərzə -hərzə,
Niyə qırx beş il qabaq
Neftimin hesabına
Berlinə çatdığını,
Sən belə tez unutdun?!
Bəlkə elə bilirdin,
Qoltuğuma verdiyin
Saçaqlı bayraqlarla
Mənliyimi ovutdun?!
Sən o gecə üstümə
Gəldin qəzəblə, kinlə.
Azadlıq amalımı
Ram eləmək istədin
Tankınla, tüfənginlə!
Fəqət yanıldın, yağı!
Anlamadın ki, heç vaxt
Zorla susdurmaq olmaz
Azadlıq istəyilə
Hayqıran bu torpağı!!!

* * *

Aç qoynunu, ana Vətən,
Qucağına şəhid gəlir!
Hönkürtüsü ərşə yetən
Ocağına şəhid gəlir!

Dan yerimi meydan, səki,
Al qərənfil leysan təki...
Ulu şəhər, dağ üstdəki
Bucağına şəhid gəlir!

Ələmimiz kündə-kündə,
Əriyirik səsdə, ündə.
Dədəm Qorqud, gor evində
Yatağına şəhid gəlir!

Son qoyub yurdun ahına,
Döndü elin pənahına.
Tanrım, uca dərgahına, -
Otağına şəhid gəlir!..

* * *

Şəhid gəlir...
Al qumaşa bürünübdü
Neçə tabut!
Meydan tabut, səki tabut,
Küçə tabut!!!
Bu gün mənim azadlığım
Sığınıbdı tabutlara!
Baxışlarda sual gəzir, -
Ərən hara, tabut hara?!
Dilim gəlmir bu gün
Qanlı tabutlarda,
Yoxuş boyu addımlayan
İgidləri ölü sanam!
Bir az toxta,
atam, anam!
Gözlərinin yaşını sil,
Gəlin bacım!
Hünərə bax,
Gözlərimin qabağında
Heykəlləşir, bayraqlaşır
Ağrım-acım!!!
Milyonların istəyinə
Bükülübdü
Ərin sənin, balan sənini!
Göz yaşına sığışarmı
Burc kürəkli qalan sənini?!
Şəhid gəlir, qəzəbindən
Tir-tir əsən insanların
Arasından keçə-keçə!
Şəhid gəlir,
Uğuldayır dalan, küçə!
Al qərənfil yağış kimi
Səpələnir şəhidlərin
İzi üstə!
Məzar-məzar sıralanır,
Ər oğullar,
Düşmənləri çökdürməkçün
Dizi üstə!!!

* * *

Azadlıq - sevgi, amal,
Azadlıq - qeyrət, qürur!
Onun yolları üstə
Əzəldən qan qoxulu
Amansız ölüm durur!
Azadlıq pay verilmir,
Onun vüsali üçün,
Gərək lazım gələndə,
Ömrünü tikə-tikə
Bölməyi bacarasan!
İnadla vuruşmağı,
Kükrəməyi, daşmağı,
Ölməyi bacarasan!!!

* * *

Yurdun igid övladları,
Siz o gecə şəhidləşib,
Azadlığa səs verdiniz!
Torpağımıza əzəmət,
Bizə nəfəs verdiniz!
Sizin ümman sevginizdən
Zərrə-zərrə doğulduq.
Oba-oba, oymaq-oymaq
Ülvi şəhid adınızın
İşığına yığıldıq!..
Köləliyin zəncirini
Qıra-qıra, ata-ata,
Qədəm qoyduq azadlığın
İşığında pərvazlanan
Bir həyata!..

* * *

Közərsək də sönmədik,
Haqq yolundan dönmədik!
Şəhid ucalığından
Düşmənin qədəminə
Əyilmədik, enmədik -
Son qoyduq qısa, Vətən!

Azadlıq yolun çətin,
Hər vaxt dayan-dur mətin!

Bir də bəxtin, qismətin
Dəyməsin daşa, Vətən!

Bu qəm son qəmin olsun,
Sevinc həmdəmin olsun.
Əbədi şöhrətimiz
Həmişə sənin olsun, -
Dön al günəşə, Vətən!
Kükrəyən dəniz olduq,
Qəlbində əziz olduq.
Səni sevdiyimizdən
Ölən-itən biz olduq,
Təki sən yaşa, Vətən!!!

* * *

Dikəlt uca qəddini,
Başını dik tut, Vətən!
Bu ələmi, bu dərdi
Kim deyər unut, Vətən?!
Bilirəm, zaman-zaman
Sinən üstə sızlayan
Yaraların dərinli.
Azadlıq amalına
Sığındıqca dil açan
"Şəhidlər Xiyabanı"
Qibləmdi, and yerimdi!
Sıl gözünün yaşını,
Dikəlt qəddini, bu gün!
Al çiçəklər bəzəsin,
Hər an rəddini, bu gün!
Başını dik tutmağa
Haqqın var sənin, Vətən!
Bu qeyrət savaşında,
Bu millət savaşında,
Şəhid ucalığına
Qoy dönsün qəmin,
Vətən!!!
Al günəşli sabahlar
Olsun həmdəmin,
Vətən!!!

◆ Mədəniyyət tariximizdən

Vaqif BƏHMƏNLİ

“AZƏRBAYCAN”I YAŞADIB “AZƏRBAYCAN”DA YAŞAYANLAR

Publisistik fraqmentlər

“Müasir və klassik Azərbaycan ədəbiyyatına əsas yer verən jurnal, eyni zamanda, Azərbaycan oxucusunu dünya ədəbiyyatının qiymətli nümayəndələri ilə müntəzəm olaraq tanış etmişdir. Onun səhifələrində ədəbi prosesi əks etdirən tənqidi yazılar, elmi araşdırmalar, publisistika və incəsənətə dair materiallar da geniş yer tutmuşdur. Bütün bunlar “Azərbaycan” jurnalını yarandığı gündən ədəbiyyatımızın güzgüsünə çevirmişdir.”

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının mənəviyyatını müdafiə edən şah əsər, “Azərbaycan” jurnalı isə bu mənəvi müdafiənin avtoreferatıdır.

(Müəllif)

Düşüncələrini kağıza köçürmək, yaxud bilgisayar ekranında sıralamaq üçün iş masası arxasına keçən hər bir yazı adamı, məncə, istisnasız olaraq, nədən və necə başlamaq çətinliyi ilə üzbəüz qalır. Operativlik məcburiyyəti, mövzu barədə bilgi azlığı səbəblərindən dirəniş, yəni yazıda irəliyə doğru hərəkət çətinliyi başadüşüləndir. Bəs səbəb nədir ki, ən xırda detallarına, şəxəli təfərrüatlarına qədər mənimsənilmiş bir mövzunu yazıya çevirərkən də fikir tıxacı yaranır, bilgi azlığından törənən tələş, vurnuxma ondan heç də az olmayan şiddətlə bilgi çoxluğundan da qaynaqlanır və saysız-hesabsız giriş cümlələrini yazıb, dərhal da üstündən xətt çəkirik?!

Ədəbiyyat tarixində bir çox qələm sahibləri ilk cümlələrin üstündə aciz qaldıqlarını, ilk abzasları yaradarkən necə zülüm çəkdiqlərini etiraf ediblər...

Belə anlaşılsın ki, köhnə münəqqidlər demiş, cahanşümul bir tədqiqat əsəri meydana qoymaq niyyətini anons edirəm. Bu qeydlər, uğurlu alınacağı ən yaxşı halda yalnız və yalnız mənə həqiqətən də doğma “Azərbaycan” jurnalı haqqında illərdən bəri sinəmə yığılan oxucu və müəllif təəssüratlarının ifadəsi olacaq. Məqsəd də elə bundan ibarətdir.

Amma hər halda, belə çıxır ki, yazıya başlamaq sindromu janr, vəzn, mövzu, istedad anlayışları dairəsindən kənarda mövcuddur. Bəlkə ona təzim edək?

Bəlkə bu amil yazıçını duyum və idrakın dərinliyinə səsləyən çağırışdır? Nə bilmək olar, bəlkə yazıçı ilk cümlələr üzərində ürək qanadıb, baş sındırdığı anlarda gördüyü işin ciddiliyini dərk edir? Bu, faktdır ki, bəzi istisnalar qırağa qoyulmaqla, ağır və çətin yazılan əsərlər, sözün yaxşı mənasında, asan oxunur.

Burada yazı peşəkarlığı haqqında "tezislərə" son qoyub əsil mətləbə keçirəm. Və indiyə qədər ard-arda düzdüyüm, ola bilsin ki, mövzuya o qədər də dəxli olmayan yuxarıdakı cümlələri də pozmaq fikrində deyiləm. Deyim biləsiniz, indiki halda "Azərbaycan"ın tarixi və müasir həqiqətlərindən yazmaqda məni ləngidən səbəb nə fərdi məlumatların azlığı və ya çoxluğu, nə mövzunu mənimsəmənin dərinliyi və ya səthliliyi, nə də "başlamaq sindromu" ilə bağlıdır... Bəs onda nə?

* * *

Məsələ burasındadır ki, sizin oxumağa başladığınız bu yazını qələmə almaq qərarı verəndən sonra "Azərbaycan" barədə kimlər yazıb, nə yazılıb, nəzərdən keçirdim, jurnalın 2003-cü ilə qədərki fəaliyyətinin statistikasını cəmləşdirən "Azərbaycan"-80. Biblioqrafik göstərici"ni (tərtibçi Əmin Əfəndiyev. "Çinar-Çap" nəşriyyatı) o üzəndən-bu üzə, bu üzəndən-o üzə, yəni dönə-dönə vərəqlədim **və birdən mənə elə gəldi ki, "Azərbaycan" jurnal deyil, çağa vaxtı - lap körpəlikdə anamızın bizə qurduğu beşikdir. Və mən elə o beşiyə doğulub, o beşikdə böyümüşəm. Ələlxüsus, oxucu zövqünün formalaşması, ədəbiyyat, ədəbi yaradıcılıq barədə qənaətlərin yaranması, inkişafı və bərkiyib möhkəmlənməsi baxımından "Azərbaycan" - Ana beşiyi müqayisəsi obrazlı bənzətmə deyil, açıq-aşkar həqiqətdir!** Hələ bu azdır, üstəlik indi bu dəqiqə qəlbimin harasında sarsılmaz bir inam baş qaldırır və o inam mənə deyir ki, XX əsrin 20-ci illərindən ədəbiyyat dünyasına doğulan elə bir ədəbi şəxs (övlad!) yoxdur ki, "Maarif və mədəniyyət" adıyla işıq üzü görən, 1953-cü ildən bu günə qədər "Azərbaycan" brendilə nəşr olunaraq üst-üstə 95 illik ömrə sahib olan bu Ana beşiyində öz dövrünə münasib ardıcılıqla yatıb, oyanıb, böyüməsin...

Bax bu əzəmət, bu müqəddəslikdi, bu möhtəşəm mədəni, ədəbi, elmi, tarixi sərvət önündə keçirilən təlaş, köks qəfəsini həddən ziyadə dolduran bir qürur havasıdır ki, sözləri qələmin ucunda dondurur!

Jurnalın baş redaktoru İntiqam Qasımzadə 2003-cü ildə "Azərbaycan"-80. Biblioqrafik göstərici" kitabına yazdığı ön sözdə haqlı olaraq deyir ki, *"Azərbaycan" jurnalının nüsxələri ədəbiyyatımızın tarixini öyrənən hər bir kəs üçün - istər tənqidçi-alim, istər tələbə, istərsə də adi oxucu üçün əvəzsiz bir mənbə, zəngin bir xəzinədir. Lakin bu xəzinəyə baş vurmaq, oradan istədiyini axtarıb tapmaq o qədər də asan iş deyil, müşkül məsələdir, aylar, bəzən isə illər tələb edir*". Həyatının ən çağlar, gözəl illərini həsr etdiyi "Azərbaycan" jurnalı haqqında İntiqam müəllimin qələmə aldığı bu kəlmələr bizə, Azərbaycan ədəbiyyatına qismət olan belə bir tarixi, mədəni, ədəbi, mənəvi xəzinənin dəyərini anlatmaqda yanaşı, ciddi bir xəbərdarlıq olduğu qədər də ciddi çağırış və yönəltmədir. **Həqiqətən də xalqımıza məxsus bu sərvət elə qiymətdədir ki, onun izahı, incələnməsi üçün "Azərbaycan"ı araşdırma institutuna ehtiyac var** və belə olduğu halda, hər hansı bir ədəbiyyatşünas alimin, oxucu-müəllifin bir, yaxud bir neçə məqalə, ədəbi oçerk silsiləsi ilə jurnalın məram və dəyərini müəyyən edəcəyini düşünmək ən azı, inandırıcı görünmür.

Yenə də... köynəyin qolu geri çırmalanıb; fikirdə bəhs olunan bu ədəbi hadisə və ədəbi faktın "xaosu", masa üzərində nə dilədiyini bilmək marağıyla gözünü sənə ağardan vərəqlər... Düzü, heç başlanğıcdan da geriye yol yox idi... Heç olmasa həssas bir oxucu səviyyəsində düşüncələri bölüşməyə borcluyuq.

* * *

95 il ərzində yüzrlə romanı, minlərlə povest və hekayəni, dram əsərlərini, on minlərlə poeziya örnəklərini, ədəbiyyatşünaslıq, tərcümə yazılarını öz müqəddəs ana beşiyində hifz edib saxlayan, bəsləyən və indi də böyük xidmətini, yoruldum - demədən davam etdirən “Azərbaycan” fenomeni nədir? Oxucular, müəlliflər, alimlər, yaradıcı ictimaiyyət Azərbaycan xalqının dünyadərkində bu toplunun rol və əhəmiyyətini tez-tezmi yada salıb bu barədə düşünürlər? İndiki ağılda və hətta zahiri görünüşdə milli bir toplum olmağımızda “Azərbaycan” adlı “şüur dülğərinin rəndəsi”, “qiyafə dərzisinin qayçısı” haqqında nəsə bir xəyal etmişikmi?

Bu ritorikaya dərhal nöqtə qoymaq lazım gəlir. Əlbəttə, Azərbaycan xalqının bugünkü nailiyyətləri - onun düşüncəsi, qiyafəsi, milli və ümumxalq varlığı... kompleks və qanunauyğun tarixi inkişafın nəticəsidir. Amma onu da unutmamaq olmaz ki, məhz “Azərbaycan”ın divarları arasında boy atıb yetişən ədiblərin, alimlərin fəaliyyəti millətimizə məxsus müasir sivilizasiyanı meydana gətirən kompleks tarixi inkişaf proseslərinin ən həssas və təsirli faktoru olmuşdur. Axı, tarix XIX-XX əsrlərdə bədii söz, estetik düşüncə və humanist fəaliyyət naminə doğulmuş ədiblərin çiyinə məarifçi-vətəndaş missiyası da qoymuşdur. Onlar “Əkinçi”də, “Ziya”da, “Kəşkül”də, “Şərqi-Rus”da, “Həyat”da, “Molla Nəsrəddin”də, “Füyuzat”da, “Açıq söz”də, nəhayət, “Maarif və mədəniyyət”də (oxu: “Azərbaycan”da) Avropa, hətta rus ədiblərindən fərqli olaraq ona görə yazmırdılar ki, şöhrət tapsınlar, maddi təminat imkanlarına yetişsinlər, ona görə yazırdılar ki, böyük tarixi keçmişə, qüdrətli dövlətlərə sahib olan, öz böyük tarixindən, öz böyük coğrafiyasından iraq düşən, iki imperiyanın o taylı-bu taylı zülmü altında inləyən, ağrıyan xalq toparlansın, dərdlərin öhdəsindən gəlmək üçün dözümlü bacarığını yaralı əzaya yönəldə bilsin...

“Azərbaycan” jurnalı indi profilli, peşəkar ədəbiyyat məcmuəsi olsa da məhz milli varlığın daimi boyartımına xidmət edən fikir, düşüncə, zövq binası kimi qərar tutmasaydı, xalq onu 95 (artıq, 96!) il ərzində yaşatmazdı.

“Azərbaycan”ımızın 95 yaşı tamam oldu... Bəlkə də siz bu qeydləri nəzərdən keçirməyə fürsət taparkən milli mühitimizə aid heç bir mətbuat orqanının qurucuları və müəllif heyəti ilə (həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından) müqayisə oluna bilməyən, yazarlar ordusunun (məhz ordusunun) istedadı və zəhməti sayəsində ərəşəyə gələn, heyratımız miqyasa malik sənət toplusu 100 yaşının astanasına doğru daha bir addım atacaq. Daha dörd sənə ötəcək, “Azərbaycan” layiqli ömrünün ikinci yüzilini yaşamağa başlayacaq...

Əlbəttə, mən münəccim deyiləm. Amma jurnalın mətbu bioqrafiyası həm tarixin, həm indinin, həm də gələcəyin varidatı timsalında canlı və diri şəkildə elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, mətbuat yadigarı olaraq xalqımızın varlığı boyunca qalacağının əksini düşünməyə heç bir əsas yoxdur. Elə bir əsas, bütün mətnlərin sonuna qoyulan nöqtə qədər olsa belə, yoxdur!

Tam məsuliyyətlə deyirəm, əgər vətənimizin çox da uzaq olmayan keçmişindən bu gününə “Gülüstan”, “Türkmənçay” pəncərəsindən baxsaq, o zaman müasir Azərbaycan adlı indiki ölkənin təqribən 200 illik tarixi miqyasında xalqımızın ovqatının, elmi, fəlsəfi, ədəbi düşüncəsinin az qala 100 ilini, yəni tən yarısını bir başqa mətbuat orqanından deyil, məhz “Azərbaycan” jurnalının səhifələrindən izləyib dəyərləndirmək olur. Və bəlkə də yalnız bu pəncərədən baxmaqla bütün məqamları obyektiv şəkildə aşkara çıxaran yekunlar əldə edilə bilər.

Hər bir yazıçının, şairin yaradıcılığı estetik meyarlar baxımından çoxcəhətli olsa da, həm də o, vahid bir xəttin, konkret leytmotivin strukturu və daşıyıcısıdır. Ədəbi mənbələrə nəzər salmaqla bəşəri siqlətə sahib olan, yeni bədii söz deyərək mədəniyyət sərvətinə çevrilən sənətkarların fərdi platformasını asanlıqla fərqləndirə bilərik. **"Azərbaycan" jurnalı fərd deyil. Bununla belə daim inkişaf, yaradıcı proses keçirən bu jurnalın da yalnız özünəməxsus baş mövzusu, platforması var - bu, ədəbiyyatdır!** 95 illik bir müddət ərzində milli, əslində, dünya ədəbiyyatşünaslığında qəbul edilən bütün istiqamətləri - ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqidin dolğun mənzərəsi "Azərbaycan"ın səhifələrindən boylanmışdır.

"Azərbaycan"ın inkişaf mərhələlərini izləyənlərə məlumdur ki, burada milli ədəbiyyatımızın (imkan daxilində dünya xalqları ədəbiyyatının) həm şifahi, həm də yazılı şəkillərindən nümunələr mütənasibliklə, heç nə unudulmadan oxucuya çatdırılmışdır. Bunu təsdiq etmək üçün jurnalın mövzu bölmələrini nəzərdən keçirə bilərik. Təbii ki, ən geniş miqyaslı bölmə - başlıq, Azərbaycan ədəbiyyatıdır! Canlı varlıqlar torpaqdan qidalandığı kimi, belə görünür, milli ədəbiyyatın da beşiyi başında folklor dayanır. "Azərbaycan" şifahi xalq ədəbiyyatının miniatür ölçülü janrlarından - atalar sözləri, məsəllər, lətifələr, bayatılar, qoşmalardan tutmuş nağıllara, dastanlara qədər ən dəyərli bədii parçaların işıq üzü görməsi, xalqdan gələnin xalqa qaytarılması üçün öz qapılarını el yolu kimi açıq qoymuşdur.

...Ən uzun ömürlü və dərin məzmunlu jurnal olmasına baxmayaraq, "Azərbaycan" ənənə davamçısıdır, onu da yaradan mətbuat, ədəbiyyat mühiti, sələfləri vardır. Elə bu səbəbdən tariximizə ədəbiyyat - yazıçı fəaliyyəti, ümumxalq mədəniyyətindən qaynaqlanma yönündən baxmaqla jurnala həsr edilən bu fraqmentlərdə bir qədər də dolğunluq yaranacağını düşünürük.

* * *

Bir qədər sonra görəcəksiniz ki, milli mətbuatımızın tarixində jurnal formatının müəlliflik qisməti payına düşən Cəlal Ünsüzadənin 1883-cü ildə nəşr etdiyi ("Maarif və mədəniyyət"dən 40 il əvvəl) "Kəşkül" jurnalında tənqid və mətbuat xülasəsi ilə yanaşı şeir şöbəsi də varmış. Qəribəliyə, yaxud təsadüfə baxın ki, "Kəşkül" qapadılarkən Ünsüzadə "Azərbaycan" adlı qəzet buraxmaq üçün müraciət edib, rədd cavabı almışdı.

"Azərbaycan" adlı ilk jurnal "Molla Nəsrəddin"ın təsiri ilə, özü kimi satirik üslublu, şəkilli nəşr 1906-cı il dekabrın 6-da Təbrizdə çap olunmuşdu. Məmməd Səid Ordubadi yazır ki, o taylı-bu taylı Azərbaycanın qəhrəman oğlu Səttarxan həmin o "Azərbaycan"ın ilk sayını görərkən: "Bu gün Azərbaycan xalqının bayramıdır", - demiş və ağlamışdı.

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının ikinci cildində verilən məlumatlara görə dünyada "Azərbaycan" adı ilə bizim soydaşlarımız tərəfindən araya-ərsəyə gətirilən bir çox nəşrlər olmuşdur... Səttarxanı ağladan "gülməli", yeni satirik "Azərbaycan"ı dedik... Digər "Azərbaycan"lar bunlardır:

"Azərbaycan" - İran Demokrat Partiyasının orqanı olan ictimai-siyasi və ədəbi qəzet (1918) Azərbaycan və fars dillərində çıxıb. "Azərbaycan" - gündəlik ictimai-siyasi qəzet. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin orqanı. 1918-ci ildə AXC hökumətinin orqanı kimi nəşrə başlayıb, azərbaycanca və rusca, əvvəlcə Gəncədə, sonra da Bakıda dərc edilib. Redaktorlar sırasında dahi Üzeyir Hacıbəyli də var. Müəlliflərdən (o dövrdə) bir qismi bunlar idi: M.Ə.Rəsulzadə, M.Şahtaxtılı, Ə.Müznib, Ə.Abid... (bilərəkdən ədib adlarını seçdik). 1920-ci il aprelın 27-də bağlanıb (niyəsi bəllidir). "Həyat" adı ilə 1991-ci ildə nəşrə başlayan qəzet bu il 100 yaşını Cümhuriyyətimizlə birgə qeyd

edən bizim indiki "Azərbaycan" qəzetidir və əlbəttə, mütləq qeyd etməliyik ki, qəzetin o dövrə aid qısa tarixçəsini M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, Ə.Cavad, Ə.Müznib, S.Hüseyn, Ə.Abid, Y.V.Çəmənzəminli kimi ədiblərimizin adları nurlandırır. "Azərbaycan" - Türk Ədəmi Mərkəziyyət Müsavat Partiyasının xaricdə əcnəbi dildə nəşr edilən ilk mətbu orqanıdır (1926, Paris, redaktor C.Hacıbəyli). "Azərbaycan" - qəzet, 1945-ci ildə Təbrizdə, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin orqanı olaraq fəaliyyətə başlayıb. Redaktorlarının adı və əsərləri yazı-pozu əhlinə tanışdır: H.Ə.Şəbüstəri, Ə.Musəvi, F.Xoşginabi, İ.Şəms. "Azərbaycan" - 1952-ci illərdə Almanyanın Münxen şəhərində Azərbaycan və rus dillərində çıxıb. Redaktoru C.Hacıbəyli. "Azərbaycan" - jurnal, Türkiyə, Ankara. Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyinin orqanı. 1952-ci ildən fəaliyyətdədir. "Azərbaycan" - jurnal, Stokholm, 1952-ci ildən Azərbaycan dilində, latın və ərəb qrafikası ilə çap olunub. "Azərbaycan" - Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsinin orqanı. 1989-cu illərdə Sabir Rüstəmxanlının redaktorluğu ilə çap olunub. "Azərbaycan" - Bu bizim "Azərbaycan" nəşriyyatıdır ki, 1920-ci ildə yaradılıb, hazırda milli mətbuatımızın böyük bir qisminin nəşriyyat-poliqrafiya bazasıdır. "Azərbaycan" jurnalı da bizim günlərimizdə orada çap olunur.

* * *

Biz haqlı olaraq "Azərbaycan" milli mətbuatının tarixini "Əkinçi" qəzeti ilə başlayırıq. Amma bunu da qeyd edirik ki, 18-ci əsrin sonu, 19-cu əsrin birinci yarısında bizim coğrafiyanın insanların təfəkkür tərzinin ifadəsi olan "divan" üslubu öz ömrünü başa çatdırır-çatdırmaz, daha dəqiqi, 1832-ci ildə "Tifliskiye vedomosti" qəzetinə əlavə olaraq türk dilində "Tiflis xəbəri", 1845-ci ildə "Zakavkazskiy vetstnik" in yenə də əlavəsi olaraq "Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri" vərəqə-qəzetləri yoxdan var olub məhdud dairədə olsa da türk əhalisinə indiki günlərimizdə bəlkə də mənasız görünən məlumatlar çatdırmışdı. Mövzumuz baxımından milli mətbuat tarixinin bu xırda faktları hazırda ona görə əhəmiyyətlidir ki, bu qəzet-vərəqələrin ilk azərbaycanlı müəllifləri arasında A.Bakıxanov, M.F.Axundov kimi yeni Azərbaycan mentalitetinin yaranmasına fəvqəladə təsir göstərən qüdrətli qələm sahibləri var. O qələm sahibləri ki, "Gülüstanı-İrəm", "Əsraril-Mələkut" kimi, "Aldanmış kəvakib", "Kəmalüddövlə məktubları", milli dramaturgiyamızın özül daşları olan "Təmsilat" kimi xalq var olduqca dəyərini itirməyən şedevrlər yaradan dühalardır. Bir az sonra - yaxşı, bəs milli mətbuatımızın atası Həsən bəy Məlikov Zərdabının böyük ağıllıq və can yanğısının nurundan yaranan "Əkinçi"nin (1875-77) yazarları kimlər idi? Yenə də ədiblər - M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Gorani... Daha bir nümunə; "Əkinçi" rus çarizm siyasətinə, yerli hampaların məcazına uyğun gəlmədiyinə (ələlxüsus!) və maddi imkansızlığa görə bağlandı, Akif Aşırının bu yazını hazırlayarkən dönə-dönə ehtiyac duyaraq müraciət etdiyim "Azərbaycan mətbuatı tarixi" 2 cildlik əsərinə əsaslansaq, deyə bilərik ki, ilk milli jurnalımız "Kəşkül"ün də həm jurnal, həm də qəzet variantlarının müəllifləri qələm babalarımızdır. Yeri gəlmişkən, bu nəşr "Azərbaycanlı" anlayışını bədii şəkildə aktuallaşdıran mətbuat vasitələrindən biri, bəlkə də birincisidir. Akif Aşırının təqdim etdiyi "Kəşkül" mətnində azərbaycanlı ilə əcnəbinin əhvalatı onların vəğzalda bir-birinə rast gəlib həmsöhbət olmaları belə təsvir olunur:

"Şələ papaq başımda, qartı yapıncı çiynimdə, arşın yarım xəncər budumda durmuşdum. Tiflis vəğzalında maşın gözləyirdim. Vəğzal dolu idi. Hər millətdən desən burda var idi, rus, gürcü, erməni, müsəlman. Hər dil desən danışdırlar. Gözümə bir neçə əcnəbi də göründü. Kim bilsin firəngdi, ingilisd. Ancaq bunlardan biri mənə çox diqqət ilə təkdən-təkə baxırdı. Doğrusu, bunun

baxışı mənə heç xoş gəlmirdi. Öz-özümə deyirdim: Ay filani, nə dikibsen gözünü üzümə. Yoxsa mənə quldur hesab edirsiniz?

Birdən zəng vuruldu. Girdik vağzala. Mən ikinci klasa girdim. Elə yenincə oturmuşdum, mənə baxan əcnəbi də qarşımda əyləşdi. Bunun qonşuluğu xoşuma gəlmədi. Əvvəla, onun üçün ki, mənə baxırdı. İkincisi, özünün də sifəti sapsarı, başı tüksüz, üzü yarımüklü, deyəsən, qırılmış keçidir burnuna əynək geydiriblər. İstədim durum yanımdan bir qeyri-yerdə oturum. Ancaq yerlərin hamısı tutulmuşdu.

- Sən nə millətdənsən?

- Müsəlmanam.

- Xeyr, mən soruşdum nə millətdənsən?

- Müsəlmanam deyirəm.

- Əfəndim, millət ayrı, din ayrı. Bildim, dininiz İslamdır, ancaq istəyirəm biləm, millətiniz nədir.

Bu suala nə cavab verim? Bilirəmmi, mən hansı millətdənəm. Bizim molla, ya bizim axund görəsən bilirmi?

Keçisaqqal əcnəbi kiridiyimi görüb başladı.

- Əfəndim, ərəb, fars, türk, hind, əfqan və qeyri bunların hamısı islamdırlar, ancaq hər birinin milləti ayrıdır. Mən özüm katolik dinindənəm, ancaq millətim italyandır.

- Doğru buyurursunuz, əfəndim. Ancaq eyb də olsa, gerek dürüst ərz edim, mən bilmirəm ki, nə millətdənəm.

- Əfəndim, doğrusu, insan üçün nə millətdən olduğunu bilməmək böyük eybdir. Belə olanda gerek bilməyəsen atan kimdir, anan kimdir. Siz o tayfadan deyilmisiz ki, sizə tatar deyirlər?

- Bəli, bizə tatar deyirlər.

- Hə, indi bildim siz nə millətdənsiniz. Siz tatar deyilsiniz, tatar Krımda, Qazanda olan müsəlmanlardır. Sizin millət azərbaycandır."

Belə maraqlı təhkiyyə və koloritli, təmiz dillə xalqa ən ciddi mətləbləri anladan, insanların gözünü örtmüş pərdəni qaldırmaq istəyən "Kəşkül"ün iki əsas istiqamətindən biri ədəbiyyat idi. Yazarları - milli ədəbiyyatşünaslıq elminin banisi F.Köçərli, maarifçi yazıçı S.M.Qənizadə, Mirzə Fətəlinin oğlu Rəşid bəy Axundov... Öz yuvasında C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə təmsalında qəlbini ədəbi söz və millət naminə şam kimi əridən, ürək, ciyər qalı ilə qələm çalan ustaları qanadlandırmış "Şərqi-Rus" (1903-05, qurucusu M.Şahtaxtılı) qəzetini yaradanlar, orada çalışanlar da irəlində qeyd edilən adlardan göründüyü kimi, ədiblər olmuşdu. Xeyriyyəçi-milyonçu H.Z.Tağıyevin maliyyələşdirdiyi "Kaspi" qəzetinin (1881-1919) redaktorları və yazarları sonradan milli oyanışın önündə gedən, "müasirləşmək, türkləşmək, islamlaşmaq" məfkurəsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə doğru müqəddəs yol başlayan milli romantizmin parlaq nümayəndələri Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu ədəbiyyat tariximizin unudulmaz adlarıdır. "Maarif və mədəniyyət" jurnalı nəşrə başlayanaqədək, başqa sözlə, 1900-cü ildən 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda məhz ədəbiyyat təmaüllü, milli mətbuat tarixində qızıl səhifələr açan qəzet və jurnallar dilimizin saflaşması, müstəqillik, demokratik düşüncə, milli özünüdərk məramı uğrunda, obrazlı desək, şir kimi döyüşmüşlər. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Nəriman Nərimanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Firudin bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhet, Ömər Faiq Nemanzadə, Abdulla Sur, Haşım bəy Vəzirov, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla bəy Divanbəyoğlu, Soltan Məcid Qənizadə, Əliabbas Müznib, Əliqulu Qəmküsar, Əmin Abid, Cəfər Cabbarlı, Üzeyir Hacıbəyli, Məmməd Səid Ordubadi, Əhməd Cavad... Yada düşmə sırasına görə qarışıq yazdığım bu şanlı

şəxslər milli mətbuatımızı yaradan, onu ən uca məfkurə mərtəbəsinə yetirən ədiblərimizin tam siyahısı deyil. **Söyləsək ki, Azərbaycan mətbuatını bizim yazıçı, şair və publisistlərimiz yaradıb, inkişaf etdiriblər - qətiyyən yanlışlığa yol vermiş olmarıq.** Söhbət təkcə mətbuat, ədəbiyyat məsələsindən getmir.

Bədirxan Əhmədov "20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" ikicildliyinin lap əvvəlində yazır ki, *"20-ci əsrin iki onilliyini milli hərəkatın, iqtisadi-siyasi inkişafın, ictimai-siyasi, ədəbi, kulturoloji, maarifçi düşüncənin intibah səviyyəsində təkamülünü şərtləndirən Azərbaycan tarixinin ən zəngin dövrü hesab etmək olar. Milli tariximizin elə mərhələsi olmamışdır ki, bu dövr qədər zəngin, çoxcəhətli və çoxşaxəli şəkildə inkişaf etsin, tarixi nəticələr (milli şüurun formalaşması və milli dövlətçiliyin yaranması) əldə etsin, iqtisadiyyatının ən yüksək zirvəsinə çatsın, Azərbaycanı bütün sahələrdə dünyaya bağlamış olsun. Cəmi bir neçə onillik əvvəl milli kimliyini bəirləməyən bir toplum siyasi təfəkkür baxımından təşəkkülünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır ki, bu milli hərəkatın yekunu olaraq tarixdə ilk dəfə parlamentli dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur".*

Sonrası məlumdur. Sovet sosialist rejiminin tezliklə iki yaşa çatmamış gənc dövləti qan və zor gücünə boğması, rus imperiyasının ilhaqından az müddətə qopan qəlpələrin toparlanması formatında itirilmiş ucqarların yenidən işğalı, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin "şanlı qələbəsi" barədə söz açıb vaxt aparmaq, oxucuya təəssüf, kədər və utanc hissini yenidən yaşatmaq istəməzdim. Amma bu məqamı qeyd etmək yerinə düşür ki, sovet hakimiyyətinin verdiyi ən xırda fürsətdən yararlanmağa cəhd edən milli oxumuşların, ziyalıların ilk növbədə ağına gələn məhz millətə xidmət edən mətbuat vasitəsi yaratmaq məqsədi olmuşdur. "Maarif və mədəniyyət" jurnalının meydana çıxması belə bir qeyrətli təşəbbüsün açıq-aşkar timsalıdır. Oxucular üçün müqayisə imkanı yaradacağını nəzərə alıb xatırladaq ki, "Maarif və mədəniyyət" bir ədəbiyyat dərgisi olaraq o dövrün ən populyar ümumittifaq nəşrlərinin də ağısaqqalıdır. Məsələn, sonralar SSRİ Yazıçılar İttifaqının orqanları olan "Oktyabr", "Zvezda" jurnalları 1924-cü ildə, "Noviy mir" 1925, "Moskva" 1926, "Znamya" 1931, "Drujba narodov" 1939, "İnostrannaya literatura" 1955-ci ildə, yəni hamısı bizim "Azərbaycan"dan bir və ya bir neçə il sonra meydana çıxmışdır.

* * *

Məlum məsələdir ki, "Azərbaycan" dünyanın ilk ədəbiyyat jurnallarından deyil. Çünki adı "Fotus kitabxanası" kimi tərcümə edilən ilk jurnal çox qədimlərdə, hətə IX əsrdə Fransada işıq üzü görüb, amma o, sadəcə, kitab kataloqu olmuşdur (yenə də ədəbiyyat, yenə də kitab!). Bütün parametrlərinə görə jurnal sayıla bilən nəşrin fəaliyyət göstərməyinə "Azərbaycan"ın çapından 260 il əvvəl icazə verilib, maraqlıdır ki, o da ədəbiyyat yönümlü imiş. Amma çıxıb-çıxmadığını bilmirəm. Faktiki olaraq dünyanın ilk jurnalı kimi qeyd edilən on iki səhifəlik "Journal des Savans" da ("Alimlər jurnalı", Fransa, 1665) elmi olmaqla bərabər, ədəbiyyat yönümlüdür, indi də ildə iki dəfə çap olunur. Ədəbi əsərlərdən parçalar dərc edən "Gushi Hui" ("İstoriya" - "Tarix") jurnalının çıxma tarixi yox, tirajı maraqlıdır: 5,4 milyon nüsxə!

Onsuz da xırdaqlara varlıq; bir qədər sonra "Azərbaycan"ın uzun ömürlüliyünün səbəblərinə nəzər salarkən müqayisə imkanı yaradacağını əsas götürüb bizim vətənimizdə jurnalçılığın əhəmiyyət kəsb edən xronologiyasına (bunlar mütəxəssislərə bəllidir və düşünməyin ki, biz elmi-informatik tapıntılar irəli sürürük) toxunmaq istədik.

Əlbəttə, ən başda "Molla Nəsrəddin" jurnalı (1906-1931) gəlir. Cəlil Məmmədquluzadənin, Ömər Faiq Nəmanzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin şah əsəri... Göz yaşımız, gülüşümüz, düşmənlərimiz, dostlarımız, qaranlığımız, işıqımız, güzgümüz... "Füyuzat" - 1906, noyabr 1907, cəmi 32 sayı çıxıb. Əli bəy Hüseynzadə yadigarı; türklüyümüz, müsəlmançılığımız, müasirliyimiz... Üç rəngli bayrağımız. Fikir-düşüncə xəzinəsi, dünyanı dərk qəsrinin qapısına düşən açar. "Zənbur" - 1909. 42 nömrəsi çıxıb. "Bəhlul" - 1907, 6 ay işıq üzü görüb, cəmi 9 nömrə. Yazarlarının biri yazıçı Seyid Hüseyn idi. "Yeni Füyuzat" - 1910-11. 22 sayı çıxıb. "Dəbistan" - 1906. Redaktoru Ələsgər Cəfərzadə idi. "Rəhbər" - 1906-07. Redaktoru Mahmud bəy Mahmudbəyov. 5 nömrəsi çıxıb. "Babayı Əmir" - 1915-16. Əliabbas Müznib yaradıb. Müəllifləri yazıçı və şairlər: M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, S.Hüseyn, Ə.Vahid və b. "Tuti" - 1914-17. 112 nömrəsi çıxıb. "Dirilik" - 1914-16. Redaktoru Ə.Müznib. "Arı" - 1910-11. Satirik jurnal. Redaktoru Dadaş Bünyadzadə. "İşıq" - 1911-12. 68 sayı çıxıb. "Kəliyyət" - 1912-13. 31 sayı çıxıb. "Lək-lək" - 1914. İrəvan. 12 sayı çıxıb. "Övqafi-nəfis" (nəfis vərəqlər) - 1920. Ədəbi materiallar dərc edirdi. "Şeypur" - 1918-19. 14 nömrəsi çıxıb. Müəllifləri Səməd Mənsur, Məhəmmədəli Sidqi. "Əqrəb" - 1923-24. "Füqəra füyuzatı" - 1920-21. Redaktoru M.S.Ordubadi olub.

"Azərbaycan" adı ilə nəşr olunan mətbuat orqanları haqqında ensiklopedik məqalələrin mündəricatını bir qədər əvvəl diqqətə çatdırmışdıq. "Azərbaycan"a qədərki mətbuat mühitində bu jurnala az-çox dərəcədə qida verən nəşrlərin xronologiyasını xatırlatmağımızın səbəbi "Azərbaycan" jurnalının necə bir mətbuat ənənələri üzərində dünyaya göz açıb, hansı nəşrlər arasından sıyrılaraq 95 illik bir yolla irəlilədiyi barədə oxucuda müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün idi.

İndi, elə bilirəm ki, əlimizi rahatlıqla ürəyimizin üstünə qoyub deyə bilərik ki, burada adı çəkilən və ya adı çəkilməyən nəşrlərin hamısı ilə əqrəbə olsa da, o, yəni bizim **"Azərbaycan", "Maarif və mədəniyyət" adıyla Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığı tərəfindən təhsiz edilsə də, birmənalı olaraq "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" jurnallarının məfkurə, ədəbi qayə daşıyıcısı olmuş və məhz onların köynəyindən çıxdığını bu günə qədər unutmamış, unutdurmamışdır.**

* * *

Çox güman ki, 1922-ci ildə Azərbaycan SSR Maarif Komissarlığının kollegiya iclasında səslənən maarif-ədəbiyyat təmayüllü jurnal yaratmaq haqqında qərar ideyası göydəndüşmə deyildi, əvvələn, Sovet hakimiyyətinin gəlişi ilə XX əsrin ilk 20 ili ərzində yaranan, açılan, qapanan qəzet və jurnalların AXC-nin süqutundan sonra sürətlə qeybə çəkildiyi bir vaxtda boşluğu doldurmaq ehtiyacı ortada idi. Hətta bura qədərki əsaslandırmadan sonra cəsarət edib deyərdim: necə ki, "Molla Nəsrəddin"-i zəmanə özü yaratmışdı, indi də yeni zəmanə ən azı ideoloji vasitə kimi xalq kütlələrinə təsir edəcək nəşrlərə bir növ, möhtac idi. "Maarif və mədəniyyət" jurnalının 1923-cü il yanvar ayının 28-də işıq üzü görən və jurnalın 95 illik böyük yolunu elə ilk nömrədə müəyyən edən birinci sayı bütün digər səbəblərlə yanaşı, yenə də məhz XX əsrdə yetişən görkəmli ədiblərin yaranmış balaca fürsətdən istifadəyə hesablanan arzu və istəyindən də bəhrələnmişdi. O zaman Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının sədri Nəriman Nərimanov idi. O Nərimanov ki, buna qədər bir çox nəşrlərə redaktorluq etmişdi, ədəbi dəyərini onilliklər boyu itirməyən "Nadanlıq", "Şamdan bəy", "Nadir şah" kimi dram əsərləri, roman, hekayə, məqalələr yazmış, milli teatrın təşkilatlanmasında içdən, sənətə bağlılıqdan gələn bir ehtirasla mühüm işlər görmüşdü. Onun

1920-ci illər Azərbaycanında ən ali vəzifədə olduğu bir zamanda Cəlil Məmmədquluzadə öz “Molla Nəsrəddin”i ilə bərabər vətəndə fəaliyyət göstərməyə çağırılmış, Əhməd bəy Ağaoğluna Türkiyədən geri dönəcəyi halda çalışmaq üçün lazımı şərait yaradılacağı bildirilmişdi. Kim nə deyirdesin, söykənib ayaq üstə durmaq mümkün olan hara varsa, ora dayaqlanıb yaşamağa davam edən Azərbaycan Nəriman Nərimanovun ən real amalı olmuşdur. Nərimanova görə, sovet sisteminə arxalanmaq - Azərbaycançılıq amalının (sözün bütün mənalarında) məhv olub aradan çıxması üçün zamanın təklif etdiyi yeganə istinad nöqtəsi idi. Bəlkə də onun cavan yaşda, karyerasının ən yuxarı pilləsində olarkən həyatını itirməsi istinad nöqtəsinin həlledici amil funksiyası dura-dura, o istinad nöqtəsinə, o funksiyaya fərdi-milliyetçi yanaşma səbəbindən olmuşdu? Bunu tarixçilər söyləyə bilər. Bütün hallarda “Maarif və mədəniyyət” jurnalını yaratmaq ideyasını N.Nərimanovun ən azı, xeyir-duasından kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Dövrün tanınmış ədəbi Mustafa Quliyev Xalq maarifi komissarı, yazıçı Tağı Şahbazi Simurq (jurnalın ilk redaktoru) onun müavini idi. Mətbuat tarixinə dair araşdırmalarda Türkiyədən gəlmiş Mühiddin Birgenin qatqısı da qeyd olunur. Sonralar o, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş ictimai-siyasi vəziyyət haqqında irihəcmli tarixi-publisistik əsərlər yazmışdır.

Müraciət edilən bütün mənbələr, xüsusilə “Azərbaycan” jurnalının ilk və azsaylı tədqiqatçılarından olan Rasim Tağıyev birinci nömrənin mündəricatını belə təsvir edir:

1. Hüseyn Cavid. “Peyğəmbər”. Mənzum pyesdən parça.
2. Simurq. “Aldanmış ümid”. Hekayə.
3. Cəlil Məmmədquluzadə. “Zırrama”, hekayə (jurnalın 2-ci nömrəsində ədəbin “Quzu” hekayəsi dərc olunub).
4. A.Müsse. “Mayıs gecəsi”. Şeir, tərcümə - A.Səhhət. Şeir orijinaldan tərcümə olunub. Səhhət fransız dilini bilirdi.
5. S.Mümtaz. “Azərbaycan şairlərindən Nəsimi”. Oçerk, üstəgəl: “Məndə sığar iki cahan” da daxil olmaqla Nəsiminin 8 şeiri.
6. H.Zeynallı. H.Cavidin “Şeyda”sı haqqında məqalə.
7. Tağı Şahbazi Simurq. “Bir-iki söz”. Baş məqalə qismində (bəzi mənbələrdə baş məqalənin Xalq maarifi komissarı Mustafa Quliyev tərəfindən yazıldığına işarələr var).

Hər hansı bir binaya daxil olarkən gerçək vəziyyətə görə ya qapını döymək, ya da o qapıya açar salmaq lazım gəlir. Bu, Allahapənah bir cəhddir. Bununla belə “Azərbaycan” dünyasına daxil olmaq üçün “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1-ci sayını vərəqləmək, binanın içində adam olduğuna, yaxud əlindəki açarın o qapıya düşəcəyinə tam əmin olmaq kimidir. Kişilik və qeyrətin, tam dərk olunmuş bir ədəbiyyat dəhlizinin təhlükəli yollarından keçərək, sonu əvvəlindən bəlli bir sona doğru - yəni, Sibir əzabına doğru bilərəkdən yerişən Hüseyn Cavid “Maarif və mədəniyyət”in ilk sayına “Peyğəmbər”i gətirir. Bütün ömrünü xalq və onun mədəniyyətinə, ədəbiyyatına fəda edən, çarizm Azərbaycanından, AXC Azərbaycanından, Sovet Azərbaycanından təhdid və sitəmlərdən başqa heç nə görməyən, amma yenə də öz millətinə dərin məhəbbətini hifz edib saxlayan Mirzə Cəlil “Maarif və mədəniyyət”ə “Zırrama” ilə gəlir. Salman Mümtaz nəinki Şərq, nəinki Azərbaycan, hətta dünya düşüncəsinin dəyişməsində bu günə qədər rol oynayan Nəsimi haqqında oçerkiylə “Maarif və mədəniyyət” oxucularını ağır fikirlərə qərq edir... Jurnalın ilk nömrəsinin bu mündəricat tərtibinə ötən əsrin 20-ci illərinin gözüylə baxsaq, böyük Əli bəy Hüseynzadənin “Siyasəti-füsuhat” əsərindəki at quyuğunun tərpənişini heç həssas oxucu olmasaq da, fəhm edə bilərik. Bəlkə də belə seçim zamanı rejim o zamanlar total şəkildə İslam düşüncəsinin içində olan

kütləyə anlatmaq üçün demək istəyirmiş ki, baxın, sizin bütün ruhunuzu saran peyğəmbər də adi insandır, hətta o, gözünüzün qarşısında olan bir ədibin əsərində, onun qurduğu səhnədə rol ala bilər...

Yaxud, sizin göylərə göz dikib, yalnız ordan nicat dilədiyiniz, yalnız ordan qorxub-çəkdiyiniz bir dövrdə sizə bir şair tanırıq, o, həm də adi bir insandır və deyir ki, "Həqq mənəm, həqq məndədir", "Məndə sığar iki cahar" (sosializm və dünyanın yerdə qalan hissəsi), "mən bu cahana sığmazam" (sosializm sərhədlərinə və dünyanın yerdə qalan hissəsinə). Bəlkə bunlar ədəbiyyatşünaslıq elmində yetərinə mütəxəssis bilikləri olmayan publisistin gəlişigözlə yazı eyniyyəsidir? Ola bilər. Bütün hallarda "Maarif və mədəniyyət" in ilk nömrəsini tərtib edən şəxslər dərin bir ədəbiyyat sevgisinin təsiri altında nümunələr seçərək bədii sözün dayanıqlı, aydın üföqlərinə doğru-düzgün baxmışdılar. Onlar təbii ki, "Peyğəmbər" əsərinin, Nəsimi təfəkkürünün əsrləri yarıb gələn düşüncə şimşəyindən nur aldığı fərqləndirilir. Onlar Cəlil Məmmədquluzadənin "Zırrama" hekayəsinin, yenə də, o dövrün gözü ilə baxanda, köhnəlik tər-töküntülərini tənqid atəşinə tutmaqdan daha çox, bədii estetik nailiyyət olduğunu, satiranın üslub təbiətinə rəğmən, dahiyənə bir qələmlə yeni estetik keyfiyyət qazanaraq realist üsluba çevrildiyinin fərqləndirilir. Təəssüf ki, xalq hələ də bunun fərqləndirir; nədən ki, ədəbi qəhrəmandan daha mükəmməl "zırramalar" yaşıl reallığı sarı alaq kimi hələ də bürüməkdədirlər.

"Maarif və mədəniyyət" dərgisinin ədəbiyyat təmayüllü bir nəşr olacağına təminat vermək üçün bu üç sədəv nümunədən yalnız bircəsinin orada dərc olunması yetərli idi. Halbuki, belə ehtiram göstərməklə onlar məsələni əsaslı şəkildə həll etmişdilər. Burada, həmin nömrədə nəhayət, böyük vətəndaş Abbas Səhhətin tərcüməsində Alfred de Müssenin "Mayıs gecəsi" şeiri də (məzmun yükünə, şeirdən bir qədər geniş mətn həcminə görə, poema) verilib. Mən bilmirəm, o şeirin fransız poeziyasında tutduğu ərazi nə boydadır, amma tərcümə də olsa, bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatına çoxsaylı axın faktlarından biridir. Niyə? Əvvəlcə, ona görə ki, mənzumə həqiqi yaradıcılıqla bağlı nə varsa, onların daimiliyi haqqında təhtəşüur və yaxud, aşkar bir ədəbi çağırış, xəbərdarlıq təəssüratı yaradır. Alfred de Müsse təbii ki, bu şeiri "Maarif və mədəniyyət" jurnalının birinci sayının işıq üzü görməsi münasibəti ilə yazmayıb. Bununla belə, onun bu şeiri bəlkə də şairin özündən xəbərsiz, Azərbaycan ədəbiyyatında oxunan alın yazısıdır.

"Mayıs gecəsi" A.Səhhətin tərcüməsində belə başlayır, Şeir ilahəsi Şairə deyir:

**Gəl, şairim, al bərbəti çal, öp məni oxşa,
Yaz fəslidir, afaqa baxıb eylə tamaşa.
Açmış yaşıl ormanda gözəl dürlü çiçəklər,
Güldən gülə qalxıb qonur əlvan kələbəklər.
Göy saf, su şəffaf, gülür qönçə qızılgül,
Yarpaqlı budaqlarda ötür, gör, necə bülbül.
Alqışlayır aləm, hamı bu təzə həyatı,
Sən də məni öp, başla o şirin nəğəmatı!**

Təqribən belə ahəng və ləngərə uyğun mənə yüklü Şeir ilahəsi - Şair poetik mükəlliməsi şairi hərəkətə gətirmir ki, gətirmir və Şair deyir:

**Yeksər bürüyüb dağ-dərəni ördü qaranlıq,
Hər bir yeri sarmış görürəm qəmli qaranlıq -**

Elə bu səbəbdən Şairin yazıb-yaratmağa əli qalxmır, qələmi tərpənmir.

Şairlik fədakarlıqdır. Onun düşüncələri ən qatı qaranlıqda belə, zülmətə od vurub alışdıran nur olmalıdır. Şeir pərisi bunu əsas götürərək bir Səqqə quşu əfsanəsi ilə Şairə şairliyin əbədi missiyasını xatırladır. Şeir pərisinin Şairi yazıb-yaratmağa çağıran yalvarışlarının məbədi belədir:

**Səqqə quşunun bəlli deyilmi sənə hali,
Yorğun qayıdarkən evinə əlləri xali,
Ac yavruları toplanar ətrafına yeksər,
Ağzın açıb onlar anasından yemək istər...
Axmaq balalar bərkiyib istərsə qidanı,
Lakin ananın, heyif ki, boşdur çinədanı.
Ziraki, balıq ovlamamış, xicləti vardır,
Həddən füzun amma olara şəfqəti vardır!
Piçidə olar fikrə, arar dərdinə çarə,
Həsərlə qaranlıq göyə eylər də nəzarə.
Ol dəm yeni bir fikr gələr könlünə birdən,
Tutqun ürəyi xəndənəl eylər o fikirdən.
Şadlıqla edər köysünü övladına təqdim,
Ac yavrular eylər ətini, qanını təqsim.
Köysü didilib, al qana axdıqca dəmadəm
Valid bu ziyafətdən olub şakirü xürrəm.
Etdikcə təhəmmül o dözülməz zəhamata
Qorxar ki, vida etsin əziyyətlə həyata.
Doyduqca əziz yavruları qalxıb o yerdən
Zəhmətlə uçar göy üzünə kəndisi birdən.
Dəryaya atar, örtər onu bəhri-xüruşan...
Səqqə quşunun halını et, şairim əzbər,
Eylər belə rəftar ulu şairlər, ədiblər.
Hərc etməyərək sözləri üstündə durarlar,
Növi bəşəri xuni-ciylə doyurarlar!**

Bu əsər həm tərcümə sənətkarlığı, həm orijinaldan gələn bədii keyfiyyətləri, həm də istər Fransada, istər çevirmə kimi Azərbaycanda meydana gəlmə baxımından ayrıca yanaşma istəyir. Biz isə mövzumuz baxımından iti bir sürətlə “Mayıs gecəsi”nə “Maarif və mədəniyyət”də yer aldığı zaman pəncərəsindən və həqiqətlərdən bəhs edərkən heç bir vaxt, zaman pəncərəsi ilə hesablaşmayan ədəbiyyat-əbədiyyət prizmasından nəzər salmağı yetərli sayırıq.

Təsəvvür edin, ola bilsin naşir və redaktor fəhmimə güvənib, güman edirəm ki, bu, belədir, jurnalın naşirləri “Mayıs gecəsi”nin birinci bəndində bir qədər əvvəl qələbə çalan Sovet hakimiyyətinin təcəllasını görmüşdülər. Bununla bərabər, həmin o naşirlər sonrakı bəndlərdə keçmişdən qopmaqda əziyyət çəkən insanların tərəddüd və işgəncələrinin təsvir olduğunu güman edirdilər. Bəlkə də onlar yeni quruluşu, Sovet hakimiyyətini bəşəriyyətin nicatı kimi görür, bu yol uğrunda canı qurban verməyin ana borcu olduğunu güman edirdilər? Ac bir xalqı doyurmaq üçün vətənin torpaqdan başqa yeməyə yararlı nəyi var ki?

Amma bu günün prizmasından baxarkən Höte, Jan Pamo, Derjavin, Mendeleyev, Krilov, Puşkin, Lermontov, Hüqo, Dəhləvi, Nikitin, Kozlov, Jadovski, Plesseyir, Hoffman, Smirnov, Koltsov, Qrenkov, Skulyov, Meçayev, Belousov, Qorki, Harman, Tolstoy, Hols-Miller, Minsk, Hadson, Şevçenko, Sereteli, Barataşvili kimi adları oxuculara məlum olan məşhur və eyni dərəcədə indi heç tanınmayan ədiblərin, müəlliflərin əsərlərini xalqa çatdırmağa ən azı sevrək, həqiqi professionallıqla təqdim edən A.Səhhətin “Mayıs gecəsi”ndəki poetik tərcümə uğuru göz qabağındadır. O da göz

qabağındadır ki, "Maarif və mədəniyyət" daha geniş mənada bizim "Azərbaycan"ın yaradıcıları, təbii ki, həm də bizim ədiblərimiz az qala öz cismini əsirgəmədən Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, mənəviyyatını acından ölməyə qoymayan Səqqa quşu olmuşlar!

Təsəvvürünüzə gətirin, Fərman Kərimzadə "Xudafərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü"nü, Məmməd Araz Şah İsmayıl Xətaiyə həsr olunmuş şeirlərini yazana qədər Azərbaycanda bu şah şairin adını tutan da yox idi, amma "Maarif və mədəniyyət" nəşrə başladığı elə ilk, 1923-cü ildə onun şeirlərini dərc etmişdi.

* * *

Azərbaycan tarixində yer alan elə xronologiyalar var ki, onları təkrarlamaq, ən azı, bu akvarel portretin tamlığı üçün vacibdir. Tarix bir dəfə olur və ona yanaşmada dəqiqlikdən, yəni, yoxlanılmış təkrardan başqa hər hansı bir yanaşma yanlışdır. "Azərbaycan" jurnalına (yaxud "Maarif və mədəniyyət"ə) nəşr olunduğu müddət ərzində 6 dəfə ad qoyulub:

"Maarif və mədəniyyət" - bu ad yazımız boyunca bir neçə dəfə təkrarlanıb. Onun belə səslənişi 5 il sürüb: 1923-27. "İnqilab və mədəniyyət" - 8 il jurnal bu adla çıxıb. 1928-ci ildən 1936-cı ilə qədər. "Revolysiya və kultura" - jurnalın 3-cü adıdır. 1936-41. Əgər "və" bağlayıcısının dilimizə ideal bir şəkildə qaynayıb qovuşduğuna göz yumub ərəb mənşəli fonem olduğunu nəzərə alsaq, tərkibdəki sözün üçü də alınmadır. "Vətən uğrunda" adıyla jurnal 1946-52-ci illərdə nəşr edilib. Nəhayət, mən anadan olandan 3 il əvvəl milli ədəbi mətbuat tarixində iz qoyan bir dərginin dəyişən beş adının alınından öpərək tarixin ixtiyarına yollayan jurnal "Azərbaycan" adıyla çıxmağa başlayıb. İndi o zaman kəsiyindən anamızın dilində danışan türkdilli oxucunu 65 illik vaxt ayırır...

* * *

"Azərbaycan" jurnalının ədəbi-bədii strukturu haqqında söz açmazdan irəli, onun tarixi inkişaf yoluyla bağlı daha bir məqama nəzər yetirmək ehtiyacı var; bu, dərgini istiqamətləndirən, ona redaktorluq edən ədiblərlə bağlıdır. Əyləşdikləri baş redaktor kabinetlərinin rahatlığını, genişliyi və ya darlığını bir kənara qoyuram, bu mövzuda öncə yazan müəlliflərin istinadlarına əsasən deyə bilərik ki, "Azərbaycan" jurnalına Cəlil Məmmədzadə (1924-26), Müseyib Şahbazovu (1932-33) çıxmaq şərti ilə həmişə ədiblər redaktorluq etmişlər. İlk redaktor Tağı Şahbazi Simurqu yaşlı oxucular orta məktəb dərslərlərində, sosrealizm məqsədi güdməsinə baxmayaraq, kifayət qədər insani məzmununda qələmə alınmış "Qayçı" hekayəsinə görə xatırlaya bilərlər. O, "Maarif və mədəniyyət" jurnalının ilk redaktoru, Azərbaycan SSR Xalq maarifi komissarının müavini idi. Azərbaycan MİK katibi, 1926-1929-cu illərdə ADU-nun ilk azərbaycanlı rektoru, 1930-1937-ci illərdə Azərbaycan Xalq səhiyyə komissarının müavini olmuş, bax həmən o "Qayçı"yla bərabər "Quşlar kimi azad", "İyi aləm", "Südcü qız", "Şərikli çoban", "Aclar", "Haqsızlıq dünyası", "Hacı Salman", "Ağanın kənizi", "Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik", "Azadlıq üçün cinayət", "Zərifə", "Küləkli bir axşam", "Düşmənlər" kimi nəsr əsərləri yaratmış və 1937-ci ildə əksinqilabçı, burjuva-millətçi adıyla həbs edilmiş, 1938-ci ildə 15 dəqiqə sürən mühakimədən sonra haqqında ölüm hökmü çıxarılmışdı. İndi Bakıda bir küçə onun adındadır. Cəlil Məmmədzadədən sonra 1927-1928-ci illərdə jurnala redaktorluq edən Ruhulla Axundov Şüvəlanda müəllim ailəsində doğulmuş, Azərbaycan SSR Xalq maarifi komissarı, Azərbaycan KP MK-nın ilk azərbaycanlı birinci katibi (S.M.Kirovdan sonra) olmuş, sonralar da mühüm dövlət vəzifələri tutmuş, 1938-ci ildə həbs edilərək güllələnmişdir. O, tarix, incəsənət,

ədəbiyyata dair bir sıra əsərlərin müəllifi, rusca-azərbaycanca lüğətin redaktoru idi. 1929-32-ci illərdə bizim jurnalımıza baş redaktor qismində (artıq dərgi “İnqilab və mədəniyyət” adlanırdı) Mustafa Quliyev (məlumatlardan belə görünür ki, 1923-26-cı illərdə də jurnalın de-fakto rəhbəri o idi) rəhbərlik edir. 1922-28-ci illərdə Azərbaycan SSR Xalq maarifi komissarı olan ədib Şəkidə doğulub. O da 1938-ci ildə həbs edilib və güllələnib. Jurnalın sonrakı daha iki redaktoru Hacıbaba Nəzəri Şamaxı doğumludur (1934-cü ildə jurnalın redaktoru olub), Məmmədkazım Ələkbərli (Dərbənd doğumlu, redaktorluq dövrü - 1934-36-cı illər) də tutulmuş və güllələnmişlər. 1938-41-ci illər “Azərbaycan” jurnalında (“Revolusiya və kultura”) Azərbaycanın xalq yazıçısı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri, Azərbaycan SSR maarif komissarı, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri, akademik kimi ali dövlət, ictimai və elmi vəzifələr tutmuş Mirzə İbrahimovun dövrüdür. O, alim, yazıçı, dövlət xadimi, mədəniyyət təşkilatçısı olaraq fəaliyyət göstərdiyi bütün istiqamətlərdə uğurlara imza atmışdı. Onu şəxsən tanıyırdım. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə, nəzəri problemlərinə, öz dövrünün ədəbi prosesinə dair tədqiqat yazılarının, publisistika, nəsr, dramaturgiya, hətta şeir nümunələrinin yaradıcısı M.İbrahimov bütün parametrlərinə görə Azərbaycanın tarixi dəyəre malik nadir şəxsiyyətlərindən sayılıb və sayılır. İndiki halda onun fəaliyyətinə “Azərbaycan”ın baş redaktoru olduğu üçün nəzər saldıq, amma deməliyik ki, M.İbrahimov həm də “Azərbaycan”ın ən fəal müəlliflərindən olmuşdur. Oxucu üçün maraqlı olacağını düşünüb Əmin Əfəndiyevin ““Azərbaycan” - 80. Biblioqrafik göstərici”si üzrə belə bir əlüstü araşdırma apardıq. Böyük ədibin “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında 1931-ci ildə dərc olunan ilk əsəri “Neft” adlı şeiridir. Elə həmin il 20 yaşlı Mirzə İbrahimovun bu jurnalda “Giqant” adlı poeması və digər bir hekayəsi dərc olunub. M.İbrahimov harada çalışmasından asılı olmayaraq, bu jurnala oranın əməkdaşı ardıcılığı ilə ömrünün sonuna qədər, necə deyirlər, yorulmadan yazmışdır. Onun burada 20 hekayəsi, 3 povesti, “Gələcək gün”, “Böyük dayaq”, “Pərvanə” də daxil olmaqla 4 romanı, hər biri ayrı nömrədə olmaqla 60-dan çox elmi-ədəbi tənqidi, publisistik əsəri, “Kəndçi qızı” və “Közərən ocaqlar” da daxil olmaqla dörd dramı işıq üzü görüb. Elə dərin münasibətlərimiz (arada böyük yaş fərqi vardı, üstəlik, görkəmli şəxsiyyətlərə yaxınlaşmaq bəzən cəsarət istəyir) olmasa da, onu müəyyən məsafədən dəfələrlə müşahidə etmişdim. Mirzə müəllim xeyirxahlıq, zəka işığı saçdı. Bir dəfə, hansısa bir təntənəli gün münasibəti ilə çalışdığım “Sovet kəndi” qəzetinə yazmaq üçün Mirzə müəllimi razı sala bilmişdim. O zaman hiss etdim ki, o, hər söz üstündə necə əsir, mətni dönə-dönə oxuyur. Ən sonuncu düzəlişlərə qədər təkrar baxır. Axırda isə böyük ədib xahiş elədi ki, sonuncu variantı qəzet səhifəsində (“ottisk”) gətirim evə. Getdim, yazını bir də oxudu, razılıq verdi. Bir stəkan çay içib söhbətləşdik. Sonra yazını götürüb redaksiyaya tələsdim. 1942-45-ci illərdə “Vətən uğrunda” adlanan “Azərbaycan”ın redaktoru zəkali qələm sahibi, akademik Məmməd Arif olmuşdur. 1946-50-ci illərdə və bir qədər sonra 1954-cü ildə jurnal “Abşeron”, “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanlarının, klassik ədəbi irsə və öz dövründə yaranan ədəbiyyata dair məqalələrin, dramların, kinossenarilərin müəllifi, xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin redaktorluğu ilə çıxmışdır.

1952-53-cü illərdə “Dostluq qalası”, “Müharibə”, “Yoxuşlar”, “Dünya qopur”, “Tərs adamlar” kimi nəsr əsərlərinin yaradıcısı Əbülfəsən redaktor olanda jurnalın 30 il ərzində baş verən addəyişmələrinə son qoyulmuş (yəqin ki, Yazıçılar İttifaqının və yuxarıların qərarına əsasən) və “Azərbaycan” karvanı elə o ildən bizim günlərə yol başlamışdır.

Sonrakı illərdə baş redaktor pleyadasının sıralanması belədir: 1954; 1958-59-cu illər - yazıçı Əli Vəliyev (“Samovar tüstülənir”, “Budağın xatirələri”),

1959-60-cı illər - şair Əhməd Cəmil ("Can nənə, bir nağıl de"), 1963-66-cı illər - yazıçı Qılman İlkin, 1966-75-ci illər - ədəbiyyatşünas, tənqidçi Cəlal Məmmədov, 1976-78-ci illər - xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı ("Dəli Kür"), 1978-83-cü illər - Əkrəm Əylisli ("Kür qırağının meşələri", "Mənim nəğməkar bibim", "Adamlar və ağaclar"), 1984-87-ci illər - xalq şairi Cabir Novruz, 1987-97-ci illər - xalq yazıçısı Yusif Səmədoğlu ("Qətl günü"), 1997-ci ildən bu günə kimi - tənqidçi, publisist, mütərcim İntiqam Qasımzadə.

Baş redaktorların fəaliyyət illərinin tutuşdurulmasından belə görünür ki, jurnalın ən sürəkli rəhbərlik etmiş qələm sahibləri bunlar olmuşlar: Cəlal Məmmədov 9, Yusif Səmədoğlu 10, İntiqam Qasımzadə 21 il. İntiqam Qasımzadə digər redaktorlardan fərqli olaraq ədəbi işçi, şöbə müdiri, məsul katib, baş redaktor vəzifələrini tutmaqla üst-üstə burada 43 il əmək sərf etmişdir. Onun baş redaktor olaraq peşəkar ədəbi mətn seçimi hazırda da "Azərbaycan"ı nömrədən-nömrəyə, ildən-ilə zənginləşdirir.

Publisistik fraqmentlərin bu məqamını yekunlaşdırmaq üçün unikal məcmuə haqqında yazılanların, internet resurslarının hamısında yer alan bir faktı və yaxud, faktlar toplusunu təkrarlamaq olacaşıq. Əslində, həssas oxucu ardıcılıq üzrə söhbətin nədən gedəcəyini duymamış deyil. 95 yaşa qədər "Azərbaycan"ın adının 6 dəfə dəyişdiyini irəlində dedik. Jurnal ilk dəfə "Maarif və mədəniyyət" (1923-27), "İnqilab və mədəniyyət" (1928-36), "Revolusiya və kultura" (1936-41), "Vətən uğrunda" (1941-46), "İnqilab və mədəniyyət" (1946-52), nəhayət, "Azərbaycan" adıyla (1953-cü ildən bu günədək) işıq üzü görmüşdür. Jurnalın yubileyi münasibətilə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, xalq yazıçısı Anarın qələmə aldığı məqalədə 90 il ərzində "Azərbaycan" jurnalının 1100-dən çox sayının nəşr olunduğu göstərilir. Son 5 ildə dərginin ildə 12 nömrə olmaqla fasiləsiz çıxdığını nəzərə alsaq, o zaman 1100-ün üstünə daha 60 nömrə əlavə etməliyik.

Amma söhbətin məğzi nə ad dəyişmələrində, nə də işıq üzü görənlərdədir, jurnalın adı heç dəyişdirilməyə də bilərdi, yaxud altı dəfə yox, on dəfə dəyişə bilərdi, yaxud onun sayı 1170-dən çox da ola bilərdi, az da... Bütün bunlara artıq mətbuat, ədəbiyyat tarixinin faktları təmsalında baxmaq olar, əsas odur ki, bu gün oxucunun əlinin altında "Azərbaycan" jurnalının toplanmış zəngin xəzinəsi və milli ədəbiyyatımızın irəliləməsində müstəsna əhəmiyyəti olan müasir dövrümüzün qələm sahiblərinin gücünə arxalanaraq öz yolu ilə gedən bir nəşrimiz vardır.

* * *

Jurnal haqqında danışarkən təbii ki, təhlil qaydasına uyğun olaraq biz də bu nəşrin onilliklər boyu qərarlaşan, yaranıb bərkiyən strukturu və bu struktur içində sonrakı nəsillərə ötürülən ictimai, ədəbi, mənəvi enerjinin nədən ibarət olduğuna diqqət yetirməliyik. Jurnalçılıq ənənələrinə nəzərən, "Azərbaycan"ın tərtibatını qarışıq, yeni, həm janrlar, həm də mövzular üzrə formalaşan mətbuat orqanı tipinə aid edə bilərik. Jurnalın əsas rubrikalarını belə qruplaşdırmaq olar: poeziya, nəsr, publisistika, təndiq və ədəbiyyatşünaslıq, tarix, elm, incəsənət (həm də hər sahə ayrıca; məsələn, rəssamlıq, musiqi, heykəltəraşlıq, memarlıq, teatr, kino və s.), bibliografiya, dramaturgiya, klassik irs, folklor, tərcümə... Siyahı tam deyil. Biz bunların üstünə Azərbaycanın siyasi, ictimai həyatında baş verən hadisələrə məcmuənin reaksiyasına, səfər təəssüratlarına, yubileylərə, mədəniyyət və ədəbiyyat yeniliklərinə, bu və ya digər ədəbiyyat məsələlərinin müzakirələrinə, ümumən Azərbaycan reallığı ilə bağlı mövzulara dair yüzrlər, minlərlə yazını, müsahibələri, açıq məktubları da gəlsək, yenə də tam təsəvvür üzərində israr etmək mümkün deyil, yenə də jurnalın

ədəbi yaradıcılıq sahəsinə gətirdiyi hansısa bir yeniliyi araşdırmalı, üzə çıxarmalı olacağıq. Bəzi məqamları isə təbii ki, qeyd etməyə borcluyuq. “Azərbaycan”ın elə ilk saylarından da göründüyü kimi, jurnal folklor örnəklərinin və klassik irsin oxuculara, ədəbiyyata gələn yeni qüvvələrə çatdırılmasına platforma kimi yanaşmışdır. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ən ilkin çağ qaynaqları “Avesta”, “Bilqamış”, Türk dastanları, “Kitabi Dədə Qorqud”, dini yazılı abidələrdən, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Xəstə Qasım, Molla Cümə kimi ustad el şairlərinin dildə-ağızda dolayan nəğmələrindən örnəklər, “Koroğlu” dastanından parçalar, bunlarla bərabər Azərbaycan və dünya xalqlarının mifoloji folklor mətnləri o qədər zəngin, bol və elmi baxımdan əsaslandırılmış şəkildə verilib ki, araşdırmaçının, oxucunun gözləri qarşısında “Azərbaycan” möhtəşəm bir kitabxana, klassik irs arxivi kimi yüksəlir. Azərbaycan klassik yazılı ədəbiyyatı - Bəhmənyar, Sührəverdi, Qətran Təbrizi, Əbülülə, Xaqani Şirvani, Məhsəti, Nizami, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli və Xətəidən Vaqifin təmiz ana dilindəki söz seyrangahına qədər olan hüduzsuz estetik-mənəvi coğrafiya jurnalın mübarək vərəqləri arasında yuva qurmuşdur. XIX əsrin qürur doğuran simaları - Bakıxanov, Axundov, Zərdabi, Zakir, Xurşidbanu... bir qədər sonrakı dövrə aid sənətkarlar - Mirzə Cəlil, Sabir, Haqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyov, Hadi, Cavid, Cəbbarlı, Müşfiq... və digərlərinin həm seçmə əsərləri, həm də onlar haqqında yazılan araşdırmalar məhz bu jurnalda yer almışdır.

* * *

Təbii ki, hər nəşrin simasındakı ən dərin cizgilər, əsasən onun fəaliyyət göstərdiyi dövrə məxsusdur. Bu mənada Azərbaycan az qala yüz ilə yaxın bir dövr ərzində ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix və yaradıcı şəxsiyyətləri əks etdirən güzgüdür, deyə bilərik, necə ki, bizdən əvvəl də belə deyiblər.

Mən təqribən 1969-1970-ci illərdən “Azərbaycan” jurnalının oxucusuyam. 1974-cü ildə ilk şeirlərim (4 şeir) burada işıq üzü görəndə universitet tələbəsi, 19 yaşlı bir gənc idim. Bu, demək olar ki, tay-tuşlarımla müqayisədə misli görünməmiş bir uğur idi. Mənimlə eyni ədəbi nəslə mənsub yazıçı dostlarım, yaşıdlarım bilirlər nə deyirəm. Görünür, bu səbəbdən mənə görə “Azərbaycan” jurnalının poeziya rubrikası tamamilə başqa bir aləmdir. O illərdən indiyə qədər gözləntilərim, ümidlərim, atdığım yaradıcılıq addımları, bəzən məyusluğum elə bu örnəklə bağlı olmuşdur. “Azərbaycan”ın bibliografiyasından, ümumiyyətlə isə milli ədəbiyyat tariximizdən belə bəlli olur ki, poeziya sahəsində XX əsr Azərbaycan şeirinin bütün canlı klassikləri - H.Cavid, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm, A.İldırım, Ə.Cavad, Ə.Vahid, M.Müşfiq, C.Cəbbarlı, M.Rahim, M.Şəhriyar, N.Hikmət, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi, O.Sarıvəlli, M.Gülgün, B.Azəroğlu... yeni hələ orta məktəb dərslərlərindən hansı şairləri tanıyırdıqsa, onların hamısı əsasən ilk dəfə ilk şeirləri ilə müxtəlif adlarda çıxan bizim indiki “Azərbaycan”ımızda közərmiş və xalqımızın hüduzsuz poeziya asmanında parlamişlar.

Artıq bizim nəslin “Azərbaycan”ın oxucusu olduğu dövrlərdə milli poeziyamıza yeni nəfəs gətirən B.Vahabzadə, N.Xəzri, S.Tahir, H.Arif, Qabil, M.Araz, N.Həsənzadə, Ə.Kürçaylı, F.Qoca, Ə.Kərim, C.Novruz, H.Ziya, H.Kürdoğlu, F.Mehdi, F.Sadiq, S.Əsəd, R.Əhmədzadə, M.Günər, İ.Tapdıq, M.Yaqub, V.Səmədoğlu, Hidayət, M.Aslan, M.İsmayıl, R.Zəka, Ş.Əkbərzadə, T.Bayramın... şeir və poemalarını isti-isti oxumaq mənəvi və yaradıcılıq tələbatı idi. Bununla belə, yaş etibarlı ilə bizə “bir köynək yaxın olan” şairlərin -Ə.Veysəlli, İ.İsmayilzadə, M.Şükür, A.Abdulla, Ə.Salahzadə, V.Nəsib, V.Əziz, A.Abdullazadə, V.İbrahim, Ç.Əlioğlu, R.Rövşən, C.Yusifzadə, M.Misir,

S.Səxavət, T.Abdin, N.Kəsəmənli, M.Quluzadə, S.Sərxanlı, S.Rüstəmxanlı və digərlərinin bəzən silsilələrinin, bəzən bir neçə şeirinin dərcinə daha çox sevinirdik.

Sonra biz - yəni 70-80-ci illər, sonra 90-cılar, sonra XXI əsrin 20 ilə yaxın bir dövründə ədəbiyyata gələn yeni, maraq doğuran gənc ədəbi qüvvələri...

Sanki "Azərbaycan"a gəlmədən ədəbiyyata gəlmək mümkünsüz görünür. Belə olmuşdur, bəlkə elə indi də belədir. E.Baxış, V.Bayatlı, Z.Yaqub, M.Ələkbərli, Dilsuz, Ə.Quluzadə, A.Həsənli, A.Cəmil, R.Soltan, Rasət, M.Qarayev, Ə.Əsgəroğlu, R.Behrudi, Ə.Qəşəmoğlu, A.Əhmədgil, Z.Sarıtorpaq, A.Mirseyid, F.Məmmədli, T.Nurəli, M.Soltan, M.Abdulla, İ.Türkay, A.Sadiq, S.Sarvan, T.Aslanlı, Z.Fəxri, T.Həmid, Ə.Ol, Ə.Kür, E.Nəsibli, T.Qurbanov, R.İsmayilli, Y.Nəğməkar, İ.Qəhrəman, Ə.Nuri, Q.Nəcəfzadə, R.Məcidi, R.Qusarçaylı...

* * *

"Bibliografiya"nı və əlimizdə olan jurnal nüsxələrini vərəqləyəndə belə məlum olur ki, milli nəsrimizin real portretini yaradan bütün sıqlıqlı əsərlər də ilk növbədə "Azərbaycan"ın səhifələrində işıqlığa çıxıb. "Danabaş kəndinin əhvalatları" (C.Məmmədquluzadə), "Qan içində" (Y.L.Çəmənzəminli), "Zəngəzur" (Ə.Abbasov), "Budağın xatirələri" (Ə.Vəliyev), "Gələcək gün", "Böyük dayaq", "Pərvanə" (M.İbrahimov), "Şamo", "Saçlı", "Ana abidəsi", "Mehman", "Mahtəban" (S.Rəhimov), "Qılinc və qələm", "Dumanlı Təbriz" (M.S.Ordubadi), "Yeraltı çaylar dənizə axır" (M.Hüseyn), "Söyüdlü arx", "Sarıköynəklə Valehin nağılı", "Geriye baxma, qoca" (İ.Əfəndiyev), "Yanar ürək", "Teleqram", "Tütək səsi", "İdeal", "Əbədiyyət" (İ.Muğanna), "Dəli Kür" (İ.Şıxlı), "Səttarxan" (P.Makulu), "Əli və Nino" (Q.Səid), "Bahar oğlu" (S.Dağlı), "Babək" (Ə.Məmmədخانli), "Açıq kitab", "Yolumuz hayandır" (M.Cəlil, eyni zamanda kiçik həcmli yüksək peşəkarlıqla yazılmış hekayələr - bunların sayı yüzə yaxındır), "Aləmdə səsim var" (Ə.Cəfərzadə), "Uzaq sahillərdə" (İ.Qasimov və H.Seyidbəyli), "Pillələr" (Ə.Kərim), "Dünyanın arşını", "Yaşıl teatr", "Toğana", "Azıxa doğru" (S.Əhmədov, ümumiyyətlə jurnalda yazıçının 11 romanı nəşr olunub), "Gülyanaq" (Əfqan), "Dözümlü məhəbbət", "Həyatın özü" (C.Əlibəyov), "Haradasan, dost, harada" (Ə.Babayeva), "Adilənin taleyi" (Ə.Qasimov), "Vicdan susanda" (V.Babanlı), "Boz atın belində" (C.Bərgüşad), "Mənim nəğməkar bibim", "Gilənar çiçəyinə dediklərim", "Yəmən", "Ağdərə" (Ə.Əylisli), "Ağ liman", "Otel otağı", "Sizsiz", "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi", "Gürcü fəmiliası", "Dantenin yubileyi" (Anar), "Mahmud və Məryəm", "Ağ dəvə", "Ölüm hökmü", "Dolça", "Bir görüşün tarixçəsi" (Elçin), "Ondan yaxşı qardaş yox idi", "Kərgədan buynuzu" (M.İbrahimbəyov), "Kələfin ucu" (F.Qoca), "Yaşamaq istəyirəm" (Q.Xəlilov), "Dədə palıd", "Gümüşgöl əfsanəsi" (İ.Məlikzadə), "Çaldıran döyüşü" (F.Kərimzadə), "Təyyarə kölgəsində" (Ə.Hacızadə), "Dalanda" (S.Azəri), "Qətl günü" (Y.Səmədoğlu), "Paris günləri" (Ümbülbanu), "Müşfiqli günlərim" (D.Axundzadə), "Dəyirman", "Koç", "Ceviz qurdu", "Qar" (M. Süleymanlı), "Əkmə qəm ağacı" (V.Əlixanlı), "Ömür kitabı" (S.Rüstəmxanlı), "Daş evlər", "Yəhudi əlifbası", "Bəhanə", "Qaçqaq" (S.Səxavət) kimi əsərlər nəinki "Azərbaycan" jurnalının, milli nəsrimizin qüdrətini əks etdirən nəsr nümunələridir. Eyni zamanda, illər üzrə burada istedadlı və sevilən digər yazıçılarımız - Ç.Hüseynov, A.Məmmədov, Ə.Nicat, H.Mirələmov, M.Oruc, V.Nəsib, A.Məsud, A.Abbas, A.Babayev, A.Tağıyev, Q.Mehdi, B.Vəziroğlu, S.Budaqlı, S.Alışarlı, M.Cəfərli, S.Elcanlı, M.Çəmənlı, Ə.Əmirli, Şahmar, S.Aran, Əlabbas, E.Hüseynbəyli, Z.Sarıtorpaq, M.Cəfərli, İ.Fəhminin... çap etdirdikləri əsərlər Azərbaycanın yüksək ədəbi səviyyəli nəsr təqdimatı ənənəsini yeni və bənzərsiz bir keyfiyyətdə davam etdirmişdir.

Jurnalda dramaturgiya, xüsusilə ədəbiyyatşünaslıq və publisistika dünyanın bədii coğrafiyasını dolğunluqla əks etdirən tərcümə bölmələrinin hər biri ayrıca təsnifata layiq elmi yaradıcı əməyin, saysız-hesabsız və sanballı müəllif çalışmalarının külliyyatıdır.

“Azərbaycan”ın tərcümə məktəbi dünya ədəbiyyatına söz sənətinə məxsus ən görkəmli adların bəxş bucağından yanaşmışdır. Zaman-zaman burada əsərləri yer alan əcnəbi ədiblərin yalnız bir qisminin adını sadalamaq kifayətdir ki, jurnalın tərcümə məsələlərinə necə ciddi əhəmiyyət verdiyini təsəvvür edək. Budur onlar: Puşkin, Lermontov, Çexov, Qoqol, Dostoyevski, Tolstoy, Qorki, Blok, Mayakovski, Yesenin, Axmadulina, Axmatova, Bulqakov, Posternak, Rasputin, Şukşin, Böll, Brext, Aytmatov, Süleymanov, N.Hikmət, Ə.Nesin, Dumbadze, Markes, Kafka, Kamyu, Neruda, Lorka, Folkner... bir sözlə, Homerdən bu günə qədər dünya ədəbiyyatında çəkisi olan elə bir əsər yoxdur ki, “Azərbaycan”da mümkün həcmdə təqdim edilməsin.

Uzun illər milli teatrımızın səhnəsində özünə yer alan bir çox Azərbaycan və dünya dramaturgiyasının nümunələri jurnalın səhifələrinə xüsusi bir mütaliə zövqü və ovqatı aşılamışdır. Məsələn, burada H.Cavidin “Peyğəmbər”, “Afət”, “Siyavuş” dramları, C.Məmmədquluzadənin “Kışmış oyunu”, “Ər”, C.Cabbarlının “Od gəlini”, “Aydın” da olmaqla yeddi pyesi, S.Rəhmanın “Toy”, “Yalan”, “Əliqulu evlənir”, M.İbrahimovun “Kəndçi qızı”, “Közərən ocaqlar”, R.Rzanın “Görüş”, M.Hüseynin “Alov”, “Şair” əsərləri XX əsrin 40-50-ci illərindən başlayaraq, xüsusən 60-cı illərdən sonra milli teatrımızı işıqla, insan nəfəsi, sevgi həyəcanları ilə dolduran İ.Əfəndiyev teatrına məxsus, yəni bu ustad nasirin, dramaturqun qələmindən çıxan 16 pyesi teatr sənətinin inkişafına töhfədir. Anarın “Dədə Qorqud”, “Şəhərin yay günləri”, Elçinin “Mənim ərim dəlidir”, “Qatil” daxil olmaqla əksər pyesləri, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə, Ə.Əylisli, V.Səmədoğlu, M.İbrahimbəyov və Ə.Əmirlinin nəsr, poeziya əsərləri yaratmaqla yanaşı, səhnə üçün qələmə aldıkları nümunələr zamanında oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmış və ədəbiyyat tariximizdə qeydə alınmışdır. Jurnal, dediyimiz kimi, milli əsərlərlə yanaşı, dünya dramaturqlarının yaratdıqları pyesləri təbii ki, bizim yazıçılarımızın tərcüməsində çap etmişdir.

“Azərbaycan” mövcud olduğu bütün zamanlarda ədəbiyyatşünaslıq emalatxanası kimi də kollektiv ekspert rolunda çıxış etmiş, C.Xəndan, H.Əlizadə, H.Araslı, M.Arif, Ə.Sultanlı, M.Rəfili, P.Xəlilov, Ə.Ağayev, K.Talıbzadə, M.İbrahimov, M.Hüseyn, M.Cəlil, A.Zamanov, N.Məmmədov, M.Cəfər, M.Təhmasib, F.Qasımzadə, M.Əlioğlu, A.İmanquliyeva, A.Dadaşzadə, T.Mütəllibov, Ə.Mirəhmədov, Q.Məmmədli, M.Əlizadə, B.Nəbiyev, A.Axundov, Q.Xəlilov, M.Seyidov, T.Hacıyev, Y.Qarayev, X.Əlimirzəyev, Ş.Qurbanov, Ş.Salmanov, Q.Quliyev, İ.Həbibbəyli, N.Paşayeva, V.Yusifli, N.Şəmsizadə, N.Cəfərov, A.Əmrahoğlu, N.Cabbarov, A.Hüseynov, İ.Qasımzadə, A.Məmmədov, K.Vəli, M.İmanov, V.Quliyev, Ş.Alışanov, Q.Bayramov, K.Əliyev, A.Bayramoğlu, T.Əlişanoğlu, N.Cabbarlı, C.Yusifli, Y.Axundlu, N.Qəhrəmanlı, R.Kamal, A.Turan, A.Talıbzadə, M.Osmanoğlu, İ.Abbasov, E.Akimova, Ə.Cahangir kimi tənqidçi alimlər, müdrik qələm sahiblərinin, sözün yaxşı mənasında “Damokl qılıncı” daim ədəbiyyatımızın başı üzərindən asılaraq ədəbi-bədii düşüncəmizin dərinləşməsi, doğru yolla irəliləməsi üçün qətiyyətlə mücadilə aparmışdır. Məhz ədəbi tənqid fonunda ədəbiyyatımız daha sıqlıqlı görünmüşdür.

...Bu yerdə bir daha qayıdıram İ.Qasımzadənin əvvəldə təqdim etdiyim o qeydinə ki, “Azərbaycan” jurnalı bir xəzinədir, “lakin bu xəzinəyə baş vurmaq, oradan istədiyini axtarıb tapmaq o qədər də asan iş deyil, müşkül məsələdir, aylar, bəzən isə illərlə vaxt tələb edir...” Bu, həqiqətən də belədir.

(Ardı var)

♦ P o e z i y a

Balayar SADIQ

BİR DAMLA PAYIZ

Adından islanıb
bu payız yağışı...

Bir yarpaq ümid yoxdu
yarasını sarıyım
bu ürəyin...

Əllərim uzaqlarda qalıb --
Sənsizliyin
Kölgə saldığı yerlərdə...

Payızı sərmişəm yollara
bəlkə insafın üşüdü
bir payız...

Ovcumu tutmuşam
ürəyimin altına,
sən damcılayırsan...

SUS

Bu payız günü
qoltuğuna
bir
Nəsimi beyti verib,
səni də belə oynatdılar, qoca əruz...

Şeir stolunda
çəngəl-bıçağın ağzında
misralar çırpınır,
qartal caynağındakı kəklik kimi.

Həyasız gəncliyin
təkəbbür dumanı
bürüyüb ədəbiyyat çöllərini...

sayt-sayt işğal olunur
sözün
saitləri, samitləri...

Qəlbindəki son misranı
qucaqlayıb
ağlayan qoca şairin səsi -
Məzar üstə titrəyən şam işığıdı.

Sus, ey Vətən,
sükutun göz yaşları islanır...

KƏNDƏ MƏKTUB

Oxu, kəndim, oxu,
mən sənə şairinəm;
Ürəyi xəstə,
arzuları qəfəsdə,
ümidi son nəfəsdə!

Oxu, kəndim,
göy üzün kimi gözlərimi oxu,
"Quran" ayəsi kimi sözlərimi.
Əzab içində
misralarla üz-üzə ulayan
gecələrimi, gündüzlərimi oxu.
Mən gəbərməmiş
üzümün qırıqlarını,
bəbəklərimdə don vurmuş
göz yaşlarını oxu.
Bakı küçələrində
it kimi ləhləyən ayaq izlərimi,
Bir ömür yorulsa da
Allahın səbrini boğan
dizlərimi oxu.

Oxu, kəndim, mənə oxu,
Vətənə məhəbbət kimi,
Düşməyə nifrət kimi,
döyüşçü yarasından
axan qeyrət kimi oxu.

Toz basmış qeyrətini
çıxar arxivdən...

Oxu, kəndim, oxu...
Qarabağa gedən yoldu misralarım,
Vətənin rəngi qaçmış dodağında
iməkləyən "sağ ol"du misralarım.
Oxu, kəndim,
şəhid tabutuna bükülmüş
bayraq kimi oxu məni.
Yaralı döyüşçünün
son gülləsi qalan yarağı kimi
oxu məni.
Haqqını tapdayan məmurdan,
torpağını tapdayan gavurdan
qisas alırmış kimi oxu,
İşğal olunmuş yurd kimi,
Başına çaqqallar yığılmış
boz qurd kimi oxu məni.

Oxu, kəndim,
Məndən mənsizəcən,
Səndən sənsizəcən,
Dərbənddən Təbrizəcən
məni oxu,
mən sənəin şairinəm axı...
Hər gün misra-misra öpürəm
alındakı üçrəngli bayrağın təbəssümünü...

İNTİHAR

Bu gün
yazmadığım bir şeirin
misralarından,
İçimdə üşüyən sükutun
səsindən asdım özümü....
Xocalıda
anasının don vurmuş
meyiti üstə ağlayan
körpənin göz yaşından,
işğal altında üşüyən
yurdun yaddaşından,
qisası alınmamış şəhidin
başdaşından
asdım özümü....

Uşaq evində
dilində
"ana", "ata" sözləri üşüyənlərin
baxışından,

Qocalar evində
gözüyaşlı yollara boylanların
qarğışından
asdım özümü...

Bu gün
"asmaq"
sözünün boyu çatmadı
arzularıma...

BİR MİSRA ÜMİD

Şair dostum Əli Rza Xələfliyə məktub

Salam, dostum!
Xələflidə gözüyaşlı qalan
xatirələr
hər gecə ətəyini yığıb
sənin misralarının işığında
keçir Xudafəridən...
Keçir
erməni xətasından,
rus ədasından,
fars fətvəsindən qorxmadan...

Əcdadların
ruhuna gün düşsün deyə,
Xudafərin körpüsünün
yaddaşının tozunu alır
Xələfli misraları...

Xudafərin
Vətəndən-vətənə uzanan
bir misra yoldu, dostum...

Bu misra
Əli Rza ruhunu
köynək kimi
geyib əyninə.
Mərmə səsi,
güllə yağışı gəlmir əyninə.

İndi
Lələtəpədə dalğalanan
üçrəngli bayrağın rəngləri
bələnir
ruhundakı Təbriz qoxusuna...

Xəbərin varmı,
bir şair həsrəti

hər gecə
misra-misra girir
Xələfli kəndinin yuxusuna...

Hər il
xəzan yarpağı kimi tökülür
ayaqlar altına
neçə-neçə
nimdaş təsəlli.

Nə yaxşı
Bitməyib Xələfli misralarının
Nəsimi fəslə.

Dostum, nə yaxşı qəlbində
hələ də
dəniz-dəniz dalğalanır
bir misra ümid...

XOCALI

*Düşmən mühasirəsində yeniyetmə qızı əsir
düşməsin deyə onu güllələyən atanın ağısı*

İlahi, ver əllərini,
Bu son ərzimi dəfn edirəm.
Üz-gözü namus ətirli,
Körpə arzumu dəfn edirəm.

Göz yaşına qapım bağlı,
Qeyrət başdan qayıb ağılı.
Bu üzü əcəl duvaqlı,
Şirin nazımı dəfn edirəm.

Qızım, dur, bu dərdə isin,
Bu dərddi ləpirin, izin.
Güldürdüm qeyrətin üzün,
İndi üzümü dəfn edirəm.

Daşlar daşlığından qaçır,
Başlar başlığından qaçır.
Haqqın sözü qançır-qançır,
Yer yox sözümü dəfn edirəm.

Heyrətdən susub fələklər,
Qıvrılır tənhalər, təklər.
Endirsən yerə mələklər,
Alın yazımı dəfn edirəm.

YAŞAMAQ DÜSTURU

Göydələnləri
kərpic-kərpic ləpələnir
bu şəhərin...
Qağayılının
toz basmış səsinin
rəsmidir
zibillikdə eşələnən
küçə itləri.
Üzünü yumağa
bir ovuc
su tapmır dəniz.
Burada qısır düşüncələrin
üzündə
xəcalətin
barmaq izləri yox...
Göydələnləriylə
göy üzünü cırmaqlayan
bu şəhərdə
şortikdə gəzir
həqiqət...
Misralarımın alnında
üşüyür qiblə yolları.
Varaqların bəyazlığından
utanır qələm...
Daha keçib,
bir ovuc
həyasızlıq borc ver,
üzümdəki həyanı silim...
Yaşamaq lazımdır, yaşamaq.

BAŞSAĞLIĞI

Buludların
göz yaşına bükün
ölüm xəbərini.

Kəndimizdə
bir alça ağacının
xatirəsində qazın qəbrimi.

Kəndimizin alça ağacları,
Uşaqlığımın
ətrinə bələnmiş
xatirə boğçası.
Səngərlərdə
barıt qoxusu hopmuş ömrümün,
Bir kənd saflığında

unudulmuş parçası -
kəndimizin alça ağacları.

Hər səhər
quşların nəğməsi yağar
naxış-naxış, xana-xana
Bir alça ağacının
tənhalıqına.

Dostlar,
bir yaz axşamı
Oxşayın bir alça ağacının
boyunda bitən başdaşımı.

Silin göz yaşını
misralarımla
alça çiçəklərinin.
Uşaqlığım - alça ağaclarına
başsağlığı verin.

SƏNİN YOXLUĞUN

Sənin yoxluğundan
gəlir bu yollar.
Soruşmağın ehtiyac kanalı
tutmur bu dalğanı.
Dünən səhər tezdən
çıxıb getmişdi bu yerlərdən
həqiqət haqqında söhbətlər -
ayağını çəkə-çəkə...
Niyəsini məndən soruşma,
sənin yoxluğundan
gəlir bu yollar.
Saçlarını qoxla tənhalıqın
yalqızlığın əllərini
ovcuna al,
üşüməsin xatirələr.
Sevgi bağçasında
nifrət gülləri də
ətir qoxuyur
tikanında sənin barmağının
qanı olduğundanmı, bilmirəm,
sənin yoxluğundan
gəlir bu yollar...

QORXU

Diz çöküb önündə
ağlamaq olmur bu şəhərin.
O qadının göz yaşları da

bir yandan
səbrimi isladır.
İnandırmaq olmur
küçələri
həqiqətin fahişə olduğuna...
Göydələnlər şəhərində
boyu görünmür azadlığın.
Ümidin ölmədiyi
günlərin
əksi düşür gölməçələrə.
Zamanın addım səsindəki
qorxunun
rəsmi çəkmək istəyirəm,
barmaqlarını ver, cənab Əzrayıl...

ALLAHIN TƏBƏSSÜMÜ

Vaxt qapını döyür
əski əlifbayla
Üzünə Allahın təbəssümü
düşməyən sözlər
küçənin ortasında
cırır yaxasını...
Qeyrətin, vicdanın
üşüdüüyü yerlərdən
getmək vaxtıdır.
Bu səhər
sözləri, söhbətləri yudum
xatirə çaylarında.
Ömrü suya deyil,
daşlara danışdım
ağac dilində.
Sükutu atdım
Allahın səbrinə qonmuş
quşlara.
Gördüm, bir quş
qanadından yaralandı,
vicdanın tükü də tərpənmədi...
Sevincin, kədər
köhnə əşyaya döndüyü
yerlərin ətri burnumda.
Daha getmək vaxtıdır,
ağacın ayaq üstə
durmaqdan
imtina etdiyi yerlərdən
getmək vaxtıdır...

♦ T ü r k d ü n y a m ı z

BÖYÜK YOLUN YOLÇUSU

(Əhməd Ağaoğlunun 150 illiyinə)

Türk dünyasının böyük fikir adamlarından biri, görkəmli siyasi və dövlət xadimi, tam əsasla son türk ensiklopedisti adlanmağa layiq Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) anadan olmasının 150 illik yubileyidir.

Əhməd Ağaoğlu son dərəcə mütəhərrik, dinamik bir ömür yaşayıb. İndi əlimiz çatmayan Qarabağdan, Şuşadan dünya miqyasına çıxmağı bacarıb. 1888-ci ildən əbədiyyətə qovuşduğu 1939-cu ilə qədər bütöv bir yarım əsr boyu hər yerdə görünüb, həmişə mübarizələrin, mücadilələrin önündə gedib. Təkcə öz adını deyil, mənsub olduğu Azərbaycan türklərinin, türk qövmünün adını ucaldıb.

Şuşadan Tiflisə, oradan da Parisə, məşhur Sorbonna universitetinə apararıq məşəqqətli təhsil həyatının sonunda Vətəninə “Fərəng Əhməd” kimi dönüb. Mübaligəsiz demək olar ki, böyük Fransız inqilabını Azərbaycanda bəlkə də təkbəşinə həyata keçirməyə çalışıb. Müəllim, jurnalist, siyasi partiya qurucusu, milli haqların müdafiəçisi, Azərbaycanda türkçülüynün ilk ideoloqlarından və milli hərəkatın öndərlərindən biri kimi gördüyü işlərin miqyası heyrat doğurur.

1898-1905-ci illərdə “Kaspi” qəzetində 1000-dən (!) artıq məqalə, felyeton və publisist yazı dərc etdirib. XX yüzilliyin milli amal və qayələrə xidmət edən ilk anadilli ciddi mətbu orqanının - “Həyat” qəzetinin iki redaktorundan biri kimi tanınıb. Dövrünün nüfuzlu və populyar qəzetlərindən sayılan “İrşad”ı qurub. Eyni amallara xidmət edən “Tərəqqi”ni ərəşəyə gətirib. Qafqazda, Azərbaycanda günü-gündən şiddətlənən erməni zülmü haqda ən uca səslə, cəsarətlə danışanlardan biri, bəlkə də birincisi olub. Həm də təkcə ictimai yığınaqlarda, qəzet sütunlarında söz deməklə kifayətlənməyib. (Hərçənd çarizmin basqısı altında söz demək də asan məsələ deyildi!) Yeri gələndə əməli addımlar atmağı da bacarıb - erməni mauzeristləri, silahlı bandaları ilə onların anladığı dildə - güc dilində danışmağı hədəf alan “Difai” hərbi-siyasi təşkilatının qurucuları sırasında yer alıb.

Azərbaycanı, Bakını tərk etdiyi 1908-ci ilə qədər ölkə miqyasında elə bir mühüm hadisə baş verməmişdi ki, Əhməd bəy ondan kənarda qalsın. Hər yərə əlləri çatan erməni “neftxudaları” Bakının neftli torpaqlarını ələ keçirmək istəyəndə “müsəlman zənginlərinin” Peterburqa göndərdirdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində Əhməd bəy vardı. Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov bütün regionu bürümüş “erməni-müsəlman qarşıdurmasından” çıxış yolu tapmaq üçün tərəflərin iştirakı ilə Tiflisdə “barışdırıcı qurultay” çağıranda Azərbaycan heyətinin söz deyəni, “ağır artilleriyası” Əhməd bəy idi. Milli mətbuatın banisi

Həsən bəy Zərdabi haqq dünyasına qovuşanda qeyri-rəsmi “dəfn komissiyasının” işinə əvvəldən sona qədər Əhməd bəy rəhbərlik etmişdi...

Amma, necə deyərlər, öz vətəninə peyğəmbər olmaq mümkün deyil. Milli qayələrə hədəflənmiş geniş, çoxşaxəli fəaliyyətinə baxmayaraq Əhməd bəy Ağayev 1908-ci ilin yayında daim mənafeyi uğrunda çarpışdığı Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Və Parisdəki tələbəlik illərindən görkəmli xadimlərinin bir çoxunu yaxşı tanıdığı, bəziləri ilə dostluq etdiyi ittihadçıların hakimiyyətə gəldiyi Türkiyəyə - Osmanlı imperiyasına üz tutmuşdu.

Qardaş ölkəyə gələndən az sonra burada çox tezliklə ədəbi-elmi və ictimai-siyasi cəmiyədə öz yerini tutmağı bacarmışdı. Məşhur “Türk ocaqları”nın və “Türk yurdu”nun təsisçilərindən biri, qəzet redaktoru, darülfünun müdərrisi (universitet professoru), Məclisi-Məbusan üzvü, türk xalqının haqq bağırən səsi - cəmiyyəti bir neçə il ərzində yeni yurdda Əhməd bəyin fəth etdiyi yüksəkliklər bunlar idi.

1918-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ilə bağlı Misaqi-Milli qəbul olunanda Əhməd Ağaoğlu tarixi vətəninə tələsmişdi. Burada Bakı fatehi Nuru paşanın siyasi məsələlər üzrə müşaviri olmuş, müvəqqəti paytaxt Gəncədə cəmiyyəti bir neçə sayı çıxan “Türk sözü” qəzetini təsis etmiş, həmişəki kimi yenə də ictimai-siyasi proseslərin episentrində yer tutmuşdu. 1918-ci ildə formalaşan ilk Azərbaycan Məclisi-Məbusanına seçilərək tarixə eyni vaxtda iki müstəqil dövlətin parlament üzvü olan yeganə türk kimi düşmüşdü. Parisə, Versal sülh konfransına göndərilən Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilsə də gənclik illərinin şəhərinə gedə bilməmişdi. İngilis işğal qüvvələri onu İstanbulda həbs edib Malta sürgününə göndərmişdilər.

İki illik Malta sürgünü ingilislərlə qeyri-bərabər mübarizə şəraitində keçmişdi. Əhməd bəy britaniyalılardan mərhəmət yox, ədalət tələb edirdi, təkcə özünün deyil, böyük türk millətinin şərəf və ləyaqəti uğrunda çarpışırdı. Bu yolda hətta əsarət yoldaşlarının narahatlığına və narazılığına səbəb olsa da, son ana qədər mübarizəsindən çəkinməmişdi.

Malta əsarətindən xilas olandan sonra üzləşdiyi “Azərbaycanmı? Türkiyəmi?” dilemmasında “qarşısında bir namus borcu olan” Türkiyəni seçdi. Anadoluya gedib Qurtuluş Savaşına qoşuldu. Tarixi xilaskarlıq missiyası ilə meydana atılmış general Mustafa Kamal paşanın - gələcək Atatürkün yaxın silahdaşları sırasında yer aldı. Və yenə bitib-tükənmək bilməyən mücadilələr, fikir davaları... Tezliklə Əhməd bəy yeni Türkiyənin ilk xəbər agentliklərindən biri sayılan Anadolu Ajansının qurucuları sırasında yer alır, iqtidaryönlü “Hakimiyəti-milliyə” qəzetini redaktə edir, maarifləndirici missiya daşıyan “irşad heyətlərinin” tərkibində məmləkətin “məhrumiyyət bölgələrində” fəaliyyət göstərir, soydaşlarının toplu halda yaşadıkları Qarsdan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilir. Gənclik illərində olduğu kimi səsi hər yerdən gəlir, adı sağlam mübarizə, rəqabət və qovğa olan hər işdə keçir. Az qala hər gün qəzetlərdə polemik ruhlu yazıları çıxır. Tarixi-fəlsəfi məzmunlu kitabları, dərslərləri, tərcümələri çap olunur. Ankara Hüquq Məktəbinin qurulmasına böyük əmək sərf edir, burada ilk Qanuni-əsaslıya, yəni Konstitusiyaya hüquq professoru olur...

Atatürkü sərt həqiqətləri açıq şəkildə deməkdən, “Tək adam”la milli maraq və mənafeələr naminə sərt mübahisələrdən çəkinmir. Atatürk bəzən əsəbiləşsə də, Əhməd bəyin şəxsi fədakarlıq və prinsipliliğini yüksək qiymətləndirir, ölkədə çoxpartiyalı sistemə keçidin hazırlanmasında onun siyasi mübarizə əzminə, bilik və təcrübəsinə əsaslanır. Türk millətinin böyük liderinin istəyi əsasında Əhməd bəy yaşının ahıl çağında - 1930-cu ildə onun yaxın silahdaşları sırasında hakimiyyətə müxalif Sərbəst fırqəni (Liberal partiya) qurmaqla görüldür.

Sərbəst fırqə təşəbbüsünün fiaskoya uğramasından sonra (təbii ki, hakim Cümhuriyyət Xalq Partiyası qarşısında belə bir rəqib görmək istəmirdi!) Əhməd

bəy özünü suda balıq kimi hiss etdiyi ictimai-siyasi həyatdan kənara çəkilib, təkliyin və unudulmuşluğun acılarını yaşamağa başlayır. Amma yenə də təslim bayrağı qaldırmır. Xanımının cehizi olan Qarabağ xalılarını satıb “Axın” adlı qəzet təsis edir. Bu yolla cəmiyyətə, böyük ehtiram bəslədiyi Atatürkə faydalı olmağa çalışır.

1930-cu illərdə Əhməd bəyin İstanbuldakı evi o dövr Türkiyəsinin bir intellektual mərkəzi idi. Hər həftənin bazar ertəsi bu evdə keçirilən toplantılarda siyasi baxışlarından asılı olmayaraq türk ziyalılığının bütün görkəmli simaları bir araya gəlir, artıq fırtınalı ömrünün yeddinci onilliyini başa vurmaqda olan müdrik ev sahibinin fəal iştirakı ilə cəmiyyət həyatının ən ağırlı problemlərini müzakirə edir, siyasətdən və ədəbiyyatdan danışır, yeni əsərlərini bir-birlərinə oxuyurdular.

Bütün ömrü aramsız və gərgin mübarizələr içərisində keçən Əhməd bəy gözəl ailə başçısı olmağı, türk xalqına layiqli övladlar böyütməyi də bacarmışdı. Artıq 100 ildən çoxdur ki, Ağaoğlu ailəsinin bir neçə nəslə Türkiyənin ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqda davam edir. On illər boyu onların səsi Türkiyə Böyük Millət Məclisindən gəlir. Bu ailə ocağı dövlət adamı və siyasətçi, ədəbiyyat xadimi və rəssam yetirib.

Xüsusilə Azərbaycanın müstəqillik illərində Əhməd Ağaoğlu şəxsiyyəti, onun türkçülük mübarizəsi, fəlsəfi-elmi irsi Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən ən hərəkətli və etibarlı körpülərdən birinə çevrilib.

Bəzən bu cür xatirələr yalnız bir şəxsin deyil, onun yaşam hekayəsi əsasında bütöv bir xalqın haradan gəlir, haraya getdiyini müşahidə etməyə imkan verir.

Əhməd bəy üzərinə düşən bu tarixi missiyanı çox yaxşı anlayırdı. Ona görə də öz həyat saqası zəminində Azərbaycanın və Türkiyənin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində keçdiyi yolu olduğu kimi əks etdirməyi düşünürdü.

Həyatının son illərində Əhməd Ağaoğlu xatirələrini qələmə almağa başlamışdı. Daha doğrusu, bu işə bir neçə dəfə təşəbbüs göstərmiş, amma hər dəfəsində də müxtəlif səbəblərdən yarımçıq qoymalı olmuşdu. Görünür, sadəcə, yaddaşa əsaslandığından müxtəlif vaxtlarda yazıya alınmış həyat hekayəsində bəzən eyni hadisə, yaxud epizodun fərqli təsvirinə də təsadüf olunur.

Əhməd Ağaoğlunun cild-cild kitablara, böyük seriallara material verən həyat yolunu göz önündən keçirəndə istər-istəməz insanın qəlbində bir istək baş qaldırır - kaş bu böyük yolun yolçusu öz ömür salnaməsini özü qələmə almış olaydı!

Həyatının son illərində özünü cəmləyib xatirələrini qələmə almaq üçün bir neçə dəfə masa arxasına keçmişdi. Günümüzdə qədər bir neçə versiyada gəlir çatan xatirələrin içərisində ən ardıcılıq və bədii mükəmməlliklə qələmə alınanı və müəllifin həyatının Parisdəki tələbəlik illərinə qədərki dövrünü əhatə edən “Altmış yeddi il sonra” adlı memuarlardır. Ömrünün fırtınalarla dolu 67 ilini arxada qoyan Əhməd bəy bu illərin, ümumi xətlərlə də olsa, mənzərəsini cizmağı, ab-havasını yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Əsər 1940-cı ildə yaradıcılıq yolunu davam etdirən övladı, yazıçı və dövlət xadimi, çağdaş türk memuar ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi Səməd Ağaoğlu (1909-1984) tərəfindən “Babamdan hatıralar” adlı kitabda verilmişdi. Daha əvvəl isə elə yazıldığı tarixdə, 1936-cı ildə, Əhməd bəyin məşhur türk yazıçısı və fikir adamı Peyami Səfa ilə birlikdə çıxardıqları “Kültür həftəsi” dərgisinin 3-7-ci saylarında nəşr olunmuşdu.

Əhməd Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyi ərəfəsində onun həyat yolunun başlanğıcına, bir ziyalı və şəxsiyyət kimi formalaşmasına işıq tutan, səmimiyyəti və yüksək bədii məziyyətləri ilə seçilən “Altmış yeddi il sonra” adlı xatirələrini “Azərbaycan” jurnalının oxucularına təqdim edirəm.

Vilayət QULİYEV

ALTMİŞ YEDDİ İL SONRA

PATRIARXAL BİR AİLƏ

Bu il altmış yeddi yaşına qədəm qoydum. Altmış yeddi! Nə qədər çox! Bir az artıq oldu, deyilmi? Məncə, insan vaxtında ölməyi də bacarmalıdır. Bacarmasa, mənim kimi təkbəşinə, sərsəm və avara qalar! Hələ ömür-gün yoldaşını da itirsə, tamamilən sarsaqlar və artıq ona çevrəsindəki zil qaranlıq uçurumun kənarında baş gicəllənməsindən başqa bir şey qalmaz.

Çox sevdiyim Əli bəy adlı bir əmim vardı. Anadangəlmə filosof idi. O da xeyli yaşlaşmışdı və hər dəfəsində mənə deyirdi:

- Qardaş oğlu! Çalış yaşlaşma! İnsan yaşlaşanda camış kimi gövşək vurur. Bir gözü daim arxada qalar.

Mən o vaxtlar əmimin nə demək istədiyini anlaya bilməzdim. Amma indi başa düşürəm və ona haqq verirəm.

Arxama baxıram. Altmış yeddi illi! Nə uzun, nə tükənməz yol! Bəs əlimdə qalan nə oldu? Barım, bəhərim nədir?

Puff! Həm də insana bu qədər uzun görünən altmış yeddi il indi mənə bir göz qırpımı qədər qısa gəlir... Beynimin milyonda birini doldurmayan kölgələr! Öz ömrünü başa vuranlar həmişə belə olur. Bir hava, bir heçlik, bir yoxluğa çevrilirlər ki, xalq nağıllarında adı "biri varmış, biri yoxmuş"dur.

Vaxtı ilə üstündə yarpaq kimi titrədiyim, həsrətlə can atdığım, özümü oda-közə vurduğum şeylər indi mənə nə qədər gülünc görünür! Yadıma salıb gülürəm!

Atam rahat yaşadı, rahat öldü. Ömründə əzab-iztirab nədir, bilmədi. Uca boylu, iri gövdəli bir adamdı. Özünü kimi iki nəfəri üst-üstə qoyub tək bir əli ilə təbaşından yuxarı qaldırırdı. Uzun qollu çəpkenini, gen ipək şalvarını geyib ata mindiyi vaxt onunla boya-boy duracaq bir adam yox idi. Oxuyub-yazmağı bacarırdı, farscanı anlardı. Füzulidən şeirlər bilirdi.

Mömin idi. "Sən kimsən?" - deyə soruşulduğu zaman "Əlhəmdülillah, Məhəmməd hümmətindənəm, Ali-aba aşiqiyəm, mənim atam Mirzə İbrahim, onun atası da Qurdlar elindən Həsən ağadır" - deyərdi.

Ağına türk olduğu gəlməzdi. Rusların gəlib Qurdlar elinin yerində yellər əsdirdiyini də düşünməzdi.

Nə var? Nə olub ki? Həmd olsun, azan oxunur, məscidlər yerindədir, axundlar vəz edir, evimizdə də din söhbətləri gecə-gündüz kəsilmək bilmir.

Ruslar dədə-babasının sahib olduğu torpaqlara da toxunmamışdılar. Üstəlik, torpaq sahiblərinə bəylik ünvanı vermişdilər.

O halda mənim atam, Qarabağın Qurdlar elindən Mirzə Həsən Mirzə İbrahim oğlu niyə üzülsün, niyə dərd çəksin? O, məclis quraraq yeyir-içir, şahinlərini qolunun üstünə alıb tulalarını da yanına salıb ova çıxırdı.

Ömründə ayağını bir dəfə də Qarabağdan kənara qoymamışdı. Qış aylarını bu mahalın kəkliyi, turacı, qırqovulları bol olan bir düzənliyində, yayı isə dəniz səviyyəsindən min iki yüz metr yüksəklikdə, qartal yuvası kimi dağ başına qonmuş, buz kimi suları diş göynədən Şuşada keçirərdi. Ürəyi istəyəndə, üstəlik də kefinin kök çağlarında Abdallar kəndindən bir aşıq dəstəsi çağırırdı, Koroğlu dastanından, Aşıq Pəridən, "Əsli və Kərəm"dən oxutdurub keyfini sürərdi.

Belə bir adam üçün üzərində baş sındırılacaq, üzüləcək nə vardı ki?

Ah, kaş mənə də elə böyütsəydi, özünə oxşatsaydı! Amma buna vaxt harada idi? Atam uşaqlarının da fikrini çəkməzdi. Onları xanımı ilə böyük qardaşı Hacı Mirzə Məhəmmədin öhdəsinə buraxmışdı.

Xanımı - mənim anam Sarıcalı obasından idi. Tərəkəmə idilər. Balaca boylu, incə, zərif, həssas bir qadıncı...

İndinin özündə də sifətinin incə cizgilərini yada salanda içimdən bir sızıltı keçir. Hələ Sarıcalı obasının qaydası ilə söylədiyi hüznü, ələmli ninnilər qulağımda səsləndikcə ürəyimi ehtizaza gətirir!

Böyük əmim Hacı Mirzə Məhəmmədə gəlincə o, bir nəsil ağsaqqalı idi. Boyu atamdan da uca, ondan daha şaqqalı idi. Əmimdə indinin özündə də mənə hörmət duyğusu təlqin edən bir böyüklük vardı...

Eyni məhəllədə yaşayan əlli nəfərlik bir nəslin başçısı sayılırdı.

Az danışdı. Heç gülməzdi. Ərəb, fars dillərini yaxşı bilirdi. Şəriətə dərinəndə bələddi. Çox dindar və təəssübkeş insan kimi tanınırdı. Həcc ziyarətinə gedəndə bir müddət İstanbulda qalmış, xəlifənin ehtişamına heyran olmuş və geri döndüyü zaman indi də mənə olan bir neçə tarix kitabı - Şəmsəddin bəyin Qamusunu və Cövhərinin tərcümələrini gətirmişdi. Heç yadımdan çıxmaz, 1877-ci il müharibəsi əsnasında ruslar Qafqaz müsəlmanlarından şübhələndikləri üçün, ilk növbədə, Şuşadakı müsəlman camaatın sakit oturacağı, bir iğtişaş törətməyəcəyi ilə bağlı şəhər ağsaqqallarından zəmanət istəmişdilər. Bir çoxları məsələdən boyun qaçırdıqları halda əmim zəmin durmağı öz üzərinə götürmüşdü. Yaxınları ondan "Niyə bu cür ağır yükün altına girdin?" - deyə soruşanda gülümseyib belə cavab vermişdi: "Qoy bizimkilərin üsyan eləyəcək qədər hünəri olsun, mənim qurban getməyimin elə bir qorxusu yoxdur".

Həmin bu əmimin otağı gecə-gündüz mollalar, axundlar və şəhərin tanınmış adamları ilə dolu olardı. Hər gün bir yerə yığılıb müxtəlif mövzularda mübahisələr açardılar. O zamanlar Qarabağda hələ mebelin nə olduğu bilinməzdi. Əmimin geniş salonu başdan-başa xalılarla döşənmişdi. Qonaqlar üçün xalçaların üstünə döşəkçələr düzülmüş, döşəkçələrin baş tərəfində isə divara dayalı yastıqlar və mütəkkələr qoyulmuşdu. Yuxarı başdakı buxarının yanı böyük axundların yeri idi. Sonra sıra ilə mollalar və əyan-əşrəf dizi üstə çöküb oturardılar.

Buxarıdan saçılan alovun, fasiləsiz verilən qəlyan və nargilələrin dumanları arasında durmadan boş mövzular ətrafında müzakirələr davam edirdi:

"İmamın qeybindən xəbəri varmı?" "İmamın elmi əzəlimidir?", "Peyğəmbər məracı cismi ilə, yoxsa ruhu ilə çıxmışdı?" - kimi məsələlər üzərində saatlarla baş sındırır, mübahisə edərdilər. Mollalar müridlərinin nəzərindən düşməmək üçün dürlü-dürlü ayələr, rəvayətlər, hədislər zikr edərdilər. Min bir məntiq oyununu oynar, qızışar, bağırar və sonda yenə də həərə özünü haqlı sayaraq dağılışıb gedərdilər. İkinci gün eyni şeylər başqa birisinin salonunda təkrarlanaardı.

Ah, bu münaqişələri nə qədər gərgin bir diqqətlə dinlərdim! Anladığım bir şey olmazdı. Amma o iri çalmalı mollalar, həqiqət taxtında oturduqlarını sandığım sallaq qarını axundlar gözüme göydən enmiş varlıqlar kimi görünürdülər. Xüsusən də onların danışdıqları dil mənə heyran edirdi. Türkcə danışdılar, lakin bu elə türkcə idi ki, dediklərindən bir kəlmə də anlamırdım. Neçə dəfə içimdə dərinəndə ah çəkib "Mən də o cür danışa bilsəydim, mən də onlar kimi ola bilsəydim!" - deyə ürəyimdən keçirmişdim.

İndi əlli beş illik bir zaman arxasından bütün olub-keçənləri xatırlayaaraq o sadə, səmimi insanların belə mənasız və uydurma məsələlərə bu qədər əhəmiyyət vermələrinə, bu qədər hiss və həyəcan duymalarına ürəyimin dərinliklərində hətta qibtə edərim. Nə xoşbəxt insanlar imişlər! Aşağı-yuxarı üç-beş mövhum fikirlə beyinlərini doldurub həm sevinc qarışıq bir həyəcan yaşayırlar, həm də xoşbəxt ömür sürürdülər. Ah, nə olardı, mən də onlar kimi ola bilsəydim!

Əslində, böyük əmimə qalsaydı, gələcəkdə mən də bu adamlardan biri kimi yetişəcəkdim. Altı yaşında mənə fars və ərəb dili müəllimləri tutmuşdu. Hər axşam dərslərimi özü yoxlayırdı. "Oğlum ağıllı olacaq!" - deyə oxşayıb əzizləyirdi. Və kim bilir, bəlkə də əmimin düşündüyü kimi "ağıllı" olmaq imkanım vardı.

Amma eyvah! Bu səadətə qovuşmağıma o zərif, incə anam mane oldu.

Nəslimizin ağsaqqalı, boylu-buxunlu Mirzə Məhəmməd əmimlə qaynının yanında oturmağa və çarşabını açmağa cəsarət etməyən balaca boylu, zəif bünyəli anam arasında mənim gələcəyimlə bağlı gizli bir mübarizə başlanmışdı.

Anamın axundlardan, mollalardan xoşu gəlməzdi. Şübhəsiz, o da dindar idi. Özünü "Fatimə qulu" hesab edirdi. Amma dindarlığı sadəcə köçəbə bir türkün səciyyəsinə uyğunlaşdırılmış iman idi. O, Allahı da, Peyğəmbəri də, din adamlarını da gəzdiyi, tamaşa elədiyi bulaqlar və dağlar kimi dumduru, açıq-aydın, bəzək-düzəksiz görmək istəyirdi. Axundların, mollaların əcaib geyimləri, cübbə və nəleyinləri qətiyyənlə xoşuna gəlməzdi. "Bunlar hamısı hiylədir, aldadıcı şeylərdir, mən oğlumu elə görmək istəmirəm!" - deyərdi.

Sonra anamda bir iddialılıq da vardı. Rus çarı Varşava savaşına gedərkən adi vaxtda əsgər almadığı çərkəz, ləzgi, osetin və türk bəylərindən bir könüllü alay düzəltmələrini istəmişdi. Qarabağdan göndəriləcək alayı təşkil etmək üçün atılan püşk anamın qohumlarından birinə düşmüşdü. Bu adam bir neçə il Ləhistanda və Peterburqda qalandan sonra vətənə qayıtmışdı. Rusca öyrənmişdi, çiyinlərində parlaq epoletlə geri dönmüşdü. O vaxtdan bəri rus rəislərdən kim Qarabağa gəlsə, mütləq onunla görüşər, camaatla onun vasitəsi ilə ünsiyyət saxlardı. Bütün ailəsi, qohum-əqrəbası onunla oyunur, qürrelənirdi. Anam məni də həmin o adam kimi görmək istəyirdi. Ürəyindən keçirdi ki, rusca oxuyum, çiyinlərimdə parlaq epoletlər daşıyım, yerli camaatdan dərdi-səri olanlar anamın yanına gəlsinlər, anam da mənim vasitəmlə bu adamlara kömək edə bilsin.

Anam sonda öz istəyini həyata keçirəcək, yolumu Kərbəlayi-Müsəlladan, Nəcəfül-Əşrəfdən Peterburqa, Parisə çevirəcəkdə...

Ah, məni göz bəbəyi kimi sevən, yumşaq qəlbli, incə ürəkli anam, sən nə etdin? Nədən bu fəlakətlə dolu yolu oğluna rəva gördün?

Bəlkə dediklərimə şübhən var? Başıma gələnləri bilməmiş olsaydın, canından çox sevdiyin övladını bu cəhənnəm yolçuluğuna yönəltməzdin! Mən də o birilər kimi Kərbəlaya, Nəcəfə gedib axund, molla, ya da əmimin istədiyi kimi, müctəhid olardım. Nargilə qəlyan sümürə-sümürə imamın elmindən, Mehdiyin böyük qayıdışından danışib bu fani dünyada həyatımı rahat keçirərdim!

Anam bu işi necə gördü? İndinin özündə də təsəvvürüm yoxdur. Qonşuluqda yaşayan ixtiyar dayəsi Kərbəlayı Bahar nənə vasitəsi ilə bir erməni müəllim tapdı. O erməni mənə rus dilində dərs verəcəkdə.

Şəhərimizdə türklərlə ermənilər qarışıq yaşayırdılar. Ermənilər çoxdan yerli rus məktəblərinə ayaq açmışdılar, orada təhsil alıb yerli rus idarələrini ələ keçirmişdilər və bizdən tamamilə fərqli tərzdə yaşayırdılar. Yadımdadır, yaşlı ermənilərin istər kişiləri, istərsə də qadınları bizim kimi geyinirdilər, bizim dildə danışır, bizdən heç fərqləri yox idi. Amma yeni yetişənlər, gənclər tam başqa cür idilər. Bizim dildə danışmırdılar, geyimləri tamamilə fərqli idi, üstəlik də, bizə yuxarıdan aşağı baxırdılar.

Kərbəlayı Bahar nənə belə oxumuş erməni cavanlarından birini tapmışdı. O, hər gün Bahar nənin evinə gələcək, orada mənimlə görüşəcək, atamla əmirlərimin xəbəri olmadan rus dili dərsi verəcəkdə. Anamın planı belə idi və bu plan heç bir dəyişikliyə uğramadan düz üç il davam etdi. Anam bərk-bərk tapşırırmışdı ki, bu məsələni heç kəsə açmayacaqsan! Mən də hamıdan gizlin bir sirr saxlamağı özüm üçün əsl böyüklük nişanəsi sayıb ürəyimin içində uşaq kimi sevinirdim.

Gizli rusca dərsləri ilə yanaşı, evimizə gələn bir axunddan fars-ərəb dili dərsləri də alırdım. Artıq təhsilimin dördüncü ili idi. Amma hələ də Füzulinin "Leyli və Məcnun"unu axıra çıxarı bilməmişdim. "Gülüstan" və "Bustan"a gəlincə, müəllim hər gün onlardan bir parça oxuyur, mənasını izah edir, sonra da mən onun oxuduqlarını höccələyə-höccələyə təkrar edirdim.

Ərəb dilinin qrammatikasından isə hələ də heç bir şey anlama bilməmişdim. Halbuki, üç ayda rusca oxumağı öyrənmişdim. Artıq qarşıma qoyulan hər cür

kitabı oxumağı bacarırdım. Üstəlik də, bu rus kitabları nə qədər maraqlı idilər... Hamısında rəsmlər, şəkillər, qəribə-qəribə hekayələr, nağıllar... O birilər isə, bir yığın qupquru, beynimdə taq-taq taqqıldayan şeylərdən ibarət idi. Mənə qətiyyən maraqlı görünmürdülər.

Üç il bu qayda ilə davam etdi. Müəllim mənə hesab, tarix və coğrafiya dərsləri də verdi və hər ayın sonunda anam nımtənəsinin ətəyinə tikilmiş rus imperiallarından birini qoparıb zəhmət haqqı kimi Kərbəlayı Bahar vasitəsi ilə ona göndərirdi. Nə atamın, nə də başqa heç kəsin bu məsələlərdən xəbəri vardı. Anamın fədakarlığı nə zaman yadıma düşsə, ürəyim yerindən oynayır...

Bu arada, erməni camaatının istəyinə əsasən, rus hökuməti şəhərimizdə on sinifli bir litsey açdı. Böyük əmim Hacı Mirzə Məhəmməd xəstələndiyindən müalicə üçün Tiflisə getmişdi. Odur ki, ailənin ağsaqqallığı atama keçmişdi. Gimnaziyanın açılması münasibəti ilə Qarabağ valisi Qarabağın əski müstəqil xanlarının varisi olan Xan qızının evində bir toplantı keçirib şəhərimizdəki tanınmış müsəlmanları da ora dəvət etmişdi. Atam da dəvət olunanların arasında idi. Vali uzun bir nitq söyləmiş, müsəlmanları öz uşaqlarını rus məktəblərinə verməyə çağırmış, bu işin bütün müsəlmanlar üçün faydalı olacağını demişdi. Bəlkə də valiyə xoş görünmək üçün şəhər ağsaqqallarından bir qismi, o cümlədən də atam, övladlarını rus məktəbinə göndərəcəklərinə söz vermişdilər.

Amma atam evə çox əsəbi gəlmişdi.

- Nə iş gördük? Dadaşım nə deyəcək? - deyə aramsız deyiniirdi.

Anam o mələk baxışı və insanın ruhunu oxşayan səsi ilə dərhal irəli atıldı.

- Nə deyəcək ki? Nə edə bilərdin? Bəyəm qardaşın vali ilə, bütün şəhərlə üz-göz olmaq istəyəcəkdi? Özü orada olsaydı, aydın məsələdir ki, o da sənin kimi hərəkət edərdi.

Anam ağılı və incə təbiəti ilə çox təmiz, saf bir adam olan atamın üzərində hakim idi. Ona görə də atam dərhal yumşalmış və yalnız:

- Bəyəm Hacı Mirzə Məhəmmədi tanımırısan? - deyə soruşmuşdu.

- Tanıyıram. Amma nə etmək olar? Ayrı çarə yoxdur.

Bir müddətdən sonra Hacı Tiflisdən geri döndü. Bu arada məktəbə qəbul imtahanları da başlanmışdı.

Hacı min bir lənət oxuya-oxuya özü mənə məktəbə gətirdi. İmtahanı çox böyük uğurla verdim. Birdən-birə dördüncü sinfə, yəni əsl gimnaziyanın ikinci sinfinə qəbul edildim. Müəllimlər və müdir başımı sıgalladılar, xeyli təriflədilər.

Hacı əmim elə fikirləşirmiş ki, mən məktəbə yalnız son üç ay ərzində hazırlamışam. O da heyrət içərisində idi.

Amma buna baxmayaraq, evə döndüyümüz zaman atama dedi:

- Babalı sənin boynuna. Mən bu uşağı müctəhid eləmək istəyirdim. İndi Allah bilir, indi nə olacaq? Üç ayda bu qədər bacarıq göstərən qardaş oğlu öz elmlərimizə davam etsəydi, Allahın köməyi ilə hansı uca mərtəbəyə gedib çıxardı!

O gün anama elə bil dünyanı bağışlamışdılar. İmtahandakı müvəffəqiyyətim mənə qəribə bir qürur hissi vermişdi. Üstəlik, yeni məktəbin uniforması vardı. Eynən zabitlərin hərbi libası kimi idi; yaxası və qolları zər işləməli, şapkasının ətəfində qızılı saplar, günlüyünün üzərində isə, məmurlarda olduğu kimi, bir nişan!

Əvvəllər küçədə belə uniformalı uşaqlara rast gələndə dönüb heyran-heyran arxalarınca baxardım, "Ah, mənim də bu cür paltarım olsaydı" - deyə ürəyimdən bir hiss keçərdi. İndi arzuma çatmışdım. Özümü tam xoşbəxt saya bilərdim.

Oxuduğum üçüncü sinifdə qırx beş tələbədən yalnız biri türk idi. Qalanların hamısı xaçpərəstlər idi. Amma xaçpərəst dediklərimin qırxdan çoxu da tanıdığım, alışdığım erməni uşaqları olduğundan, yeni mühitdə özümü o qədər də yad hiss eləmirdim. Mənə qəribə görünən məktəbin özü və müəllimlər idi. O vaxta qədər getdiyim, gördüyüm məktəbdə şagirdlər biri-birinin yanında dizi üstə oturur, yalnız bir müəllim, əlində çubuq, yanında da falaqqa, hər kəsin dərslərini ayrı-ayrılıqda verib bütün sinfə nəzarət edirdi. İndi gəldiyim məktəb isə ona heç

bənzəməirdi. Burada tələbələr sıra ilə düzülmüş skamyalarda iki-iki oturdular. Hamısının da dərsi eyni idi. Müəllim sinfin önündəki yüksək kürsüdən dərsi izah edir, şagirdlərə sual verir, hər şeyi nəzarətdə saxlayırdı. Sonra, burada bütün dərsləri tək bir müəllim verməzdi. Hər saatdan bir yeni dərs başlanırdı, sinfə yeni müəllim gəlirdi. Fərqli-fərqli dərslər keçilirdi. Bundan başqa, müəllimlərin öz aralarındakı fərqlər də diqqətimi çəkdi. Müsəlman məktəbindəki müəllimlər nə qədər səbirsiz, üst-başları pinti, dağınıq və pərişan, görünüşləri miskin idisə, buradakılar bir o qədər canlı, təmiz və nizam-intizamlı idilər.

İki məktəb arasında gördüyüm fərqlər ilk gündən məndə bir xəyal qırıqlığı oyatdı və şüurumda əlli dörd il sonra da cavabını tapa bilmədiyim bu sualı doğurdu: "Niyə? Bu fərqliliyin səbəbi nədir?"

Yaşım artdıqca bu sual da böyüyəcək, mənə və əhəmiyyətini artıracaq, bütün həyatımı qapsayacaq və ömürlük bir dərd olub yaşayışımı zəhərləyəcəkdi.

Yeni müəllimlərim arasında ən çox sevdiyim iki nəfər vardı - biri tarix müəllimi, həm də məktəbin direktoru Sinyerovski idi. İkincisi isə, eyni zamanda bizim sinfin "nastavniki" - yeni hamisi, rəhbəri olan Polikarp idi. O zamanlar inspektor məktəb müdirinin müavini anlamına gəlirdi. Polikarp uca boylu, iri gövdəli, çatal saqqallı bir adamdı. Gözəl danışdı, dərsi çox yaxşı izah edirdi.

Bəzən şagirdlərdən hansınınsa verdiyi bir suala uyub öyrətdiyi fənni bir tərəfə buraxdığı hallar da olurdu. Məsələn, 1825-ci ilin dekabr ayında qiyam etmiş dekabristlərin sərgüzəştlərini anladır, məktəblərdə rəsmən tədris olunan Kovalski tarixinə bir qədər istehza ilə yanaşmağı da yaddan çıxarmazdı.

Heç yadımdan çıxmır - beşinci sinifdə tarix dərsi əsnasında Rusiyada çox məşhur olan Romanov adlı qoyun cinsindən bəhs edərkən saqqalının uclarını hər iki əlinin içinə alıb uca səslə:

- Diqqətli olun! - dedi. - Sizə qoyun cinsi Romanovlar haqqında danışiram.

Şagirdlərdən biri pısqıltı ilə güldü.

- Şeytan, orada nə pısqıldayırsan? Yoxsa fikrindən başqa bir şey keçdi? - deyə müəllim ciddi səslə soruşdu və bütün sinfi gülüş səsləri bürüdü.

Polikarp başdan-başa qəribəliklərlə dolu insan idi. Normal yeriməzdi, sanki atlına-atlına gedirdi. Bir əli daim saqqalı ilə oynayır, oradan tükər qoparırdı. Gözəl saçları açıq alına tökülüb simasına çox sevimli bir şəkil verirdi. Zarafatı çox sevirdi. Bir dəqiqə bir yerdə oturmazdı. Amma bununla belə, bütün əndişəsi, bütün fikri-zikri sinif idi, dərs dediyi şagirdlər idi. Ayrı-ayrılıqda hər birimizə ən yaxın və məhrəm dostlarımızdan daha yaxın idi. Tələbə ilə hər şey barədə danışa bilirdi. Onların bütün ehtiyaclarını, maddi-mənəvi çətinliklərini öyrənməyə çalışdı. Tələbələr də müəllimlərindən bir şey gizlətməzdilər. Uşaqların evlərinə gedərdi. Yataq otaqlarının, əgər varsa, iş otaqlarının vəziyyəti ilə maraqlanardı. Ona əsasən də daim məktəbə tələbələrle bağlı tövsiyələr verərdi. Eyni zamanda həmişə bizə kömək etməyə, yol göstərməyə çalışdı. Mütaliə üçün kitablar nişan verir, anlamadığımız mətləblərin izahında yardımını əsirgəməirdi. Məsələn, mən ilk dəfə Rusiyadakı məşhur "narodniçestvo" cərəyanının nə olduğunu ondan öyrənmişdim.

Ümumiyyətlə, bu insanın üzərində buraxdığı təsir o qədər güclü idi ki, indinin özündə də onun işıqlı simasını dərin hörmət və pərəstiş hissi keçirmədən xatırlaya bilmirəm. Onun kimi adamlar hamısı çarlığın amansız düşmənləri idilər və belələri o dövrün rus müəllim heyəti arasında az deyildi. O vaxtlar hər məktəb bir inqilab təlimi yuvası idi. Əslində, inqilabdan bəhs etmək, inqilaba dair əsərlər oxumaq yasaq idi. Amma məktəblərdəki müəllimlər özləri inqilabi təbliğata uyduqlarından, bu yasağın tətbiqi praktikada mümkün deyildi. Bir sözlə, Rusiyadakı mövcud fikir cərəyanları, inqilabi düşüncə, müxtəlif inqilabi nəzəriyyələr ta Qarabağ dağlarına qədər bu müəllimlər vasitəsi ilə yayılırdı.

Sinifdən - sinfə adlandıqca, təbii ki, inqilabi cərəyanları öyrənənlərin sırasına qoşulurdum. Beşinci və altıncı siniflərdə artıq məktəb çərçivəsində məndən

gizli, bilmədiyim bir şey yox idi. Dostlarımla, müəllimlərdən bəziləri ilə hər şeyi açıq-aşkar müzakirə edirdik. Çernişevskinin qadağan olunmuş "Çto delat? - Nə etməli?" adlı məşhur inqilabi romanını hər birimiz ilk növbədə müəllimlərin vasitəsi ilə əldə edib oxumuşduq.

Tarixi materializm nəzəriyyəsinə dair təbliğat broşürləri də bizlərə qədər gəlib çatır, yastıqlarımızın altında öz yerini tutur, maraqlanan hər kəsə siyasətlə bağlı yazıları oxumaq məmnunluğunu yaşadırdı.

Get-gedə içərisində yetişdiyim mühitə qarşı beynimdə və qəlbimdə yabançı fikirlərin özünə yuva saldığını hiss edirdim. Mənəvi varlığım iki yerə bölünməyə başlamışdı. Məktəbdə olduğum zaman başqa bir hava içində, başqa insanlar arasında yaşayırdım. Evə gələndə isə tamamilə yad mühitə düşürdüm. Burada yenə də əminin qonaqları, imam əleyhüssalam, Mehdi məsələsi ətrafındakı münaqişələr, mücadilələr sürüb gedirdi. Və məndəki bu iki varlıq, ilk günlərdən biri digərinin daxilinə nüfuz etmədən yan-yanə, dim-dik yaşamaqda idilər.

Hələ də belə yaşamırlarmı? Biri digərini nə sıxışdırıb aradan çıxardı, nə də öldürüb yox etdi. Həqiqətdə mən nə oyam, nə də bu! İkisinin arasında asılı qalan bir varlığam. Və ən qəribəsi də budur ki, həmin hisslər bəzən biri-birinə qarışib məni çox fəna vəziyyətlərə salırlar. Başqa cür düşünmək və ya hərəkət etmək istədiyim məqamlarda o birisi özümdən asılı olmadan işə qarışır, məni tamam başqa bir yola çıxarır və öz-özümə təzadə məcbur edir. Belə vaxtlarda duyduğum acılar, çəkdiyim iztirablar bilsəniz nə qədər ağırdır!

Ah, sevimli anam! Məni belə bölünüb ikiləşməyə, bu təzad və iztirablara sövq edən sən sən. Əsla şübhəm yoxdur ki, bütün bunları məni çox sevdüyindən eləmişən. Bir də ki, sən insanın qəlbinin təzələnməsinin nə qədər çətin iş olduğunu haradan biləydin?!

Fəqət o zamanlar hələ bu acıları hiss etməmişdim. Amma tədricən evdə, Qurdlar eli məhəlləsində məni daha çətin anlamağa başlayırdılar. Bəzən ən yaxın qohumlar da üzümə heyrətlə baxıb:

-Ah, bu uşağa nə oldu? Dili getdikcə pəltək vurur, nə dediyini anlamaq olmur, - deyər şikayətlənirdilər.

TİFLİSDƏ

1887-ci ildə təhsil aldığı litseyin altıncı sinfini bitirdim. Sonuncu - yeddinci sinfi Tiflisdə tamamlamağa qərar verdim.

Bu qərarımın səbəbi Qafqaz şeyxülislamının oğlu Nəsir bəy idi. Nəsir bəy Tiflis gimnaziyasını bitirib Peterburqda hüquq fakültəsində təhsil alırdı. Özü əslən qarabağlı idi. Bu səbəbdən də yaz tətilini keçirmək üçün Qarabağa gəlmişdi. Ata-baba dostlarımız idi. Arabir görüşürdük. Tiflisi çox təriflədi. Mənim ağılım başımdan çıxdı. Əminlə atam Tiflis fikrimlə razılaşmadılar. Odur ki, qaçmağa qərar verdim, Nəsir bəylə birlikdə Tiflisə getdim. Əmin Əli bəy dalımcə Tiflisə gəldi. Məni bir gürcü ailəsində yerləşdirib geri qayıtdı.

Rusiyadakı fikri və siyasi cərəyanlar mərkəzləşdirilmiş bir şəkildə Tiflisə də öz təsirini göstərirdi. Burada gizli rus təşkilatlarının şöbələri vardı. Zətən gürcü zadəganları hələ o zamanlardan etibarən bu cərəyan və təşkilatların ön sıralarında gedirdilər. Əslinə baxanda, gürcülər heç vaxt öz müqəddəratlarını ruslarınkindən ayırmaq istəməzdilər. Türk və İran qorxusu onları rusların ağışına atmışdı. Odur ki, bütün sahələrdə ruslarla bərabər çalışırdılar.

Gürcü əsilzadələri bütünlüklə hərbi sahəyə meyl göstərdiklərindən, Rusiya sarayında yüksək məqamlarda yer tutmağı bacarırdılar. Ziyalı gürcü burjuaziyası və fəhləsi isə, rus burjuaziyası və fəhləsi ilə birlikdə olmağı daha üstün tuturdu. Tiflis bu qisim hərəketlərin çox canlı mərkəzlərindən biri idi.

Daşnak və Qnçak komitələri hələ o vaxtlardan etibarən mərkəzlərini burada qurub fəaliyyətə başlamışdılar. Bütünlükdə yalnız müsəlmanlar - türklər, ləzgilər, osetinlər, çərkəzlər, kobanlılar (*mətnə belə getmişdir, çox ehtimal ki, kabardinlər olmalıdır - V.Q.*) və başqaları "çarın sadıq bəndələri" idilər. Aralarında heç bir tərpəniş, hərəkət sezilmirdi. Həmin vaxta qədər yetişdirdikləri münəvvər insanların sayı da on nəfərdən çox olmazdı.

Buna baxmayaraq, Tiflis bütün Qafqazın müsəlman bəylərinin daimi görüş yeri idi. Amma onlar Tiflisə şəhərin gerçəkdən malik olduğu zəngin mədəniyyət müəssisələrindən - teatrından, operasından, kitabxanalarından və s. yararlanmaq üçün deyil, buranın eyni dərəcədə zəngin və növbənöv əyləncə mərkəzlərindən bəhrələnmək üçün gəlirdilər. Təbii ki, əyləncə həyatı böyük pullar tələb edirdi. Bir çox müsəlman ailələri hüduzsuz bədxərclik qarşısında duruş gətirə bilmir, nəticədə, əllərindəki torpaq və əkin sahələrini satmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu vəziyyət çox yaxın gələcəkdə xoşagəlməz bir ictimai məsələ halını alacaq və şəxsi həyatım üzərində də öz təsirini buraxacaqdı...

O vaxtlar mən, təbii ki, belə məsələlərlə məşğul deyildim. Təhsilə başladığım Tiflis litseyinin yeddinci sinfini müvəffəqiyyətlə başa vurmağa çalışırdım.

Tiflis Şuşadan tamamilə fərqli yer idi. Burada türklər, ümumən müsəlmanlar çox az idilər. Hələ oxuduğum litseydə bir müsəlman tələbə də yoxdu.

Hər bazar günü şeyxülislamı ziyarətə gedərdim. Şeyxülislamın mənzili ilə rəsmi idarəsi eyni binada idi. Həmin binanın tam qarşısında, küçənin o biri üzündə müftinin mənzili və idarəsi yerləşirdi. Şeyxülislamın oturduğu mülkün giriş qapısı üzərinə rus və türk dillərində belə bir lövhə vurulmuşdu:

"Əli təriqətinə mənsub Qafqaz müsəlmanlarının ruhani idarəsi".

Müftinin idarəsinin qarşısında da oxşar sözlər yazılmışdı:

"Ömər təriqətinə mənsub Qafqaz müsəlmanlarının ruhani idarəsi".

Əli təriqəti! Ömər təriqəti! Bunlar nə əcaib anlayışlar idi! Ömrümdə heç eşitməmişdim. Mənim bildiyim qədəri ilə şiələr və sünnilər vardı. Əcəba, bu Əli və Ömər təriqətləri də başqa şeylər idimi?

Beynim qarışdı. Amma bu məsələdə çox dərinə getmədim. O zaman şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə verilən ad məni daha çox məşğul edirdi. Bu yerin adına Şeytanbazar deyirdilər. Niyə? Nə münasibətlə? Və ən qəribəsi də bu idi ki, həmin məhəllənin sakinlərindən "Harada yaşayırsınız?" - deyə soruşanda çox sakit tərzdə "Şeytanbazarda" - deyə cavab verirdilər. Əslinə baxanda, bura həqiqətən də şəhərin başqa yerlərindən fərqli bir guşə idi. Küçələri dar, çirkli idi. Evləri və dükanları kiçik, kasıb və biçimsizdi. İnsanlarının üst-başları da şəhərin digər yerlərinə nisbətən nimdaş, tör-töküntü içində idi. Sonra, şəhərin digər məhəllələrində yaşayanlar Şeytanbazara gəldikləri vaxt özlərini çox yekəxana aparırdılar. Buradakılarla sayğısız davranırdılar və yerli camaat da onların qarşısında çəkingən, miskin vəziyyət alırdı. İlk dəfə idi ki, mən iki insan kütləsinin yan-yana yaşadıklarını, amma qətiyyən qaynayıb-qarışmadan bir-birlərinə münasibətdə "yuxarılar" və "aşağılar" kimi davrandıklarını görürdüm. Çox yaxşı yadımdadır ki, bu ilk müşahidə beynimi əməlli-başlı qarışdırmış, ürəyimi xeyli bulandırmışdı. Lakin hadisəni təhlil edib zəruri izahını tapmaq qüdrətində olmadığımıdan, çox dərinə getməmişdim.

Məktəbdəki sinif yoldaşlarımla hamısı gürcü, erməni, rus, habelə bir neçə nəfər də başqa millətlərdən ibarətdi.

Tiflisin çeşidli teatrları, operası, kitabxanaları, əyləncə bağçaları vardı. Gimnaziyanın son sinif tələbələri belə yerləri əsla diqqətdən qaçırmazdılar. Onlar artıq yüksək, ali məktəblərin astanasına gəlib çatmış sayılıqlarından, daha sərbəst hərəkət edə, hər yerdə hörmət və məhəbbətlə qarşılanardılar. Hələ teatrların və operanın sonuncu mərtəbəsindəki balkonlar sanki bu tələbələrin ata malı idi. Səhnəyə qoyulan yeni pyeslərin və bu tamaşalarda oynayan aktyorların taleyi gimnaziya tələbələrinin əlində

idi. Mühafizəkar aktyorlara və mühərrirlərə heç üz verməzdilər. Bununla bərabər, Tiflisdə hələ o zaman Rusiyadakı inqilabi hərəkatın mühüm simaları, tərəfdarları vardı. Onların nəzdində gürcülərlə ermənilərin təşkilatları da mövcud idi. Yalnız türklər və ümumən müsəlmanlar get-gedə genişlənən hərəkatın xaricində qalaraq, çarın sadıq bəndələri hesab olunurdular.

Gimnaziyanın son sinif tələbələrinin çoxu bu gizli təşkilata mənsub idilər. Yoldaşlarım mənə də özləri ilə gizli toplantılara aparmağa başladılar. İlk getdiyim toplantı bir xalqçı cəmiyyətinin yerli şöbəsində keçirilirdi. Peterburqdan gəlmiş birisi bütünlükdə cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında məlumat verirdi. Uzun saçlı, iri gözlüklü, sivri saqqallı bu adamın üzərimdə buraxdığı təsirin nə qədər qüvvətli olduğunun təsvirdən acizəm. Vaxtı ilə axundları və mollaları dinlədiyim eyni bir maraqla indi də paytaxtdan gəlmiş bu şəxsə qulaq kəsilmişdim. O, danışdıqca gözlərim önündə yüksəlir, az qala göylərə qalxırdı. Səsi də mənə bir hətfin qeybdən gələn sədasını xatırladırdı. Ah, axundlar nədən danışdırlar? Bunlar nədən bəhs edirlər? İki dünya arasındakı fərq bütün varlığımı sarmışdı. Mənəvi cəhətdən eşitdiklərim mənə birinci dünyadan ayrılmaq üçün çox güclü təkan oldu. Natiq xalqdan, xalqın iztirablarından, məruz qaldığı zülmərdən, istibdaddan, valilərin amansızlığından, torpaq sahiblərinin mərhəmətsizliyindən danışır, dinləyicilərini istibdadla mübarizə aparmağa, xalqın yanında olmağa, onun yardımına qoşmağa çağırırdı. Eyni zamanda natiq indi təşkilatda çalışan həmfikirərdən bəzilərinin hökumətin çənginə keçdiklərini, çətin vəziyyətə düşdüklerini, köməyə ehtiyac duyduqlarını sözlərinə əlavə etdi. Dərhal bir siyahı tutuldu və hər kəs bacardığı yardımı göstərdi.

İştirak etdiyim bu ilk gizli iclas bütün mənəvi həyatıma ciddi təsir göstərən mühüm hadisələrdən biri idi.

Məktəbdə təhsilim müvəffəqiyyətlə davam edirdi. Burada yeganə türk-müsəlman olduğum üçün hər kəsin diqqətini cəkirdim. Təftiş üçün gələn bütün yüksək rütbəli məmurlar mənə yoxlamamış getməzdilər. Bu kütləvi etina və diqqət bir tərəfdən canımı sıxır, o biri tərəfdən isə izzəti-nəfsimi oxşayırdı və mənə daha çox çalışmağa ruhlandırırdı. Hələ məktəb müdirinin mənə zəngin bir erməni ailəsinə tövsiyə etməsi qururumu nə qədər oxşamışdı! Bu zəngin ailənin təxminən yaşıdım olan, gimnaziyanın yeddinci sinfində oxuyan qızı həndəsə və cəbr dərslərindən xeyli zəif imiş. Atasını məktəb müdirinə müraciət edib qız üçün bir "yardımçı" istəyincə, özü riyaziyyat müəllimi olan müdir mənə tövsiyə etmişdi. Erməni ata təklifi əvvəlcə heyərlə qarşılamış, sonra razılaşmışdı. Bu məsələ bütün məktəb və hətta Tiflisin bütün maarif mühiti üçün bir hadisəyə çevrilmişdi. "Nə oldu, məktəb müdiri cəmi Tiflisdə başqa bir adam tapa bilmədi ki, bir türkü tövsiyə etsin?" - deyirdilər.

Dərslərinə kömək edəcəyim qızgilin evi Tiflisin ən kübar məhəlləsində idi. İlk getdiyim gün bütün ailəsinə bir çox dostları ilə birlikdə eyni masa arxasında gördüm. Hamısı, deyəsən, mənim nə biçim bir adam olduğumu görmək üçün bura toplaşmışdı. Təbii ki, çox sıxıldım, amma qətiyyən özümü itirmədim. Soruşduqları suallara layiqincə cavab verdim və fikrimcə, bütünlükdə onlara yaxşı təsir bağışladım. Söhbət zamanı məlum oldu ki, ailə özü də əslən Qarabağdan imiş və qızın atası mənim böyük əmimi tanıyırmış.

Çay içəndən sonra qızla bərabər yan otağa çəkildik. Adı Siranuş olan tələbə qız uca boylu, şişman, bir sözlə, əsl erməni tipinə nümunə idi. Əynində rus gimnaziyalarının qəhvəyi rəngli mahud forması vardı. Ruscası mənimkindən daha mükəmməl idi.

- Lap yaxşı. Aramızda qarşılıqlı bir yardım sahəsi açılır, - dedim. Mən sizə riyaziyyatdan, siz də mənə rus dilindən kömək edərsiniz.

Sözlərim Siranuşun xoşuna gəldi. İzzəti-nəfsini oxşadı. Bir az qızarıb:

- Buna nə ehtiyac? Siz rus dilini çox yaxşı bilirsiniz, - dedi.

- Əgər biri-birimizə kompliment deməklə vaxt keçirsək, onda heç nəyə nail olmayacağıq. Əslində, həqiqət mənim söylədiyim kimidir. Görürsünüz, danışanda bəzən lazımı kəlməni axtarıb tapmaqdan ötrü fikirləşməli oluram. Düzgün tələffüzlə bağlı da bəzi çətinliklərim var. Köməyinizə ehtiyac duyduğum məsələlər də bunlardır. İndi də mənim sizə nədə yardım edə biləcəyimi aydınlaşdıraraq.

Bir ay içində ikimiz də qarşılıqlı şəkildə öhdəmizə götürdüyümüz işləri uğurla yerinə yetirdik. Siranuş qız gimnaziyasını riyaziyyat üzrə üçüncü tələbə kimi başa vurdu.

Mən bu erməni qızı ilə birlikdə çalışdığım zaman daim Şuşadakı qadın qohumlarını - bacılarımı, əmim qızlarını yada salıb heyrətlənirdim. Evimizdəki, sayı irilixirdalı on iki nəfərə çatan qızlardan bəzilərinin, Quranın bir neçə surəsini əzbərləmələri istisna olunmaqla, heç nə öyrənmədiklərini, heç nə bilmədiklərini, çoxlarının dünyaya belə gəlib belə getdiklərini, hələ çoxlarının bundan sonra da eyni yolu təqib edəcəklərini düşünür və yenə də dönə-dönə heyret edirdim. Hələ bir kimsəyə hökm edə biləcək vəziyyətdə deyildim. Hətta o vaxta qədər aldığım tərbiyə nəticəsində qızların bu cür açıq-saçıq şəkildə kişilərlə görüşmələrini, onlardan dərslər almalarını pis bir iş sayan zehniyyət içərisində idim. Hətta düşündüm ki, məsələn, iki il əvvəl mənə bir erməni qızına dərslər vermək təklif olunsa, bundan qətiyyətlə boyun qaçırdırdım. Çünki haramın iki tərəfli qəbih əməli olduğuna dərin inamım vardı. Lakin artıq həmin zehniyyətin özümdə zəifləməyə başladığını, əski imanımın əvvəlki kimi möhkəm olmadığını da hiss edirdim. İçində yaşadığım iki mühitdən birinin məni daha çox öz təsiri altına saldığını, ruh və qəlbimi özünə daha çox cəlb etdiyini açıq-aşkar görürdüm. Amma bu işlər təhtəlsüz şəkildə, özümdən asılı olmadan, tədricən baş verirdi, şüur və iradəmlə bağlı deyildi, onlarla heç bir əlaqəsi və münasibəti yox idi. Yalnız bəzi hallarda daha diqqətçəkici hadisələr baş verəndə, şüurum sanki oyanıb iradəmə itaət etmək sayğısını göstərirdi. Fəqət o zamanlar da yalnız hökm vermək üzərində köklənən eqoizmin gözlərini yumur və hadisəni ört-basdır etməklə daxiliimdəki ikiliyin hələ bundan sonra da davam edib yaşamasına zəmin hazırlayırdı.

Yaz gəldi. İmtahanlar artıq yaxınlaşırdı. Sonuncu sinif imtahanları çox vacib idi. Hətta həyatı əhəmiyyətli olduğunu demək mümkündür. Buradan alacağımız diplom bütün ali məktəblərin qapılarını üzümüze açmağa bilərdi. Əslində, yüksək ixtisas məktəblərinə getmək üçün təkəcə diplom kifayət etmirdi. Yalnız müsabiqədə iştirak səlahiyyəti verirdi. Amma bu səlahiyyət özü də qiymətli idi.

İmtahanlarım uğurla keçirdi. Hər gün general rütbəsindəki ümumi müfəttişlərdən biri imtahanlarda iştirak edirdi. Bir gün kurator, məşhur pedaqoq və rütbə baxımından canişin müavinindən bir pillə aşağıda duran məşhur Yanovski özü gəlmişdi. Məntiq fənnindən imtahan verirdik. Növbə mənə çatanda Yanovski üzünü imtahan heyətinə tutub dedi:

- İndi ki, sıra bu tatarındır, ona istədiyiniz sualları verə bilərsiniz.

Müəllimlər "Baş üstə" deyib onun qərarı ilə razılaşıqlarını bildirdilər.

- Məsələn, bizə deduksiya, induksiya anlayışlarını izah etsin.

İzah etdim. Yanovski cavabımı axıra qədər dinlədi və sonda imtahan heyətinə müraciətlə dedi:

- Mən bu tatar gəncinə üç yüz manat mükafat verilməsini təklif edirəm, fikriniz nədir?

Müəllimlər növbəti təklifə də "Baş üstə" dedilər.

Gimnaziyanı bitirdiyim il mükəmməl bir diplomla bərabər, pul mükafatına da layiq görüldüm.

Bu, həyatımın gedişinə ilk böyük təsir göstərən hadisə idi. Şuşaya döndüyüm zaman bütün şəhərin bu barədə danışdığını eşitdim. Atam, xüsusən də anam çox məmnun idilər. Mirzə Məhəmməd əmim də bizi iltifatla qarşıladı. Ali təhsil üçün Peterburqa göndərilməyimə də bu hadisə səbəb oldu.

KÖÇƏRİ DAYILARIMIN YANINDA

Ali təhsil üçün Peterburqa getməyim artıq qərarlaşdırılmışdı. Nə üçün gedirdim? Hansı sahədə təhsil alacaqdım? Kimsə fərqudə deyildi. Özümə qalanda isə, sevincim aşırıb-daşırdı. Peterburq xəyalımda sirlərlə dolu əsrarəngiz bir şəhər idi. Rus yazıçılarının əsərlərindən oxuyub tanıdığım Peterburqu, onun küçələrini, teatrlarını, operasını, surətlərini xəyalımda canlandırıdığım və bu şəhərdə yaşadıklarını bildiyim şairləri, romançıları, alimləri, qəzetçiləri, bir çox yüksək təhsil müəssisələrini gözümə görəcəyimi düşünərək fərəhdən içimə sığmırdım. Hələ nihilist mühitlərə (*müəllif burada inqilabi gəncliyi nəzərdə tutur -V.Q.*) daxil olub zalımlara qarşı mübarizədə iştirak etmək zövqünü indidən yaşayırdım.

Ah, nə xoş tale! Nə böyük səadət! Şuşa və bəlkə də bütün Qafqaz gəncləri arasında neçə gəncə belə səadət nəsim olub?

Hələ iyun ayının ortaları idi. Peterburqdakı imtahanlar sentyabrın sonlarında başlayacaqdı. Aradakı iki ay yarımı necə keçirəcəkdim?

İçində boya-başa çatdığım mühit indi mənə cansıxıcı görünməyə başlamışdı. Artıq onu bəyənmir, özümə yaraşdırmırdım. Yeknəsəq həyat keçirən, saat doqquzda yorğan-döşəyə girən, daim imandan, şəriətdən danışan bu mühit mənə sıxırdı. Özümə yaxınların arasında uçurum açıldığını və onun gündən-günə dərinləşdiyini indidən hiss edirdim. Bu iki ayı Şuşada keçirmək, hər gün axundların mübahisəsini dinləmək mənə həddən artıq dözülməz görünürdü. Bir yerə qaçmaq lazım idi. Həssas təbiətli anam bu daxili sıxıntıyı sezdi və bir gün mənə "Dayılarının yanına getsənə! Həm də Peterburqa yola düşməzdən əvvəl onları da görmüş olarsan" - deyə məsləhət verdi.

Gözəl fikirdi! Ondan dərhal dördəlli yapışdım. Anamın mənsub olduğu Sarıcalı elinin obaları indi yaylağa yollanırdılar. Artıq Şuşanın həndəvərinə gəlib çatmışdılar. Təbii ki, dayılarım açıq fikirli adamlar idi. Amma mənsub olduqları tayfada dünyadan xəbərsiz insanlar da az deyildi.

Ertəsi gün İrəvan tərəfdəki dağlara sarı yol alan obaya qoşuldum.

Səkkiz yaşımdan bəri, demək olar ki, hər il köçlə birlikdə bu yolları gedər, qarşıda sıralanan dağlara dırmanardım. Köç mənə, mən də köçə yaxşı bələd idik. Artıq biri-birimizə alışmışdıq. Düzdür, litseyə qəbul olduğum il geyindiyim uniforma köçü bir az çaşdırmışdı. Amma bir müddət sonra yenə köhnə münasibət bərpa oldu və mən yenə hər kəsin "qardaşı oğluna" çevrildim.

Yolumuz şəhər divarları arxasından dağlara doğru gedirdi. Oba bəylərinin xanımları Qarabağın limon rəngindəki məşhur daylarına minmişdilər. Onlar donlarının ucunu içinə saldıqları, dizlərini də tutan gen corablı ayaqlarını atların ipək saçaqlı, altın işləməli yəhərlərinin üzəngisinə dayayıb, əllərindəki qamçılarla qələbəlik içərisindən özlərinə yol açırıdılar. Xanımlar yaylıqlarının uclarını burunlarına qədər qaldıraraq guya təsəttür (*üzü örtmə -V.Q.*) qaydalarına riayət etdiklərini göstərirdilər. Əslində isə, köçəri həyatında nə təsəttür vardı, nə də bütünlükdə "qadın məsələsi"! Hələ sadə xalqdan olan qadınlar heç yaylıqlarını burunlarının ucuna qədər qaldırmağa da lüzum görməzlər. Atın, ya öküzün belinə minib, heyvan sürülərini qabaqlarına qatıb aparırlar.

Obanın gənc qızlarını yüklü öküzlərin üstündə oturtmuşdular. Əksəriyyəti xurcunların gözüne yerləşdirilmiş balaca uşaqlar isə, heyvanların böyründən sallanmaqda idilər.

Beləcə, yüzlərlə yüklü və yüksüz heyvan, yüzlərcə piyada və atlı adam hər iki tərəfi uçurum olan dar bir yolla irəliləyərkən biri-birinə qarışır, sözləşib didişir, qarşısındakını itələyir, yoxuşdan üzü aşağı yuvarlıdır, bəzən özü də yıxılırdı. O zaman, əllərində dəyənək tutmuş dəliqanlılar çətinə düşənlərin imdadına yetişməklə məhəmətlərini göstərir və ətrafdan tamaşa edən gənc qızların təqdirini qazanırdılar.

Hələ yolda köçü üstəlik bir yağış da tutsa, gəl mərəkəyə tamaşa elə! Aləm bir-birinə dəyir, köpəklər hürə-hürə yüklü dəvələrin ayaqlarını dişləməyə çalışır, inəklər, atlar, eşşəklər, iliklərinə qədər ıslanmış uşaqlar və qadınlar biri-birinə qarışır, hər tərəfdən aramsız qışqırıq, bağırçı səsləri eşidilirdi. Belə olanda köç hərəkətini dayandırır, cavanlar çadır qurur, orada-burada samovarlar tüstüləməyə başlayırdı.

Bir azdan yağış kəsilir, axşam günəşi ətrafdakı dağların üzərinə qızılı yaşmaq çəkirdi. Saf, təmiz dağ havası çiçək qoxusu ilə dolurdu.

Gənc qızlar arasında mənəm də xatırladığım və xoş sözlərini eşitdiyim biri vardı - anamın uzaq qohumlarından olan Çiçək xanım.

Ta ilk gelişimdən diqqətimi çəkmiş, məni özünə bağlamışdı. Onun da mənə münasibətdə tam etinasız olmadığı hərəkətlərindən, baxışlarından anlaşıldı. Amma nə qədər görüşsək də, bu məsələ ilə bağlı biri-birimizə bir kəlmə də söyləməyə özümüzdə cəsarət tapa bilməmişdik. Beləcə, illər gəlib keçdi. Və hər il Çiçək ilk gördüyümüz vaxtda olduğu kimi allanır, kefi kökəlirdi. Mən də ikilikdə qalmaq arzusu ilə alışıb-yanırdım. Yalnız bu qədər! Bundan irəli gedə bilmirdik. Zahidanə həyatı bir tərəfə buraxmış köçərilər qəlb məsələlərində təəssübkeş və həssas idilər. Sevmək burada bağışlanmaz bir günah sayılırdı.

Bir gün onun da olduğu bir yerdə Tiflisdə dərs verdiyim erməni qızı Siranuşdan danışdım. Çiçəyin gözləri iri-iri açıldı, düz gözlərimin içinə zilləndi. Sanki beynimə, ürəyimə nüfuz edib oraları yoxlamaq istəyirdi. Nəhayət, özünü saxlaya bilmədi, qızara-qızara soruşdu:

- Ona dərs deyəndə tək qalırdınız?

Mən güldüm və "Əlbəttə!" - deyə cavab verdim.

Çiçəyin rəngi saraldı. Amma heç nə demədi. Bir azdan isə sakitcə çəkilib getdi. Artıq o gündən sonra bir də mənimlə görüşmədi.

Yaylaqda qaldığım iki ay ərzində ona bir dəfə də rast gəlmədim. İçimdə baş qaldıran marağ məni yandırır-yaxırdı. Amma dərdimi kimə açə bilərdim? Onu kimdən soruşa bilərdim? Bu azad dağlar əllərə və ayaqlara sonsuz hürriyyət versə də, könlü dar bir zindan içində saxlayırdı.

Köçdən ayrılacağım gün anası ilə vidalaşib alaçıqdan çıxanda Çiçəyi çadırın yanında dayanmış gördüm.

- Çiçək xanım, gedirəm. Allah amanında qalın.

- Allah yolunuzu açıq eləsin. Siranuş xanımı görəcəksiniz, elə deyilmi?

Sonra cavabımı gözləmədən əlavə etdi:

- Allah səni qanadı altında saxlasın.

Sonra dayandığımız yerdən sürətlə uzaqlaşdı...

PETERBURQA DOĞRU

1888-ci ilin avqust ayı yaxınlaşırdı. Səfərə hazırlaşmaq lazım idi. Şuşa ilə Peterburqun arası 3500 kilometrlik bir məsafədir. Bu uzun yolun bir hissəsi araba, bir hissəsi isə qatarla gediləcəkdi. Özümle ərzaq, yataq dəsti və s. götürməli idim. Zavallı anam hər şeyi əvvəlcədən hazırlamışdı. Son günlər arasına üzümə diqqət və həsrətlə baxırdı. Gözləri yaşarırdı. Ağladığını məndən gizlətmək üçün tez üzünü yana çevirirdi. Hər şeyi başa düşürdüm. Belə dəqiqələrdə anamın boynuna sarılır, başını qucaqlayıb ona ümid və təsəlli verirdim. Əslinə qalanda isə, ailəmizdə bu səfərə çıxmağımı ondan çox istəyən yoxdu.

Yola düşmək vaxtı gəlib çatdı. Şəhərimizdən mənimlə birlikdə gedən başqa adamlar da vardı. Bunlar Tiflis məktəblərində oxuyan erməni uşaqları ilə bir-iki nəfər türk tüccarı idi.

Hamımızın minəcəyi araba şəhər hasarlarından bayırda, "Topxana" deyilən yerdə bizi gözləyəcəkdi.

Məni yola salmaq üçün qadınli-kişili qohum və tanışlarımızdan çoxu gəlmişdi. Arabanın yanında hər kəslə vidalaşdım. Növbə anama çatanda o, məni bir kənara çəkdi. Çarşabını açdı, köynəyinin arasından iki məməsini çıxardı. Başımı döşləri arasına alıb göz yaşları içərisində dedi:

- Oğlum, get. Allah köməyin olsun. Amma indi burada mənə bu andı iç. De ki, ana, əgər bir xaçpərəst qızı ilə evlənsəm, bu döşlərdən əmdiym süd mənə haram olsun.

Ətrafda hər kəs bizə baxırdı. Amma anam arxasını arabaya çevirdiyindən burada nə baş verdiyini bir kimsə anlaya bilməzdi. O qədər mütəəssir olmuşdum ki, həm ağlayır, həm anamı qucaqlayır, həm də arabanı da unudub başımı anamın döşlərindən ayırmadan dururdum.

Anam incə səsi ilə:

- Haydı, oğlum, bizi gözləyirlər, and iç! - dedi.

- And içirəm!

- Yox, mən dediyim kimi!

Sözlərini eyni ilə təkrar etdim. Anam son kərə alınımdan öpdü. Yaxasını və çarşabını bağladı. Arabaya yaxınlaşdıq.

Arabaya mindim. Təəssürat və coşqun hisslərin təsirindən özümü tamam itirmiş halda idim. Arabaların lap tez yola düşmələrin istəyirdim. Nəhayət, tərpəndik. Mən də son göz yaşları ilə anamdan, qohumlarımdan ayrıldım.

İndi hündür dağdan üzü aşağı enirdik. Təkərlərin hər dönüşü ilə doğrulub-böyüdüym yerlərdən, mənə ruh və can vermiş insanlardan bir az daha uzaqlaşırıdım. Yalnız məsafə baxımından deyil, mənən də uzaqlaşırıdım.

Amma kimə və nəyə yaxınlaşmaq üçün? Bu sualın cavabını o gün tapmadığım kimi, indi də məchul qalmaqdadır...

Məni bu məchulluğa sövq edən anam onu yenidən tapa bilməyim üçün lazım olan bütün yolların hamısını yenə özü bağlamışdı. Hələ son sözləri ilə mənimlə o məchulluq arasına keçilməsi mümkünsüz görünən bir sədd çəkdi. Mən tarixin və təbiətin bəxş etdiyi tamlığımı, bütünlüyümü itirəcəkdım. Amma yeni bir bütünlük də qazana bilməyəcəkdım. Yarım-yapalaq bir şey olacaqdım.

Ah, bu yarımçıqlıq nə tükənməz bir dramdır! Nə qəribə bir ruh faciəsidir! Mən indi heç zaman tamlıq və bütünlük hissini duya bilmirəm. Və hər şeyə ala-yarımçıq vaqif olmaq nə böyük bir cəhənnəm əzabıdır! Avropa musiqisindən də, Şərq musiqisindən də xoşum gəlir. Eyni zamanda birincisini avropalı, ikincisini də bir şərqli kimi tam və bütün şəkildə qavraya bilmədiyimi hiss edirəm.

İndi Çiçək xanımın məndən uzaq qaçmasının səbəbini anladım. Erməni qızı ilə görüşmüş biri, öz tayfasından olsa da, artıq çat vermiş, dəlinmiş, işə yaramayan bir hala gəlmişdi. Onda tamlıq, bütünlük aramaq havayı zəhmətdir. Halbuki, özləri bir bütün kimi qalan o dağ adamları yalnız bütünlüyünü itirməyənlərə dəyər verirlər.

PETERBURQDA

Nəhayət, bu da Peterburql!

Səyahətimizin tam yeddinci günü Moskvadan gələn qatarın üçüncü dərəcəli vaqonu məni əşyalarım ilə bərabər möhtəşəm bir dəmiryolu vağzalının güzgü kimi hamar və parlaq döşəməsi üzərinə atdı. Ətrafıma baxdım. Ta Şuşadan bəri birlikdə olduğumuz üç erməni tanışımdan başqa hər şey mənə yad və yabançı idi. Haraya gedəcəkdik? Necə hərəkət edəcəkdik? Hotel haqqında düşünməyə belə dəyməzdi. Bir tələbə üçün hotelə getmək, hoteldə gecələmək

ağla gətirilməyən israfçılıqdır! Hətta çox pulun varsa, yenə də hotel haqqında düşünmək lazım deyil. İlk növbədə kasıb dost-tanışını yada salmalısan.

Ermənilərin tələbə tanışları varmış. Bunlardan birinin yanına gedəcək və onun tanıdığı ailə pansionatına yerləşəcəkdik.

Bu qərara gələndən sonra əşyalarımızı götürüb vağzaldan çıxdıq. Geniş, ətrafı möhtəşəm binalarla çevrələnmiş bir meydan və bu meydanın dörd tərəfində göz işləyəcək qədər uzun, geniş küçələr...

Tiflis kimi böyük, nizamlı yerdə keçirdiyim bir illik həyat və səyahət əsnasında, Moskva da daxil olmaqla, gördüyüm böyük şəhərlər mənə Avropa şəhərləri haqda müəyyən bir qənaət hasil etməyə imkan yaratmışdı. Amma buna baxmayaraq, dünyanın ən modern şəhərlərindən olan Peterburq görə bildiyim ilk mənzərələri ilə məni sözün həqiqi mənasında heyran etdi. Rus tarixinin son dövrü gözlerim önündə canlanmağa başladı. Bu da böyük Petronun Avropaya açdığı pəncərə! Bu pəncərədən içəri dolan və Rusiyanın varlığına nüfuz edən yeni hava o zamana qədər tam şərqli üslubunda, Asiya tipli həyat keçirən bu məmləkəti başdan-başa dəyişdirəcək, tam yeni bir həyat yaşamağa sövq edəcəkdə. Bu yeni həyatın verdiyi qüvvət və qüdrət nəticəsində Rusiya Şuşaya, Buxaraya, Xivəyə, Şərqi Türküstana qədər genişlənmək imkanı qazanacaqdı. Və hər il bu uzaq məmləkətlərdən mənim kimi yüzlərlə, minlərlə gənci buraya çəkib, ruslaşmış Avropa havasını onların da ciyərlərinə üfurməyə çalışacaqdı...

Meydanda müştəri gözləyən ikiatlı dəbdəbəli və təkətli sadə arabalar vardı. Bu sonunculardan bir neçəsi bizi görər-görməz, deyəsən, müştərilərini tanıdılar və arabalarını yanımıza sürdülər. İkisi ilə bazarlıq edib razılaşdıq və dərhal yola düzəldik. Hələ səhər saat on bir idi. Ermənilərin axtardığımız tanışını evində tapdıq. Özü yaşadığı binanın beşinci mərtəbəsindəki ailənin boş otağı varmış. Ondan yuxarı mərtəbəsindəki başqa bir ailə də iki boş otağını kirayə verirmiş. Nəticədə, üçümüz də dərhal yərbəyer olduq. Otaqların kirayə qiyməti məlum idi. Səhər və axşam masaya gətiriləcək samovar da daxil, ayda 20 rubl...

Dərhal razılaşdıq və əşyalarımızı daşımağa başladıq.

Ah, Turgenevin, Dostoyevskinin və başqa rus yazıçılarının əsərlərində oxuyub dadına doymadığım və xəyalımda uzun illərdən bəri yaşatdığım tələbə həyatı ilə bağlı xülyalar indi gerçəyə çevrilmişdi. Artıq özüm də həmin həyatı yaşamağa başlayırdım. Bu nə dadlı, nə doyulmaz bir rəya idi...

Romanlarda təsvir edildiyi kimi, boş otağını mənə kirayəyə verən qadın da rəhmətə getmiş bir miralayın (polkovnik) dul arvadı imiş. Yenə romanlarda olduğu kimi, onun bir cüt qızı da vardı. Böyüyü Sonya şəhərin ibtidai məktəblərindən birində müəllim imiş. İkinci - Mariya isə, dəmir yolu idarəsində katibə işləyirmiş. Qadının aldığı on iki rubl aylıq təqaüdlə qızlarının qazandıqları otuz beş rubl maaş ancaq ev puluna və gündəlik xərclərə çatırmış. İndi məndən alacaqları aylıq iyirmi rubl da xidmətçi maaşına, pal-paltar ehtiyacına sərf olunacaqmış...

Möhtəşəm "Avropa pəncərəsinin" içində yaşayan iki milyonluq xalqın aşağı-yuxarı yüzdə yetmişinin büdcəsi belədir. Və bu şəraitdə, mənzilində bir tələbə saxlaya bilənlər nə məsud imiş!

Birlikdə yaşayacağım ailə çox munis və xoşrəftar insanlara bənzəyirdi. Razi qalmağım üçün əllərindən gələni əsirgəmirtilər. Ancaq başlanğıcda aramızda kiçik bir anlaşılmazlıq oldu. Demə, əvvəlcə erməni olduğumu zənn edirlərmiş. Yanıldıqlarını deyəndə heyrətlə üzümə baxdılar. Evin xanımı asta səsle soruşdu:

- O halda hansı millətdəsiniz?

- Mən türkəm, - dedim.

Ana da, qızlar da sanki elektrik cərəyanı vurmuş kimi diksinib heyrətlə üzümə baxdılar.

-Nə? Türk?

- Bəli, türkəm. Burada heyrət ediləcək bir şeymi var?

Üçü də qızardı. Sonra yaşlı xanım dilləndi:

-Xeyr, qətiyyən. Mən çox türk görmüşəm. Onları çox sevirəm. Çox dürüst, doğru insanlardır. Amma indiyə qədər türklər arasından bir tələbə çıxmadığı üçün...

- Bəli, haqlısınız. Biz bu yola ancaq indi qədəm qoyuruq. Ermənilər və başqa xristianlar təhsil məsələsində bizdən çox qabaqdadırlar. Ona görə də şəhərinizdəki insanlarda onlara alışqanlıq var.

Sonyə sözə qarışdı:

-Zavallı atam Qafqazda çox yaşamışdı. Həmişə oradakı türkləri təriflərdi. Bir də, sizdə hamının gözləri qara, saçları isə gur və şəvə kimi qapqara deyilmi?

Mariya da dilləndi:

- Ah, mənim də gözlərim və saçlarım elə olsaydı...

Hamımız bu sözlərə gülüsdük. Aramızdakı anlaşılmaqlıq nəinki dərhal yoxa çıxdı, hətta ailə öz mənzilində bir türk tələbəyə yer verdiyinə görə tezliklə digərlərində qısqanlıq hissi doğurmağa başladı.

Qalacağım ev şəhərin mərkəzində idi. Həm də tələbəsi olmaq istədiyim Texnoloji instituta yaxın küçədə yerləşirdi. Birinci gün əşyalarımı yerbəyer etmək və otağımı səlqəyə salmaqla keçirdim. Sonra isə yol yorğunluğunu canımdan çıxarmaq üçün erkəndən uzanıb yatdım.

İkinci gün ilk işim instituta gedib müsabiqə imtahanlarında iştirak etmək istədiyimi bildirən ərizə ilə birlikdə sənədlərimi vermək oldu.

İnstitut üç mərtəbəli möhtəşəm binada yerləşirdi. Onun geniş dəhlizlərində minlərlə tələbə qarışqa kimi qaynaşırdı. Gəzib-dolaşır, bir-birləri ilə söhbət, bəzən də mübahisə edirdilər. Ara-sıra bütün bu kütlə sanki dalğa kimi bir tərəfə yönəlir, keçmək istəyən ağsaqqal, yaşlı-başlı adamlara yol verirdi. Belə anlarda hər tərəfdən pıçıltı ilə deyilən "professor" kəlməsi eşidilirdi. Mən də sıralar arasından keçən şəxs kimi kim olduğunu anlayırdım. Amma hələ ki, burada yad, yabançı olmağım kimsəyə yaxın durmamağımdan və çəkingən halımdan özünü bəlli edirdi.

Qəfildən bir nəfər mənə yaxınlaşıb "Siz qafqazlısınız? - deyə soruşdu.

- Bəli. Siz də yəqin ki, gürcüsünüz, elə deyilmi?

- Elədir. Bəs siz hansı millətdəsiniz?

- Mən türkmən.

- Ah, nə gözəl! Sizi qafqazlı dostlarıma təqdim etməyimi istərdinizmi?

- Minnətdar olardım.

Bir dəstəyə yaxınlaşdıq. On nəfərə qədər gənc olardı. Çoxu gürcü və ermənilər idi. Amma aralarında çərkəz və ləzgi də vardı.

Tanış olduq. Bir-birimizin əlini sıxdıq. Bu necə də ürəyə yatan görüş idi! Qürbətdə, özünü tək-tənha saydığın yerdə birdən-birə özünə yaxın insanlara təsadüf etmək! İnsan sanki öz ailəsinin bir üzvünü görmüş kimi sevinir. Oradakı gənclərin hamısı da mənim kimi müsabiqə imtahanlarında bəxtlərini sınamaq üçün gəlmişdilər. Ola bilsin ki, yaxın gələcəkdə tale bizi birləşdirə bilərdi.

İnstitutda işlərimizi qurtarandan sonra birlikdə şəhəri dolaşmağa çıxdıq. Nəhəng sarayların, rus-Bizans memarlıq ənənələrinin mükəmməl örnəyi olan Kazan kilsəsinin qarşı tərəfindəki möhtəşəm Qrand hotelin, böyük imperator kitabxanasının, şəhər banklarının yerləşdiyi məşhur küçə. Bir az irəlidə, küçənin sol tərəfinə qədər uzanan bir kanala təsadüf etdik. Peterburqa məndən əvvəl gələn və bu səbəbdən də şəhəri az-çox tanıyan yeni dostlarım mənim bu möhtəşəm küçə, saraylar haqqında dediyim heyranlıq dolu sözlərə cavab kimi yeni-yeni məlumatlar verirdilər.

"Bu gördüyün geniş və nizamlı küçələr böyük Petronun öz əli ilə cızdığı plana əsasən salınıb. Vəsait çoxalıb imkanlar açıldıqca şəhər də öz memarlığı və təbiəti ilə gözəlləşirdi. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, bələdiyyə təşkilatı baxımından Rusiya Avropanın ən müterəqqi hissəsidir. Məsələn, Peterburq şəhər bələdiyyəsinin yüzlərlə üzvü var. Hamısı şəhər əhalisinin rəyi ilə, tam sərbəst şəkildə seçiliblər. Onlar da öz aralarından, yaxud kənardan bir rəis və

dörd müavindən ibarət bir icra heyəti intixab edirlər. Şəhər işləri ilə bağlı bütün qərarları bələdiyyə şurası verir, icra heyəti həyata keçirir. Kənardan heç kim bu işə qarışa bilməz. Hökumətin yalnız çıxarılan qərarların qanuna uyğun olub-olmadığını araşdırmaq haqqı var. Beləliklə, tam bir muxtariyyət hüququna malik rus şəhərləri dövlətin tabe olduğu ümumi idarə üsulu ilə bir təzad təşkil edirlər. Məhz bu səbəbdəndir ki, müqəddəratlarına sahib olan rus şəhərləri bu gün idarəçilik işlərinin təşkili baxımından Avropanın bir çox şəhərlərindən irəlidir.

Bu izahatı verən təzə tanışım birdən-birə pencəyinin ətəyini aşağı çəkdi və gözünün ucu ilə yanından keçdiyimiz sarayı göstərib asta səsle:

- Bu da məşhur Qış sarayıdır,-dedi.

Bina saraydan daha çox, Rusiyanın hər yerində təsadüf olunan rus hərbi qışlarını xatırladırdı. Sarayı diqqətlə gözdən keçirməyə başladım. Tanışım əyilib qulağıma pıçıldadı:

- Elə diqqətlə baxma. Ətrafımızda bizə göz qoyanlar var. Özünü bacardığın qədər laqeyd göstər.

Sonra ağzını qulağıma daha da yaxınlaşdırıb sözlünə davam etdi:

- Bu səkini görürsən? Birinci Aleksandrın parça-parça olub havaya uçduğu yer buradır.

Tanışımın xəbərdarlığına baxmayaraq, indi gözlərimi saraydan heç ayıra bilmirdim. Göstərdiyi səki də diqqətimi çəkirdi. Eyni zamanda, müdhiş sui-qəsdin Şuşada doğurduğu təsir yadıma düşmüşdü.

Şəriət müəllimimiz Axund Hüseynqulu müəllimlər otağında bu xəbəri eşidəndə sanki ürəyindən vurulmuş bir adam vəziyyətinə düşmüş, məruz qaldığı hissələrin təsiri altında da bizim sinfə gəlmişdi. Yerində otur-aroturmaz qurşağından qələm-davatını çıxarmışdı. Bizdən bir parça kağız alıb, son dərəcə uzun papağını başından götürüb yanına qoymuşdu. Bir neçə dəqiqə kağıza baxa-baxa fikirləşmişdi. Sonra sürətlə nə işə yazmağa başlamışdı. Bir xeyli yazıb-pozandan sonra, nəhayət, bizə müraciətlə amirənə səsle dedi:

- Ayağa qalxın və üzünüzü qibləyə çevirin.

Hamımız dərhal yerimizdən qalxdıq, üzümüzü cənuba çevirib dayandıq.

- İndi qulaq asın! - deyə sinfi süzəndən sonra İkinci Aleksandrın ölümü ilə bağlı yazdığı uzun növhəni bizə oxudu. Təəssüf ki, növhə indi yadımdan çıxmışdı. Ancaq hər bənddən sonra təkrarlanan nəqəratının rusca iki kəlmədən ibarət olduğunu çox yaxşı xatırlayıram. Kəlmələrin mənası belə idi:

- İt oğlu alçaqlar!

Axund qatillərə küfr edir, çarı isə tərifləyib göylərə qaldıraraq ruhuna rəhmət oxuyurdu. Sonra bizə çarın Allah tərəfindən seçilib təyin edildiyini söylədi və dediklərinə bu sözləri əlavə etdi:

- Ona əl qaldıran Allaha əl qaldırmış kimi olur. Qətlə vacib şəxsiz bir kafirə çevrilir. Övladlarım, saqının, belə adamların təsirindən uzaq olun. Və illah belə olan halda, qəzəblənmiş Allah yalnız sizi deyil, atalarınızı, analarınızı, qardaş-bacılarınızı öldürər. Qolunuzu kökündən qoparıb atar.

Sonra eşitdim ki, Axund bu növhəni Peterburqda yeni imperatora təqdim olunmaq üçün Qafqaz canişininə göndərüb və müqabilində ənam olaraq bir miqdar para alıb.

İndi səkini seyr edərkən həmin əhvalat xəyalıma gəldi, gözlərim önündə aşağıdakı üç lövhə yan-yana canlandı.

Ortada İkinci Aleksandrın bədəninin havaya uçan parçaları, sağ tərəfdə bizim Axund Hüseynqulu, sol tərəfdə sui-qəsdin iştirakçılarından Zasuliç...

Öz-özümə soruşdum: əcəba, bəşəriyyətin taleyi daima bu üç mənzərəni yan-yana görməkmi olacaq?

Sualıma özüm də cavab verdim:

Bəli, Axund Hüseynqulular var ikən Aleksandrlar da olacaq. Aleksandrların olduğu yerdə isə, mütləq Zasuliçlər tapılacaq.

PETERBURQDA TƏLƏBƏ HƏYATI

Ertəsi gün sabah krantda əl-üzümü yuduğum zaman xidmətçi qadın pıqqır-pıqqır qaynayan samovarı masanın üstünə qoydu. İndi əsl çayı mən dəmləməli idim. Samovarın bütün rus həyatında, ilk növbədə isə, tələbə məişətində oynadığı mühüm rolu hörmətli oxucularımla sonrakı hissələrdə görəcəklər.

Rusiyadakı tələbə həyatına Avropanın heç bir yerində təsadüf olunmaz. Avropada qəhvəxanalar, klublar, cəmiyyət binaları tələbənin əyləndiyi və vaxt keçirdiyi yerlərdir. Rusiyada, xüsusən də Peterburqda belə məkanlar yoxdur. Burada tələbələr vaxtlarının çoxunu öz aralarında söhbətdə, dəstə-dəstə samovar başına toplaşib çay içə-içə danışmaqla keçirirlər. Zətən, tələbələrin böyük qismi üçün samovar, demək olar ki, bütöv bir mətbəx anlamına gəlir. Çünki yeyəcəkləri də ona uyğunlaşdırılıb.

Tələbənin əsas qidası bir az pendir, yağ və süddən ibarətdir. Ara-sıra bunların yanına sucuq, yumurta, soyutma dana əti və soyutma dil də əlavə etmək də mümkün olur. Amma bu lüks menyunu yalnız maddi vəziyyəti və zamanı yerində olanlar özlərinə rəva görə bilirlər. Tələbələrin əksər hissəsi orta hallı məmur və zabıt uşaqları, yaxud tamamilə kasıb adamların övladlarıdır. Onların arasında elələrinə təsadüf etdim ki, özlərinə ayaqqabı və papaq almaq qüdrətində də deyillər. Bəzən ikisi, üçü bir yerə toplaşib bir mansardda ayı üç rubla bir otaq kirayələyirlər, palto, ayaqqabı və s. pal-paltardan da növbə ilə istifadə edirlər. Bu üzdən dərslərə də növbə ilə gəlirlər.

Təzəcə yuyunub çayımı içmişdim ki, dünənki tanışlarımdan biri içəri girib dedi:

- Səni qafqazlı tələbə birliyi ocağına aparmaq üçün gəldim. Adətımız belədir. Yeni gələnləri mütləq çağırıb ocağa üzv yazdırırıq. Təbii ki, səni də yazdıracağıq.

Ocaq Vasilyevski ostrov deyilən məhəllədə idi. Əski bir binanın geniş və yüksək qapısından keçib birinci mərtəbədəki çox böyük salona girmək lazımdı. Saat on birə yaxınlaşırdı. Salonda otuz beş-qırx nəfərə qədər gənc toplaşmışdı. Aralarında yalnız üç nəfər türk-tatar vardı. Qalanları erməni, gürcü, ləzgi və s. idi. Bizi görər-görməz hamısı ayağa qalxdı, bizə tərəf gəldilər. Hamısı əlimi ayrı-ayrılıqda həqiqi sevinc ifadə edən hərərət və səmimiyyətlə sıxdılar. Qürbətə nə həzin məqamları varmış! Bəzən onda insanları bir-birinə yaxınlaşdıran, doğmalaşdıran sevindirici çalarlar da olurmuş. Həmin dəqiqələrdə aramızda türklük, ermənilik, gürcülük, çərkəzlik-filan yoxdu. Hamımızı birləşdirən müştərək qafqazlılıq duyğusu vardı. Hətta hamımızın istifadə etdiyi dil - rus dili də birləşdirici vasitəyə çevrilmişdi. O il tətil vaxtı Peterburqdan çıxma bilməyənlər indi bizdən məmləkət haqda soruşub məlumat almaq istəyirdilər. Bir az sonra hamımız birlikdə tələbə yurdundan çıxdıq. Yaxındakı südçü dükanına getdik. Dükanın sahibi də qafqazlı imiş. O da yeni həmyerlilərin əlini məhəbbətlə sıxdı. Bizi südə, qatığa və s. qonaq etdi. O günün nahar yeməyini də belə yola verdik. Məgər bundan sonra həmişə belə olacaqmı! Hər günorta yeməyini südçüdə, səhər və axşam yeməklərini samovar başında yeyəcəyikmişik.

Gördüyüm üç nəfər türkdən biri sonralar Azərbaycanın Paris təmsilçisi olacaq Əli Mərdan Topçu Başıyevdi. O, həmin il hüquq fakültəsini bitirirdi, odur ki, dövlət imtahanlarına hazırlaşdı. İki nəfər də yol mühəndisliyi diploma almaq üzrə idi. Onlardan Peterburqda dördüncü bir türk tələbəsinin də olduğunu öyrəndim. Həmin şəxs sabiq Qafqaz şeyxülislamının oğlu Hüseynzadə Əli bəy imiş. O da həmin il universitetin təbiət bölümünü bitirib İstanbula gedibmiş. Təhsilini orada davam etdirəcəkmış.

Başım söhbətə qarışdığı vaxt tələbə yurdunun rəhbəri yanıma gəlib qolunu qoluma keçirdi, məni otağın o biri başına apardı və yavaşcadan qulağıma pıçıldadı:

- Siz hansı dərneyə mənsubsunuz?

O zaman artıq dərneyin nə olduğunu bilirdim. Onun üzvləri sırasına qəbul edilmək xeyli vaxtdan bəri heysiyyətimi oxşayan məsələ idi. Amma bu işi görmək üçün nə vaxtım olmuşdu, nə də yaxından tanıdığım bir adam...

- Hələlik heç bir dərneyin üzvü deyiləm. Amma olmaq istərdim.

- Hansını tərcih edərdiniz?

- İnqilabçı xalq partiyasını.

- Lap yaxşı. O zaman mən səni onların yanına aparmağa bir adam göndərə-rəm.

Bu sözlərdən sonra ayrıldıq.

O zaman Rusiyada xeyli gizli siyasi təşkilatlar vardı. Kommunizm ideyasının tərəfdarları isə, təbliğat işlərinə hələ təzəcə başlamışdılar. Ancaq hökumət bütün bu təşkilatları şiddətli şəkildə təqib və qadağan etdiyindən, hamısı gizli fəaliyyət göstərirdi. Hər biri üç nəfərdən ibarət kiçik özəklər şəklində qurulmuşdu. Yəni hər hansı siyasi partiya mənsub olan şəxs yaxından tanıdığı və inandığı iki adam da tapıb bir üçlük təşkil edirdi. Digər iki nəfər partiya adına ondan başqa heç kəsi tanıyıb bilməzdi. Həmin adam partiya ilə onlar arasında vasitəçilik edir, partiyanın bütün qərarlarını, əmrlərini onlara izah edir və xəbər verirdi. İki nəfər də özlərinin bütün təşəbbüs və hərəkətlərində ona tabe olurdular. Bu yolla da eyni mühit daxilində bir çox şəxslər biri digərindən xəbərdar olmadan vahid partiyanın üzvü kimi fəaliyyət göstərir və vahid mərkəzdən alınan direktiv üzrə hərəkət edirdilər. On minlərlə tələbədən tək bir nəfər tapılmazdı ki, bu təşkilatlardan hansınasa mənsub olmasın. Tələbə mühitində əsən rüzgarlar, tənəffüs edilən hava o qədər təmiz və saf idi ki, ehtiyat etmədən hər tələbəyə yaxınlaşmaq, onu cəmiyyətin işində iştiraka dəvət etmək mümkün olurdu. Hər kəs əmin idi ki, bu zaman satqınlıq və xəyanət rəzalətinə tuş olmayacaq. Az-az təsadüf edilən xəyanətlər isə, satqına həyatı bahasına başa gəlirdi.

O gecə tanışlarımdan birinin evinə dəvətli idim. Avqust ayı olduğu üçün Peterburqun "bəyaz gecələri" başlanmışdı. Saat doqquz, on, on bir tamam olurdu. Amma axşam heç cür düşmək bilmirdi. Hava qaralmaq istəmirdi. Gecə saat on ikini vururdu. Amma günəş yenə üfəqdə görünürdü. Həm də, onun üfəqdən çəkilməsi ilə geri dönməsi arasında böyük bir fasilə olmurdu ki... Yalnız hər şeyin üzərinə çəkilmiş kirli, bəyaz və qaranın qarışığından ibarət bir rəng hər tərəfə hakim olurdu. Bu nə qədər də ürək sıxan boya idi! Cənubun parlaq günəşi və qapqara gecələri ilə köklənmiş əsəblərimiz üzərində gərilən boya...

PETERBURQ İLƏ PARİS ARASINDA

Şəxsimə münasibətdə yol verilən haqsızlıq məni yandırır-yaxırdı. Ümidlərimin puça çıxmasına, üstəlik, izzəti-nəfsimin təhqir olunması hissi də qarışıb, məni dəli olmaq dərəcəsinə gətirirdi. O qədər hiddətlənmişdim ki, bütün Rusiyanı, necə deyərler, bir stəkan suda boğmağa hazır idim. Çarından tutmuş nihilistinə, universitet professoruna, mətbuatından ədəbiyyatına, dilindən elminə qədər, rus adlı, rus qoxusu verən hər şeyə, hər kəsə dərin nifrət bəsləyir, içimdə böyük bir qeyz və qəzəb daşıyırdım.

Yox, yox, mən qətiyyənlə burada qala bilmərəm. Mən Peterburqda yaşaya bilmərəm. Mütləq getməliyəm.

Amma hara? Və necə?

On doqquz yaşım olar-olmazdı. Ah, on doqquz yaşın verdiyi böyük cəsarət, hərəret, qayğısızlıq, heç nədən qorxub-çəkinməmək! Bir səs içimdən "Paris! Paris!" - deyə hayqırırdı. Bəli, Parisə gedəcəyəm! Orada oxuyacağam, Fransa universitetini bitirəcəyəm. Bu yolla da həm rüslərdən dərindən intiqam alacağam, həm də izzəti-nəfsimi uğradığı təhqirlərdən qurtaracağam.

Gimnaziyanın dördüncü sinfindən bəri Paris xəyallarımı sakit buraxmayan həyulaya çevrilmişdi. Ümumi tarixdən on səkkizinci əsr Fransa ensiklopedistləri və Böyük Fransa inqilabı haqqında aldığım qısa, öteri məlumat sanki beynimin içində daim bir qığılıcı kimi çaxaraq xəyallarımın şəhərini mənə xatırladırdı. İndi isə bu, artıq qarşısı alınmayan bir cazibə qüvvəsinə çevrilmişdi. İnkişaf baxımından Rusiyadan daha öndə gedən bir məmləkətdə, Rusiya universitetlərindən yüksək bir universitetdə, böyük inqilabın vətəninə təhsil alacağım və bununla da rusları mat qoyacağım kimi, Qafqazlardan bura təhsil üçün gəlmiş ilk türk kimi də ad çıxaracağam. Bu cazibədar tablonun qarşısında hansı ürək, hansı xəyal dayana bilərdi?

Dərhal atama bir teleqram göndərdim. Parisə getmək niyyətinə düşdüyümü bildirib pul istədim. Üç gün sonra belə bir cavab aldım:

“Yüz əlli rubl göndərirəm. Ürəyin hara istəyir, get”.

Azərbaycanlı bir atanın dili ilə bu, narazılığın və hiddətin yüksək dərəcəsinin ifadəsi idi. Lakin artıq iş işdən keçmişdi.

Dərhal pasportumu hazırladım. Aldığım pulun altmış manatını borclarıma verdim. Cibimdə cəmi doxsan manat qaldı. Yəni, o dövrün pulu ilə, sadəcə, on bir Osmanlı lirəsi.

Yalnız bu qədər pulla özümü məchul bir Qərb ölkəsinə atmaq istəyirdim. Yoldaşlarımdan biri məni xəbərdar edib:

- Acından öləcəksən! - dedi.

- Rusiyada qala bilmərəm, - deyər cavab verdim. Ertəsi gün dördüncü dərəcəli vaqona bilet alıb yola çıxdım.

Almaniya ilə sərhəddə vaqonu dəyişmək lazım idi. Bu dəfə yolçuluğumu almanların üçüncü dərəcəli vaqonunda davam etdirirdim. Mənimlə birlikdə Rusiyada müəllimlik etmiş və indi vətəni Parisə dönməyi arzulayan bir fransız qızı da vaqonda öz yerini tutdu. Bu qızı mənə tale göndərmişdi. Çünki fransızcam çox məhdud idi. Alman dilinə isə heç bələddiyim yoxdu. Bu qız isə rusca çox yaxşı danışdı. Odur ki, mənə çox köməyi dəydi.

Rus qatarları ilə müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə təmiz və rahat olan alman qatarı Berlində doğru Prussiya çölləri ilə uçarkən ara-sıra vaqona bizim kimi sənişin olan əsgərlər girirdilər. İlk dəfə gördüyüm bu adamlar mənə çox qərribə təsir bağışlayırdılar. Bizimlə Rusiya haqqında danışır və istehza ilə gülürdülər. Sonra biri qılınıcı yarıya qədər qınından çıxarıb: “Yaxında sizin o çarınızın cəzasını, bax, bununla verəcəyik” - dedi.

Rusca “Allah sizdən razı olsun!” - dedim. Amma qız sözlərimi tərcümə etmək istəmədi. Əvəzində hirsli-hirsli almanın üzünə baxdı. Bax, elə həmin gün mən fransızlarla almanların arasındakı nifrətin nə qədər dərin olduğunu anladım.

Qatar Berlində gecə gəlib çatdı. Bu şəhər məndə Peterburqla müqayisədə elə ciddi təəssürat doğurmadı. Yalnız stansiyadakı təmizlik, səliqə-sahman və intizam heyratımə səbəb oldu. Az qala hər dəqiqə yeni qatar gəlirdi. O, gedər-gəlməz, yerini başqası tuturdu. İnsanın başını gicəlləndirən bu hərəkətlilik o qədər nizam-intizamla sahmana salınırdı ki, adamda bütün bunların sanki qeybdən, gözəgörünməz bir qüvvə tərəfindən idarə olunduğu təəssüratı yaranırdı.

Biz stansiyada bufet olan aşağı mərtəbədə gözləyirdik. Amma bir az sonra yuxarı çıxıb qatarımızı aradığımız vaxt onun artıq keçib-getdiyini öyrəndik. İndi başımıza nə çarə qılacaqdıq? Kimə müraciət edəcəkdik? Stansiya da yavaş-yavaş boşalmağa başlayırdı. Axırda elə vaxt gəlib çatdı ki, ətrafda bir adam da gözə dəymirdi. Tam o arada mən də ehtiyatsızlıq elədim. Fransız qızı çantasının içinə balaca küpədə süd qoyubmuş. Bu çantanı da mən götürmüşdüm. Bil-mirəm, necə oldu? Çanta elimdən yerə düşdü. Küpə qırıldı, süd stansiyanın döşəməsinə dağıldı.

Şişman stansiya gözetçisi var gücü ilə nərə çəkib üstümə gəldi. Amma tezliklə başa düşdüm ki, bunu sadəcə, məni qorxutmaq üçün eləyir. Su və əsgə

gətirib süd dağılan yeri tərtəmiz sildi, büllur kimi parılatdı və donquldana-donquldana çıxıb getdi.

Biz avara-avara stansiyada dolaşırdıq. Nə əhəmiyyət verən, nə də məsələ-mizlə maraqlanan vardı.

Nəhayət, üç nəfər yaxşı geyinmiş, orta yaşlı, ağayana görkəmli adam bizə yaxınlaşdı. Haradan gəlib hara getdiyimizi, kim olduğumuzu soruşdular. Fransızları mükəmməl idi. Qız hər şeyi yerli-yataqlı izah etdi. Dərhal bir yerə aparıb biletlərimizə möhür vurdular. Sonra birlikdə stansiyanın düz qarşısında yerləşən lüks hotelə getdik. İki otaq tutdular, hotel xidmətçilərinə bizi səhərki Paris qatarına mindirmələrini tapşırıdılar və etirazlarımıza baxmayaraq, hotelin pulunu da verib getdilər. Mən heyrət içində qalmışdım. Qız izah etdi ki, istər Fransada, istərsə də Almaniyada iki məmləkəti biri-birinə yaxınlaşdırmaq üçün bu tipli qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri təşkil edilib. Bizə yardım göstərən cənablar da həmin cəmiyyətin üzvləri imiş. Onlar hər gecə stansiyanı gəzib ehtiyacı olanlara kömək göstərmişlər.

Dərhal yatağıma girib möhkəm yuxuya getdim. Ertəsi gün səhər tezdən bizi oyatdılar. Gətirib qatarımıza mindirdilər. Artıq bu axşam Parisə çatacaqdıq.

Almaniyanın meşələrinə necə heyran qalmışdımsa, Belçikanın da fabrik-zavodlarına, əhalisinin çoxluğuna o qədər heyrət etdim. Ətrafda bir qarış da boş yer yox idi.

Bəs mənə qarşıda nə gözləyirdi? Bu barədə heç düşünməmişdim. Yalnız bir mömin məbədə yaxınlaşdığı zaman ürəyi neçə titrəyirsə, mənim də qəlbim elə çırpınırdı. Oxuduğum kitabların doğurduğu təəssüratlar Parisi nəzərimdə insan zəkasının və insan məhəbbətinin bir möcüzəsi halına gətirmişdi. Orada qalmaq, orada yaşamaq mənə sonsuz bir səadət kimi görünürdü. Parisə yaxınlaşdıqca, özüm öz gözümde ucalır, yüksəlirdim.

Qaranlıq düşürdü. Artıq şəhərə tamamilə yaxınlaşmışdıq. Parisin işıqları görünməyə başlamışdı. Mənim kimi xaricdən gələnlərin hamısı özlərini pəncərəyə tərəf atırdılar. Mən də sifətimi şüşəyə dayadım və aldığım ilk təəssüratı əlli il sonra da eyni ilə mühafizə etməkdəyəm. Qarşımda açılan nə möhtəşəm və sehrkar bir mənzərə idi!? Gözümün önündə sanki "Min bir gecə" nağılları canlanmışdı. Işıq, işıq, işıq! Hər tərəf, hər yer işıq idi!

Mənim kimi Şərqdən gəlmiş birisi üçün bu işıq dənizi, həqiqətən də, ecazkar, fəvqəladə bir şey idi.

Böyürdən kimse mənə toxunub "Müsyö, müsyö, - dedi, - çatmışıq". Çevrilib baxdım. Yol yoldaşım olan qız idi.

Qatar yavaş-yavaş dayandı. Ətrafda böyük bir hay-küy, get-gəl var idi. Amma nə baş verdiyinin fərqi deyildim. Qız mənə izahat verirdi:

"Bura Parisin dəmiryol vağzalındır. Bu adam, - qarşımızda gənc bir dəliqanlı dayanmışdı, - mənim qardaşımdır. İndi o, bir fayton tutar, faytonçudan da xahiş edə ki, sizi rusca tərcüməçisi olan bir hotelə götürsün. Hələlik, Allah amanında!

Gənc dəliqanlı məni faytonun yanına qədər apardı. Orada faytonçuya nə isə deyib ayrıldı. Mən yuxulu halda olan birisi kimi qeyri-şüuri hərəkət edirdim.

PARİSDƏ İLK GÜNLƏR

Parisə gəlib çatdığım axşam 1888-ci il qanuni-saninin (yanvarın) 8-ci günü idi. Yol yoldaşım olan qızı qarşılamağa gəlmiş şəxs çağırdığı faytonçuya nə isə dedi. Faytonçu da başını tərpədən qamçısını havada şaqqıldatdı. Ona nə deyildiyini, hara getdiyimi bilmirdim. Fransızcam çox bəsit və zəif idi.

Məni daim heyrətdə saxlayan insan qələbələyi, geniş və işıqlı küçələr... Qarşısında dayandığımız hotelin lövhəsinə baxdım:

"Hotel de Petersbourg".

Başə düşdüm ki, dəliqanlı faytonçuya məni rus dilinə tərcüməçisi olan bir hotelə gətirməyi tapşırmış, o da bu böyük, lüks yeri seçmişdi.

Birisi tez yaxınlaşıb rus dilində "Rusca danışsınız mı?" - deyə soruşdu. Mənə qərribə bir sevinc gəldi. Dediklərini başə düşən bir insanla görüşmək həqiqətən də səadətdir. Ahıl yaşlı, saçlarına dən düşmüş bu adamın rus olduğu anlaşıldı. Faytonçunun pulunu ödədi, əşyalarını hotelin ikinci mərtəbəsindəki bir otağa daşıtdırdı. Buxarının yandırılmasını və yemək hazırlanmasını tapşırtdı. Sonra "Yorğunsunuz, indi istirahət edin, sabah yenə görüşəcəyik!"- dedi və qapıdan çıxarkən bu sözləri də əlavə etdi:

- Mənim adım Arondur. Bu hotelin işçilərindənəm. İstədiyiniz zaman çağırtdıra bilərsiniz.

Təşəkkürümü bildirdim.

Xidmətçi gətirdiyi qucaq dolusu odunu buxarıya qalayıb yandırdı. Otaq soyuq idi. Bir az sonra buxarı çatırtı ilə yanmağa, ətrafa xoş bir istilik yayılmağa başladı. Mən də rahatlanıb yeməyə başladım.

Kefim ala buludda idi. Nəhayət, uzun illər boyu daim xəyalımda canlandırıdığım Parisdə idim. Ah, nə qədər böyük səadət! Bulvara açılan pəncərəyə yaxınlaşdım. Dalğa kimi bir tərəfdən o biri tərəfə axan insan selini, küçələri gündüz kimi işıqlandıran lampaları, saysız-hesabsız faytonları və atları sevinc içərisində seyr etdim. Yadıma Qarabağ düşdü. Şuşa şəhərinin dar, palçıqlı və qaranlıq küçələrini xatırladım. Ürəyim qərribə bir qürurla doldu. Ey, gözünüzü açın, mənə baxın. Mən haradayam, siz haradasınız? - deyə var səsimlə bağırmaq istədim.

Sonra saat on olmamış özümü yatağa atdım. Ertəsi gün səhər saat yeddide artıq oyanmışdım.

Dərhal Aron əfəndini yanıma çağırtdım.

- Mən qafqazlıyam. Buraya təhsil almaq üçün gəlmişəm. İndi sizdən yardımçı olmağı, məni məktəbə aparmağı və orada qafqazlı tələbələrle görüşdürməyi xahiş edəcəyəm, - dedim.

Aron əfəndi güldü. Hələ yalnız on doqquz yaşım vardı. Bərkə-boşa düşmədiyim üzümdən bəlli idi. Amma yarımköçəri, patriarxal bir tayfaya mənsub olduğum heç ağıllarına gəlməzdi.

- Bəzi qafqazlı tələbələri tanısam da, yenə gerek universitetə gedək, soruşub öyrənək. Amma siz bura uzun müddətəmi gəlmisiniz? Pulunuz varmı?

- Bəli. Təhsilimi başə vurana qədər burada qalmalıyam. Pulu da atam göndərəcək.

- İndi əlinizdə nə qədər pul var?

Sual məndən ötrü gözlənilməz oldu. Çünki nə qədər pulum qaldığını özüm də bilmirdim. Atam Peterburqa yüz əlli manat göndərmişdi. Dostlarım belə məbləğlə Parisə getsəm, acından öləcəyimi demişdilər. Mən isə onların sözünə gülmüşdüm. Hələ onu demirəm ki, bu pulun altmış manatı da Peterburqdakı borclarımın qaytarılmasına və yol xərcinə sərf olunmuşdu. İndi cibimdə, olsa-olsa, altmış manat qalardı, ya qalmazdı.

- Gərək ki, altmış rublum var.

Aron əfəndi acı-acı güldü.

- Sən nə danışsən? Altmış rublla burada nə etmək olar? Hələ bu qədər cüzi pulla da belə bahalı hoteldə gecələmək fikrinə düşmüşsən?

Mən yerimdə donub qaldım. Pulun insan həyatı üçün bu qədər mühüm olduğunu sanki ömrümdə ilk dəfə anıyırdım.

Aron əfəndi məni tənədən-dırnağa qədər süzdü. Deyəsən, vəziyyətimi başə düşüb halıma acıdı.

-İlk işimiz dərhal bu hoteldən getmək olmalıdır. Bilirsiniz buranın bir gecəsi üçün nə qədər pul ödəyəcəksiniz? Tam on beş frank! Sonra, odun beş frank, qəhvə altı frank yarım, xidmətçi, qarson və başqa xidmətlər də əlavə beş frank... Hamısı bir yerdə otuz frank. Yəni rus pulu ilə on beş rubl...

Yerimdə quruyub qalmışdım. Aron əfəndi zəngi çaldı. Xidmətçi gəldi. "Müsyö dərhal yola düşməlidir, hesabını gətirin", - dedi.

Hesabı gətirdilər. Aron əfəndinin az öncə dediyi qədər çıxmışdı. Əl-üzümü yumadan, səhər yeməyi yemədən dərhal əşyalarımı topladıq. Yarısını mən, qalan yarısını da Aron əfəndi qoltuğuna vuraraq tramvay dayanacağına qədər gətirdik. Oradan Sen-Mişel bulvarına gəldik. Sonra da axtarıb tibb fakültəsini tapdıq. Tibb fakültəsində Aron əfəndinin tanıdığı bir çox yəhudi gənclər varmış. Onlarla görüşdü. Bu gənclərdən Panteonun arxasındakı bir küçədə Qafqazdan olan iki gürcü tələbənin kirayədə yaşadıklarını öyrəndik. Vaxt itirmədən ora yollandıq.

Köhnə, yarıqaranlıq bir evin dar pilləkənləri ilə yuxarı qalxdıq. Üçüncü mərtəbədəki qapının zəngini basdıq. Uca boylu, yaraşıqlı bir gənc qarşımıza çıxdı.

- Müsyö Mdivani sizsiniz? - deyə Aron soruşdu.

- Mənəm.

- Bir həmyerlinizi gətirmişəm. Onu sizə tapşırıb gedirəm.

Aron əfəndi bu sözləri deyib bizdən elə cəld uzaqlaşdı ki, heç ona təşəkkür də edə bilmədim.

Mdivani mənimlə gürcü dilində danışmağa başladı.

- Gürcü deyiləm, - dedim. - Gürcücə bilmirəm. Mən türkəm. Qarabağdanam.

Beləcə danışa-danışa otağa girdik. İçəridə o biri gürcü ilə də tanış oldum. İkisi də məni böyük maraqla və dostluq hissi ilə qarşıladı. Qarabağlı bir türkün durub təhsil dalınca Parisə qədər gəlməsi onlara həm çox qərribə görünmüş, həm də xoşlarına gəlmişdi. Dərhal çay gətirdilər. Süfrəyə pendir-çörək qoydular. Gördüyüm hal-vəziyyətlərindən onların da çox firavan yaşamadıkları belli idi. Amma mənə ümid və təsəlli verdilər. Süfrələrini göstərib "Evdən bir aya qədər pul gəlsə, belə yaşamaq mümkündür", - dedilər.

Çay içəndən sonra dərhal mənə otaq axtarmağa çıxdılar. Mən də onlarla birlikdə idim. Otağın yeni tanışlarıma yaxın olması əsas şərti. Az keçməmiş, yaxınlıqdakı küçənin bir səmtində, bir madamın dördüncü mərtəbədə yerləşən mənzilində ayı iyirmi beş franka bir otaq tutduq. Pis-yaxşı, köçüb yerləşdim.

Aradan əlli il keçəndən sonra da Aron əfəndi ilə bu iki gürcü tanışımı böyük bir minnətdarlıq və şükran hissi duymadan xatırlaya bilmirəm. Onlar mənim ilk yolgöstərənlərim və xilaskarlarım idilər. Adları indi də ruhuma hopmuş ən əziz və müqəddəs izlərdən biridir.

Kirayənişini olduğum yaşlı madam mənim dil bilməməyimə həm əsəbiləşir, həm də gülürdü. Əsəbiləşirdi, çünki həmin vaxta qədər kiminsə fransızca danışa bilməməsinin mümkünlüyü fikri ağılına da gəlməmişdi. Gülürdü, çünki kəlmələri onun dediyi kimi tələffüz edə bilmirdim. Sonra, bütün günü gözünün qarbağında fırlanırdım. Küçəyə hələm-hələm çıxmırdım. Bunun iki səbəbi vardı: fransız dilini öyrənirdim və bundan ötrü seçdiyim yol da qərribə görünməməlidir.

İlk gün Alfred Müssenin şeirlər kitabından on sətir oxudum. Bilmədiyim kəlmələri fransızca-rusca lüğətdən tapıb öyrəndim və əzbərlədim. İkinci gün dünnən öyrəndiklərimi əzbərləməklə bərabər, kitabdan yenə on sətir oxudum. Yenə bilmədiyim kəlmələrin mənasını yazıb əzbərlədim. Beləcə hər gün əvvəl öyrəndiklərimə beş-on sətir əlavə etməklə üç aydan sonra necə deyərler, çulumu sudan çıxaracaq dərəcədə oxuyub başa düşməyə və danışmağa başladım.

Küçəyə az-az çıxmağımın ikinci səbəbi pula qənaət etməyim idi. Madamın icazəsi ilə bir tava, bir spirt lampası, bir də fincan almışdım. Çayımı, qəhvəmi, əsas etibarlı ilə yumurta və göy-göyertidən ibarət yeməyi özüm otağımda bişirirdim. Qəhvəxanaya, restorana və s. getməyə imkanım yox idi. Qarabağa məktub göndərib atamdan təcili pul göndərməyi xahiş etmişdim. Gözlərim daim yolda idi. Cibimdən hər frank əskildikcə, ürəyim tir-tir titrəyirdi. Əgər birdən pul gecə göndərilse, nə edəcəkdim?

Ah, həyatımın bu imtahan çağları! Sizin qədir-qiymətinizi indi bilir, indi anlayıram. İndi anlayıram ki, insanın yetişməsi, möhkəmlənməsi üçün qara günlər ağ günlərdən daha mühüm imiş. Amma bir şərtlə: boş dayanmayacaqsan, başını aşağı salıb zülm və zillətə qatlaşmayacaqsan!

Fevral ayının ortaları idi. Qarabağdan hələ də bir xəbər gəlməmişdi. Qorxu və vahimələrim getdikcə daha da artırdı. Peterburqu tərk etməmişdən əvvəl atamın göndərdiyi teleqramı xatırlayırdım:

“Yüz əlli manatı al, hara istəyirsən, get!”

Bu “Hara istəyirsən get!” məsələsi o qədər də ürək açan söhbət deyildi. Burada heç şübhəsiz, bir hiddət, bir narazılıq öz əksini tapmışdı. Əslinə baxanda atamın da, ailə üzvlərimizin də mənim oxumaq üçün Peterburqa, oradan da Fransaya getməyimdən məmnun qalmadıqlarını bildirdim. Amma, istənilən halda, ata deyildimi? Bu narazılıq və hiddət nə qədər davam edəcəkdi? Həm də bu qədər uzaqlarda, Fransa deyilən qürbət məmləkətdə olan övladına qarşı! Axı atamı istədiyi səmtə aparmağı bacaran, hətta əməlinin üzərində də müəyyən təsiri olan anam kimi bir vəkili də yox deyildimi?!

Başına dolmuş qara fikirləri dağıtmaq, özümdən uzaqlaşdırmaq üçün tez-tez əl atdığım təsəllilər bunlar idi.

Amma günlər keçir, Qarabağdan heç bir xəbər gəlmirdi. Madama kirayə pulu ödəmək zamanı gəlib çatdı. Cibimdə isə artıq franklar deyil, santimlər qalmışdı. Sonum nə olacaqdı? Nə edəcəkdim?

Düşdüyüm vəziyyət mənim qədər gürcü dostlarımı da əndişəyə salmışdı. Onlar da Qarabağın bu sükutuna heyrət edib qalmışdılar. Kim bilir, bəlkə də artıq məndən şübhələnidilər? Sonralar Qafqazda rastlaşdığımız zaman mən ürəyimin içini yeyən bu şübhələr barədə onlara danışdım və qəhqəhə ilə gülüşürdük. Lakin 1888-ci il fevralın 20-də qəhqəhə çəkib gülmək bir yana qalsın, adi gülüşlərdən də məhrum idik. Bildirdim: bu zavallıların imkanları olsaydı, məndən heç bir yardımı əsirgəməzdilər. Amma onlar da çox ağır vəziyyətdə idilər. Özlərini güclə dolandırırılar. Doğrudur, mənə hər gün gəlib birlikdə yemək yeməyi təklif edirdilər. Utandığımdan qıpqırmızı qızardım və təşəkkürümü bildirərək bu təklifdən boyun qaçırdım. Xətlərinə dəyməmək üçün onlara daha hər gün deyil, üç-dörd günlük fasilələrlə baş çəkirdim. İndi artıq çox vaxt gürcü dostlarım məni axtarıb-arayırdılar.

Ev sahibəm madamla da açıq danışdım. Vəziyyəti izah etdim.

- Yaxşı, bir ay gözləməyə razıyam. Ancaq siz də başa düşün ki, bundan artıq gözləyə bilmərəm. Çünki mən də yoxsul qadınam. Kirayə pulu ilə dolanıram, - dedi.

Haqlı idi. Mənə münasibətdə də böyük nəciblik göstərmişdi.

Ərzaq məsələsinə gəlincə bunu da fransızlar arasında çox yaygın olan “etimad” vasitəsi ilə həll etdim. Yeməklərimin çeşidini o qədər sadələşdirdim ki, hamısını bir baqqaldan almaq mümkün idi. Qəhvə, çay, şəkər, hər gün bir az yağ, bir az göy-göyerti, iki-üç yumurta. Hər dəfə bir az ət. İstifadə etdiyim ərzağın siyahısı belə idi. Onların hamısını da yaşadığım binanın altındakı baqqal dükanından alırdım. Fransızların pul sistemi də mənim vəziyyətimdə olanların işinə yararır. Bir franka daxil olan yüz santimi xərcləməklə qurtarmırdı. İyirmi santimlik qəhvə, yaxud çay, iyirmi santimlik şəkər, on beş santimə iki yumurta, on santimlik göy-göyerti, on santimlik çörək. Bu da sizə mükəmməl bir günorta yeməyi! Cibinizdə hələ iyirmi beş santim də qalır. Beləliklə, qəhvəxanaya, gəzməyə, teatra getmədiyimdən və artıq xərclərim çıxmadığından günümü bir frank yarım ilə başa vura bilərdim və belə də edirdim.

Cibimdəki xırda pullar da sona çatandan sonra baqqal dükanına getməyə utandım. Düz iki gün ac-acına səbir edib oturdum. Amma üçüncü gün daha aclığa təqətim qalmadı. Aşağı endim, qızara-qızara baqqalın kassada oturan xanımına yaxınlaşıb dedim:

- Madam, mənə etimad göstərib nisyə mal verərsinizmi? Pul gözləyirəm. Amma nədənsə vaxtında ala bilmədim. Çətin vəziyyətə düşmüşəm.

- Siz daimi müştərimizsiniz. Əlbəttə ki, sizə etimadımız var. Nə istəyirsinizsə, götürün.

Bu sözlərdən aldığı mənəvi zövqü, onların mənə verdiyi inam və qüvvəni heç bir kəlmə ilə ifadə edə bilmərəm. Fransız qadın gözümə bir xilaskar mələk donunda göründü. Təşəkkür etdim və hər gün aldığı qədər, yəni bir frank yarımlıq yeyəcək şeyləri götürdüm. Dükandan çıxarkən qadına bir daha təşəkkürümü bildirdim.

- Bir şey deyil, - dedi. - Ürəyinizi sıxmayın. Hər zaman qulluğunuzda hazırıq.

Və bu "qulluğunuzda hazırıq" inamı aylarla davam etdi. Belə ki, nəhayət, adıma pul gələndə və nisyə hesabımı ödəmək üçün baqqal dükanına gedəndə borclarımın artıq dörd yüz franka çatdığı aşkara çıxdı.

Evdən yalnız günortadan sonra çıxırdım. Getdiyim yer də Panteon ilə Rəsədxananın arası idi. Bəzən Sent Jenevye kitabxanasına baş çəkər və tapa bilmədiyim kitabları orada oxuyardım. Amma vaxtımı ən çox Odeon qalereyası ilə Lüksemburq bağında keçirirdim. O zaman fransız dilini öyrənmək üçün seçdiyim Alfred de Müssö ilə Lamartini orada oxuyar, bəzən isə oxuduqlarımı əzbərlərdim.

Mənim həmin vaxta qədər Parisdə bildiyim və maraqlandığım şeylər bu bağdakı əski fransız kraliçalarının heykəlləri, bağın içindəki göllər, saray qülləsinin saati, bu saatın düz ortasından başlayaraq qarşıda görünən rəsədxananın qübbəsindən keçən birinci meridian və bəzilərinə bıçaqla adımı qazdığım skamyalar idi. Bunlardan başqa, ev sahibi ilə gürcü tanışlarım istisna olmaqla, nə bir insan, nə də bir yer tanıyırdım.

Qəribədir ki, aradan qırx il ötəndən sonra xanımım ilə bərabər Parisdə Lüksemburq bağında gəzərkən adımı tapmaq ümidi ilə skamyaları diqqətlə gözədən keçirirdim. Məsələnin mahiyyətindən xəbərdar olan xanımım:

- Nə axtarırsan? - deyə soruşdu.

- Vaxtı ilə bunların üstünə adımı həkk etmişdim...

Xanımım qəhqəhə ilə güldü.

- Aradan az qala yarım əsr keçib, - dedi. - Ondan sonra burada neçə dəfə skamyaları dəyişiblər. Əsən rüzgarlar, yağan yağmurlar bizim özümüzü də tamam dəyişdirib.

Heyhat! Nə acı bir həqiqət! Bütün izləri silib-süpürən zaman! Sən nə qədər də amansızsan!

Amma o vaxtlar belə şeylər heç ağılıma da gəlməzdi! Həyat məni nə qədər sıxırdısa, özünü yalnız acı, kədərli xəbərdarlıqları ilə yada salırdısa, mən yenə də sanki key halındaydım. Öz daxilimə çəkilmişdim, elə bil dünya üzündə yaşamırdım.

Fevralın sonu gəlib çatdı. Mart girdi, martın ortasına qədər də yaşadıq. Evdən isə hələ də xəbər yoxdu. Neçə məktub yolladım. Heç birinə nə bir cavab gəldi, nə bir hay verildi. İndi nə edəcəkdim? Mənzil sahibinin verdiyi son möhlətin üstündən yarım ay keçmişdi. Rastlaşdığımız zaman xəcalətdən başımı qaldırıb üzünə baxa bilmirdim. Nəhayət, qadın dilə gəldi.

- Əzizim Əhməd bəy, mənim səbrim yox, təqətim tükənib, - dedi. Artıq qaldığınız otağı başqasına kirayə verməyə məcburam. İnanın ki, başqa bir imkanım olsaydı, heç vaxt sizə qarşı belə hərəkət etməzdim.

Nə deyə bilərdim? Tamamilə haqlı idi. Amma mən hara gedəcəkdim, harada qalacaqdım?

Madama dedim:

- Sizə bütün namusum, şərəfimlə söz verirəm. Sonda mütləq sizə çatası haqqı alacaqsınız. Meydana çıxan bir anlaşılmazlıq məni belə faciəli vəziyyətə salıb. Bundan sonra da dözüb tab gətirməyəcəyinizin təbii olduğunu başa düşürəm. İndiyə qədər qaldığım otağı başqasına kirayə verin. Amma məni də buradan, özünüzdən uzaqlaşdırmayın. Burada heç kimi tanıyıram. Köməyimə

yetəcək bir kəsım yoxdur. Sizdən rica edirəm: damın altındakı boş yerdə yaşamağıma icazə verin.

Qadın heyətlə gözümün içinə baxdı. Deyəsən, sözlərimdən təsirlənmişdi.

- Nə söhbət ola bilər? Bir halda ki, buna razısınız... Buyurun. Amma bəri başdan xəbərdarlıq edirəm: çox əziyyət çəkəcəksiniz...

- Hər şeyə dözüb tab gətirəcəyəm, xanım.

Bu təmiz qəlbli yaşlı qadın damın altını öz əli ilə təmizləyib qaydaya saldı. Çarpayımı və digər əşyalarımı ora daşıtdırdı.

Düz üç ay bu dar, qaranlıq, toz-torpaq və həşəratla dolu yerdə qaldım. Yediyim baqqaldan borca götürdüyüm südlü qəhvə ilə pendir-çörəkdən ibarətdi. Gecələr, demək olar ki, gözümə yuxu getmirdi. Beynimdə dolaşan kədərli fikirlər bir tərəfdən, üstündə uzandığım quru taxtanın sərtliyi o biri tərəfdən, aram tapmağıma, rahatlanmağıma imkan vermirdi. Dan yerinin ağarmasını səbirsizliklə gözləyirdim. Hava işıqlaşan kimi dərhal yataqdan qalxardım. Qəhvəmi içib kitablarımı qoltuğuma vurur və küçəyə çıxırdım. Düppədüz Lüksemburq bağına gedirdim. Orada get-gəl olmayan hicra bir guşəyə çəkilib yanımda fransızca-rusca lüğət, əlimdə Alfred Müsse, Hüqo, yaxud Teofil Qotyenin kitabları, fransız dilimi daha da təkmilləşdirməyə səy edirdim.

1929-cu ildə Fransaya getmişdim. Bütün bu yerləri zavallı xanıma göstərdiyim zaman həyəcədən özümü saxlaya bilmədim, gözlərim yaşardı. Xanımım gülüb dedi:

-O zaman çəkdiyin əzablara indimi acıyırsan?

-Xeyr. Qətiyyə. Əsla acımıram. Əksinə, həyatın ta ilk gündən məni içərisinə atdığı işgəncələrə minnətdaram. Çünki ömrüm boyu davam edən bütün imtahanlara gəncliyimdə keçirdiyim bu işgəncələrə dözüb tab gətirdiyimə görə təhəmmül edə bildim. Mənə ən çox təsir edən ailəm tərəfindən yerli-dibli unudulmağım idi. Necə olmuşdu ki, aylarla yadlarına da düşməmişdim?

-Sənin vaxtına qədər məmləkətimizin insanları övladlarını təhsil üçün Kərbəlaya, ya da Nəcəfə göndərirdilər. Onlara da ildə bir dəfə ziyarətə gedənlər vasitəsi ilə pul yollayırdılar. Çünki tələbə imamın məzarı ətrafındakı mədrəsələrdən birində yerləşirdi. Yemək-içməyi də imamın türbəsinə gəlirdi. Qohumları da onları nə fikirləşir, nə də itirib-axtarırdılar. Sizinkilər Parisin bir cəhənnəm olduğunu haradan öyrənə bilərdilər? Elə fikirləşirmişlər ki, bura da Nəcəf kimi bir yerdir. Yoxsa heç rahat dayanardılarmı?

Bəlkə də düzgün bir mülahizə idi. Amma təəssüf ki, bu məsələni soruşub araşıra bilmədim. Çünki Qafqaza qayıtdığım zaman zavallı anamın, atamın və əməimin artıq bu dünyada olmadıqlarını öyrəndim.

COLLEGE DE FRANCE

Hüquq məktəbinə hazırlıq və münasibətlərin genişlənməsi

Nəhayət, mayın ortalarına yaxın evdən cavab gəldi. O gün heç zaman xatirimdən çıxmaz.

Səhər saat 9-a yaxın bir nəfər damın altında yatdığım otaqçanın qapısını döydü. Ev sahibəsi olduğunu düşünüb "Buyurun, madam!" - dedim.

Əynində rəsmi uniforma olan bir nəfər, əlində çanta, içəri girdi. Sən demə, poçt məmuru imiş. Evdən göndərilən pulla məktubu gətiribmiş. Kağızı aldım. Üzərində rusca "dörd yüz rubl" yazılmışdı. Sevincimin, şadlığımın həddi-hüdudu yox idi. Tək olsaydım, bəlkə də durub bir Uzundərə oynayardım...

Poçt məmuru mənə bir dəftər uzatdı, haranisa göstərib imzalamağıma xahiş etdi. Mən qol çəkən kimi çantasını götürüb getmək istədi. Bir az gözləməsini xahiş etdim. Madamı çağırıb pul almağım barədə onu muştuluqladım. Eyni zamanda, poçt məmuruna bir frank verməsini xahiş etdim.

Çətin vaxtlarımda mənə yaxşılıq edib yardım göstərənlərin qarşısında borclarımı ödəyəndən sonra xəcalətli qalmaq biabırçılığından qurtardığıma görə özümü hədsiz xoşbəxt sayırdım.

İndi bu rus kağız pullarını fransız frankına dəyişmək lazım idi. Bu işi necə edəcəkdim? Tez gürcülərin yanına getdim. Onlar da az qala mənim qədər sevindilər. Biri məni yanına alıb Odeon teatrının yanındakı tramvay stansiyasına gətirdi. Orada birlikdə iki at qoşulmuş tramvayın açıq üst qatında oturduq. Tramvay Sen Mişel bulvarını arxada qoydu, bir körpüdən keçdi. Sonra Rivoli adlanan küçə ilə irəliləyib böyük bulvara doğru yol aldı. Mən keçdiyimiz bütün bu yerləri ilk dəfə görürdüm. Böyük bulvarın dayanacağına tramvaydan endik və pul dəyişdirilən kassanın önünə gəldik. Gürcü dostum kassanı mənə göstərüb "Buradır" - dedi.

Bir rus rublu müqabilində iki frank yarım verirdilər. Beləliklə, min frank aldım. Yenə eyni yolla geri qayıtdıq. İki yüz əlli frank baqqala, yüz frank ev sahibinə, yüz frank xırım-xırda xərclərə, o cümlədən küçənin başında qəzet satan qadına aylardan bəri nisyə aldığım qəzetin borcunu verdim. Mənim borclu olduğum pulları minnətdarlıq və təşəkkür hissi ilə qaytarmağım bu adamların çox xoşuna gəldi və qarşılığında "A votre service" deyə onlar da öz şükranlarını bildirdilər.

Fransada bu nə yüksək insanlıq nümunəsidir! Heç tanımadıqları adama aylarla nisyə mal verir və bu yolla da bir çoxlarını çətinliklərdən qurtarırlar. Sonradan başa düşdüm ki, digər tələbələr də çətin məqamlarında fransızların bu insanpərvərliyindən istifadə edirlər. Hətta tanış baqqal mənə belə dedi:

- Müsyö, bunlar bir şey deyil. Əsas odur ki, arada etimad olsun. Belə etimad məsələsində ən öndə gələn xalq isə türklərdir. Türk tələbələrə borca otaq, yeyəcək, hətta pal-paltar da verirlər. Çünki artıq hamı birdəfəlik bilib ki, türklər nəyin bahasına olursa-olsun, borclarını qaytaracaqlar. Amma məsələ, yunanlar belə deyillər. Yunan tələbəyə əsla etimad göstərilə bilməz. Çünki hətta pulları olan zaman da borclarını ödəmək haqqında düşünməzlər...

Borclarımın hamısını qaytarandan sonra cibimdə beş yüz frank qalmışdı. Özümə üst və alt paltar almaq lazım idi. İki yüz frank da bunlara sərf etdim. Üç yüz frankım qaldı.

İndi ilk işim təbii ki, mənzilimi dəyişdirmək olmalı idi. Rue de Glacier küçəsində madam Germaine adlı xanım bir pansionat saxlayırdı. Otaqlarının aylıq haqqı yetmiş beş və doxsan frank idi. Biz yetmiş beş franklıq otağı daha məqbul saydıq və öncədən üç aylıq kirayə haqqını ödədik. Üçüncü mərtəbədə balkonlu olan bir otaqda qalırdım. Artıq maddi çətinliklər baxımından heç bir şey düşünmürdüm.

Bu arada dil məsələsində də xeyli irəliləmişdim. Artıq sıxılıb-çəkinmədən danışmağı bacarırdım. Yaşadığım pansionatda bir çox bolqarlar, rumınlar, iki iranlı doktor və üç misirli vardı. Bu sonuncularla dərhal ümumi dil tapdıq və görüşüb söhbətləşməyə başladıq. Onlar mənə boş-boşuna evdə oturmaq-dansa, məsələn, College de France, yaxud canlı Şərq dilləri məktəbindəki dərslərə getməyimin daha faydalı və maraqlı olacağını söylədilər. College de France bizim pansionata yaxın idi. Günün birində durub ora getdim. Bina özü və buradakı mühit mənə böyük təsir bağışladı. Orta əsrlərdən qalmış bu köhnə tikilinin görünüşündə mənasını anlama bilmədiyim bir qüdsiyyət vardı. İnsanı yüksəltmək, irəli aparmaq xüsusiyyətləri sanki zahirindən özünü bəlli edirdi. Təvazökarlıqla əzəmət bir araya gələrək onda qərribə bir ahəng yaratmışdı. Binanın bağçası içərisindəki Volterin heykəli illərdən bəri xəyalımda yaşatdığım arıq, qırıqlar və istehza dolu siması, məndə hələ də ətrafına nəzər salan, gördüyü çatışmazlıqları, eyibləri və yanlışlıqları mərhəmət nə olduğunu bilmədən qırmanclayan bir adam təəssüratı doğurdu.

Rue des ecoles zəngin karetilərlə dolmuşdu. Nə olduğunu soruşdum.

Renanın dərs günü olduğunu dedilər. Parisin ən yüksək təbəqəyə mənsub aristokratları öz xanımları ilə birlikdə ustadı dinləməyə gəlmişdilər.

Əsrlərin təsirindən qaralmış divara yapışdırılan elanlara yaxınlaşdım. Başa düşdüm ki, Ecole des hautes etudes Practique'nin dil və tarix şöbəsində Ceyms Darmstater adlı bir professor Şahnamə və Zend - Avestanın təhlilinə həsr olunmuş mühazirə oxuyur.

Dərhal otağa keçdim. Qarşıdakı tribunanın arxasında qozbəlliyinin az qala iki-qat elədiyi kiçik bir adamın dayandığını gördüm. Önündə açıq şəkildə iri formatlı kitablar qoyulmuşdu. Onun yanındakı kreslodə orta yaşlı, uca boylu, çox xoş simalı bir qadın oturmuşdu. Öndə iki sıra halında on-on iki nəfər tələbə əyləşmişdi. Adamların diqqətini yayındırmadan arxa sıradakı boş yerlərdən birini tutdum.

Ustad Firdovsidən bir şeir oxumuş, indi də orada yer alan söz və ifadələri təhlil edirdi. Mən otağa girdiyim zaman "gül" sözünün uzun əsrlərdən bəri məruz qaldığı dəyişikliklərdən danışdı. Bu nə uzun və bitib-tükənmək bilməyən bir tarix idi! Bu tarixi bütün məqamları, incəlikləri ilə anlatmaq üçün nə qədər uzun və tükənməz bir səbir lazımdı! Nə qədər istinadlar, qaynaqlar, dəlil-sübutlar! Ustad fars dilinin qədim mənbəyi olan Zend-Avestada bu kəlməni "verta" şəklində aşkara çıxardığını söyləyirdi. Fəqət gün keçdikcə, dövrən dəyişdikcə, "verta" da dəyişikliyə uğramışdı. Əvvəl "gelta" olur, sonra "gelt"ə çevrilir, sonda da "gül" şəklində ortaya çıxır. Amma bu "son" yüz illərlə çəkmişdi və hər "sonra" müvafiq tarixi vəsiqələrlə isbata yetirilirdi.

Eşitdiklərimə heyran qaldım. Sabahdan etibarən mühazirələrə müntəzəm davam etmək qərarına gəldim.

Ətrafdakılardan soruşdum:

- Əcəba, belə bir şey türkcə üçün də varmı?

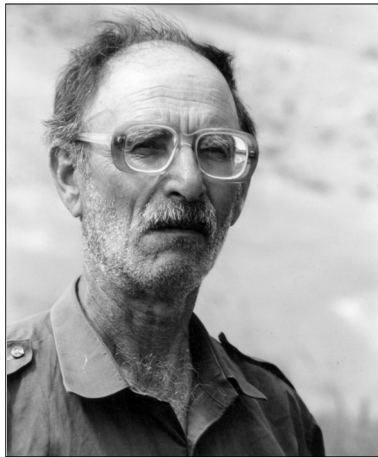
* * *

Atamın öz xətti ilə yazdığı xatirələri burada sona çatır. Bundan sonrasını davam etdirə bilmədi. Ölümündən iki ay əvvəl yazdıqlarının son sətirlərini mənə oxuduqdan sonra "Artıq bu işi buraxacağam, - dedi. - Xatirələrim içində nəfəsi kəsilə-kəsilə qalmaq məni çox mütəəssir edir. Davamını dəftərlərimdəki qeydlərə əsaslanıb özünüz yazarsınız.

Səməd Ağaoğlu

♦ P o e z i y a

AĞASƏFA

İNSANLIĞIN TALEYİ

Bu bəxtsiz Yer kürəmiz
Kainatda bir ada.
Hər küncündə tank-raket,
Hər bucaqda qan-qada.

Orda-burda Tanrının
Eləcə adı qalıb.
Nə çörəyin, nə duzun,
Nə sözün dadı qalıb.

Hər dəlikdən tuşlanan
Silah... silah... silahdır...
Əvvəllər Allah vardı,
İndi silah allahdır.

Adəmin övladları
Bir-birinə yağıdır.
Bir əl tikir, ucaldır,
Bir əl sökür, dağıdır.

İnsanlığın taleyi
Bir düymənin ucunda.
Bir nöqtəcən düyməcik
Nələr... nələr gücündə.

Yerdən alov püskürür,
Göydən də kül ələnir.

Bir ucdan doğulanlar
Bir ucdan güllələnir.

İnsan qatili insan,
İnsan qənimi insan.
Qalacaq mı axıra
Beş-on həqiqi insan?

TANRIM, BİZİ QUL ELƏMƏ

SƏN böyüksən!
Biz nəçiyik?
Əkinçiyik, biçinçiyik,
Daş üstünə daş qoyanıq.
Haqq yolundan dönməmişik,
Haqq yolunda baş qoyanıq,
Tanrım, bizi qul eləmə.

Cəzamızı əlinlə ver,
Səbrimizi hər gün sına,
Aman, Tanrım, qovma, bizi
Salma düşmən qapısına,
Tanrım, bizi qul eləmə.

Haqqa sarı sürüklənən
Arabaya qoşqu olaq,
Gecə-gündüz dən daşıyan
Əzabkeş qarışqa olaq,
Tanrım, bizi qul eləmə.

Götür, halal toxum kimi
Səp torpağa, dən-dən elə,
Qoy cücərək halallıqla,
Bizi halal bəndən elə,
Tanrım, bizi qul eləmə.

Səni candan sevənlərik,
Kəsmə haqdan ruzumuzu.
Eşit... Eşit... eşit... Ehey...
Eşit bizim arzumuzu...
Tanrım... Bizi qul eləmə...

TORPAĞI SEVDİYİMDƏN...

Sübh açılır... Günəşə
İlkin salam deyirəm.
Yerə-yurda həmişə,
Hər gün salam deyirəm.

Sirri nədir, deyim mən,
Hələ ayaq üstəyəm.
Torpağı sevdiyimdən
Belə ayaq üstəyəm.

Elə ki, yer bellənir,
Halıma baxın onda,
Barmaqlarım güllənir
Torpağa toxunanda.

Torpaqdır şərəf, qürur,
Durasan lap yaxında,
Ruhun varsa, duyarsan
Torpağın nəbzi vurur
Otların saplağında.

Quraqlıq görk olanda
Qanqal da gərək olur.
Torpaq kövrək olanda
İnsan da kövrək olur.

Gəzən torpaqdır insan,
Lap kökündən baxılsa...
Torpağı sevdiyimdən
Torpaq qucaqlar məni
Haçan harda yığılsam...

BAYATISAYAQ

Ağasəfa, al, danış,
Sözü haqdan al, danış.
Sözdür dünyada qalan,
Qalan nə var - aldanış.

* * *

Ağasəfa, qızıl dan,
Açılarda qızıl dan
Bir ovuc torpaq götür,
Torpaq yeydir qızıldan.

* * *

Ağasəfa, dərdə şir,
Dərd biləni dərd eşir.
Çaqqallar şirə dönüb,
Necə dözüür dərdə şir?

* * *

Ağasəfa, bal dadır,
Dağda güllər bal dadır.

Mərdin əli kasaddır,
Namərd əli baldadır.

* * *

Düşdüm qara bulaqdan,
Axtar, qara bul ağdan.
Ağasəfa, şuluqsan,
Çıxma Qarabulaqdan.

* * *

Ağasəfa, çəp işlər,
Əyri yollar, çəp işlər.
Təkəyə arxalanır,
Buynuzlaşır çəpişlər.

YAŞASIN KƏPƏNƏKLƏR

Kefimdəyəm, kefində,
Ürəyim qürurlanır.
Uçur, hər tərəfində
Kəpənəklər fırlanır.

Bu gün qapı-bacamda
İlin xoş əyyamıdır.
Gül-çiçəkli bağçamda
Kəpənək bayramıdır.

Ürəyə işıq düşür,
Adam içdən hallanır.
Kəpənəklər öpüşür,
Mənim üzüm allanır.

Ləklərim - xalılarım,
Çiçək-çiçək bucaqlar.
Al-əlvan xallılarım
Kəpənəklər - uçaqlar.

Biri yaxama düşdü,
Biri çiynimə qondu.
Möcüzəli bir işdi,
Oyundu hey, oyundu...

Sərgim açılışdadır,
Ay uşaqlar, böyükklər.
Ürəyim uçuşdadır,
Yaşasın kəpənəklər!

AHILLAR GÜNÜ

Ahıllar günüymüş bu gün dünyada,
Dünyanın bu günə qalmışıyammış.

Bir nəsil qoşunla girmişdik oda,
Mən hələ oddayam...
Qalmışı yanmış...

Aylardır, illərdir hesabı ömrün,
Hələ ki, su gəlir ümid arxına.

Əyrilir, tovlanır hey sapı ömrün,
Sarılır taleyin yorğun çarxına.

Bir "Ah" nidası var "Ahıl" sözündə,
Dəyir sarı simə...
Yanır... yanır hey...
Bir qayıq bənd olub qəm körfəzində,
Dalğa güc gələndə yırgalanır hey...

Dən-dən səpələndi torpaq gözüne
Könül sirdaşlarım, ahıl daşlarım.
Dikəlib, rişxəndlə baxır üzümə
Köhnə məzarlığın ahıl daşları...

* * *

Dərddir, əzabdır işim,
İçimi eşim-eşim
Sökdü, eşdi əzablar.

Bu təzə, o boyatdı,
Qaldı, artdı, boy atdı,
Şişdi, şişdi əzablar.

Həyat belə həyatdı,
Şairə məşğulatdı,
Çərəz işdi əzablar.

Yıxıldım ucalıqdan,
Kam aldım acılıqdan,
Şirinləşdi əzablar...

ŞEYTAN GÖRMƏSİN

Gəl, gedək, bayram edək xəlvətdə, şeytan görməsin,
Sonra eyham vurmasın söhbətdə, şeytan görməsin.

Yaxşı fürsətdir, axı, sən gül, danış, sən çal, oxu,
Ay kimi mən durmuşam növbətdə, şeytan görməsin.

Sevgimiz dastan-nağıl, eşq əhlini duymaz paxıl,
Çünki şeytan toxmu var xilqətdə, şeytan görməsin.

Eşqi bilməz hər dəni, çək, sevdiiyim, çək pərdəni,
Qoy məni bəxtim gülən halətdə şeytan görməsin.

Dərməsin yar meyvəsin, Ağasəfa bəs neyləsin?
Şipşirin bir busə ver, əlbəttə, şeytan görməsin...

OTURUB GÖZLƏYİRƏM...

Gətirib göz önünə nurlu xəyal ilə səni,
Oturub gözləyirəm dağda məlal ilə səni.

Səni gördükdə tamam gül bitirir dağlarımız,
Yola çıx, qarşılayım ellə, mahal ilə səni.

Mən əzəldən oda düşmüş, canı yanımış dəliyəm,
Gəl, basım ağuşuma indi bu hal ilə səni.

Niyə qaçdın? Niyə getdin? Niyə küsdün məndən?
Sormaram, yormaram heç sorğu-sual ilə səni.

Bu yetər: gül nəfəsindən təzədən cana gəlim,
Bəzəyim, bürmələyim şal ilə, al ilə səni.

Küsəyənsən, yenə də Ağasəfadan küssən,
Yola sallam gələn ay cahi-cəlal ilə səni.

TƏYYARƏ MEYDANINDA RASTLAŞMA

Zarafatyana

Unutmadım mən səni illər boyu,
Çıxartmadım heç vədə yaddan səni.

Çayyuxarı çırmayıb axtarmışam,
Soruşmuşam göydə buluddan səni.

"Hə" desən, indi alaram çiynimə,
Keçirdərəm alovdan, oddan səni.

Endirərəm göydəki təyyarədən,
Qaçırdaram lap ayraportdan səni.

Naz eləmə, nazına dovşan kəsım,
Qorxma, yeməz Ağasəfa Xortdan səni.

DÖNMƏZSƏN...

Küsdün...
Çıxdın...

Yol üstəsən...
And içsəm, aman istəsəm,
Eyləsəm qəsəm --
dönməzsən.

Ayaqyalın qar üstündə,
Dayanam yollar üstündə,
Titrəyəm, əsəm -
dönməzsən.

Məni qoymazsan yaxına...
Düşəm bu yolun ağına,
Dalınca gəzəm -
dönməzsən.

Qaçam, düşəm çayqırağı,
Bir Dəli Domrul sayağı
Körpünü kəsəm --
dönməzsən.

Tərsəm, bu eşqin ucundan
Asılsam dar ağacından,
"Ənəlhəq!" desəm --
dönməzsən.

Qaldım od-ocağı sönmüş...
Üzdün məni, üzü dönmüş,
Üzdü məni qəm --
dönməzsən.

ŞƏHƏRDƏ ARTIQ ŞAİRƏM

Zarafatyana

Ayrıldım ata evindən,
Şeytana aldandım bu gün.
Tutdum yolun ətəyindən,
Şəhərə yollandım bu gün.
Bu şəhərdə şair çoxdur,
Gördüm ki, mənə yer yoxdur,
Mən burda artıq şairəm.

Fikrə getdim bir balaca...
Dedim: - Gedim, bir baş çəkim,
Görüm neynir Fikrət Qoca,
Görüm neynir Anar Xoca?
Yazıçılar Birliyinin
Qapısını döyüm, deyim:
- Gəlmişəm... - Taqq-tıq... - Şairəm...

Dostlar deyir: -- Dön şəhərə!
Dönmürəm, sözə baxmıram.
Mikrofondan zəhləm gedir,
Ekрана-zada çıxmıram.
Deyərlər kəndçiyə baxın...
Məni buraxmazlar yaxın,
Deyərlər sırtıq şairəm.

Nəfsimi boğa bilmədim,
Yolüstü girdim kafeyə...
Bir-iki qədəh boşaltdım,
Qəmi yüklədim qafaya...
Cibimdə ciblik qalmadı,
Heç kəndə qayıtmağa da
Yolpulu-xərclik qalmadı,
Mən cibi yırtıq şairəm.

Cibim, qəlbim eşim-eşim,
Ay boş kəlləm, ay boş başım!
Mənim şəhərdə nə çorum,
Mənim şəhərdə nə işim?

...Qayıtdım birbaş yuvama,
Dar komama - quş yuvama.
Mən öz balaca kəndimin
Qəminə ortağ şairəm...
Şəhərdə hamı şairdir,
Şəhərdə artıq şairəm...

* * *

Köhnə tanışlara tanış gəlmirəm,
Baxırlar, süzürlər çəpinə məni.

Kiçildib, nazildib...
Fələyin əli
Döndərib bir kibrit çöpünə məni.

Sanıram bir kibrit qutusunda yam,
Bir ocaq qalayan, bir siqar çəkən
Götürüb qoyacaq cibinə məni.

Tabutum bir kibrit qutusu boyda...
Bilməm hansı ildə, neçənci ayda
Gömərlər bir daşın dibinə məni...

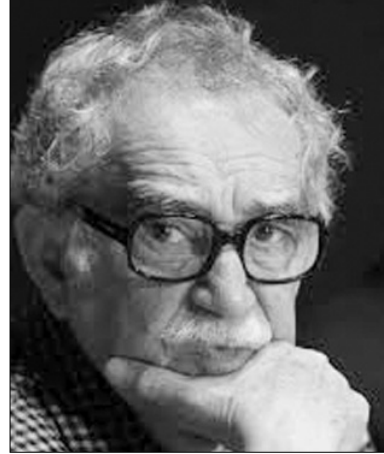
Xızı, Qarabulaq kəndi

◆ Y e n i t ə r c ü m ə l ə r

Gabriel Qarsia MARKES

NAĞILLAR ÜÇÜN YAŞA

Qabriel Qarsia Markesin təqdimata qəti ehtiyacı yoxdur. Dünyada elə bir ölkə çətin tapılar ki, orada onu tanımasınlar. Azərbaycana gəldikdə isə, bozdə o, ən çox sevilən və ən çox oxunan yazıçılardandır, əsərlərinin əksəriyyəti dilimizə tərcümə olunub. Diqqətinizə bir parçasını təqdim etdiyimiz "Nağillər üçün yaşa" kitabını böyük yazıçı, demək olar ki, bütün ömrü boyu yazıb və son nöqtəsini 2003-cü ildə qoyub. Bu, onun xatirələridir; xatirələrdən ibarət romanı da adlandırmaq olar.

"Yüz ilin tənhalığı" romanına görə Nobel mükafatına layiq görülmə Q.Markes, qələmindən çıxan nə varsa, elə bil növbə ilə zaman-zaman hər birinə bir övlad kimi mehr salıb - gah "Patriarxın payızı"nı, gah "Xəzan"ı, lap elə erkən publisistikasını da əzizləyib. Ancaq "Nağillər üçün yaşa" adlandırdığı xatirələrinə xüsusi münasibəti olub; bu əsərini o, böyükdən-kiciyə cəmi doğmalarının borcundan çıxmaqdan ötrü bir "üzrxahlıq" sayıb.

Əsər Azərbaycan dilinə əvvəllər də tərcümə olunub, lakin Aynur Quliyevanın bu tərcüməsi orijinaldandır - ispan dilindəndir.

O gün bilmirəm nədənsə saat yarım gec çıxdı. Qatarı deyirəm... Qulaqbatıran cır səsiylə yola düşəndə anam yüngülcə səksəndi və xaç vurdu, amma bir az keçmiş, özünə gəldi.

- Bu qatarın təkərləri gerek yağlana, - dedi.

Deyəsən, axı qatardakı yeganə sənişin biz idik və bu əsnada ağılımdan keçdi ki, qatara minəndən bəri diqqətimi çəkən heç bir şey olmayıb. Avqust işığına¹ və bir də dalbadal çəkdiyim siqaretə elə girişmişəm ki, heç başımı qaldırmağa belə macalım olmayıb. Hər halda, arabir də olsa, ötüb keçdiyimiz yollara gözücu baxırdım ki, bəlkə mənə tanış yerlərdən keçib gedirəm... Bataqlıqların yanından ötən qatar tükürpədicə bir fitlə özünü sıldırım qayaların arasındakı yola çatdırdı. Amma çox çəkmədi ki, yavaşdı, eləcə ləngər vura-

¹ "Avqust işığı" - Uilyam Folknerin əsəridir. (Tərcüməçidən)

vura bağ-bağatın arasına girdi. Adamın burnuna birdən-birə havadan tərəvətli bir qoxu vurdu, hələ üstəlik, dənizdən gələn meh də adamı ovutdu. Əlimdəki kitabdan gözümlü ayırmadan başa düşdüm ki, artıq ordayam...

...Elə bil ətrafdakı aləm tamam dəyişdi. Dəmir yoluna az qala bitişik, ucu-bucağı görünməyən banan bağları uzanıb gedirdi. Bağların arasıyla, yük altında ağır-ağır gedən öküz arabalarını görərdin. Bir azdan, plantasiyalari arxada qoyub əkin-biçin olmayan boş sahələrin, qırmızı kirəmitli evlərin, pəncərəsində və tavanında sərinkeş fırlanan iş yerlərinin, bir də, həndəvərində təyxə lalə bitən xəstəxananın yanından ötüb keçdik. Burdan axan hər çayın öz kəndi vardı və qatar da hər çayın öz kəndindən, öz dəmir körpüsünün üstündən ağır-ağır sürünüb getməkdəydi. Buz kimi soyuq çayda çimən çatmış qızlar, qatari görcəyin balıq təkii sudan sivrilib çıxır, yumru döşlərini qatardakılara göstərib acıq verirdilər...

Riofrio tərəfdə, dallarında ölkənin ən dadlı avokadosu ilə dolu kisələr daşıyan o tərəfin adamları mindi.

Minən kimi də tez-tələsik özlərinə yer axtardılar. Qatar tərpenəndəsə, biri qucağı körpəli, iki ağca qadın, bir də cavan keşiş ayaq üstə qaldı. Körpə bütün yolu ovunmadan ağla ki, ağlayasan. Keşişin əynində uzun əba, ayağında uzunboğaz çəkmələr vardı. Körpəylə elə bil bəhsə girmişdi, dil-boğaza qoymur, ay danışdı haa... Körpə ağlayıb sıtqadıqca, keşiş cuşa gəlirdi, elə bil öz moizəsini burda oxumağa imkan tapmışdı. Söhbəti də bundan ibarət idi ki, - bilmək olmaz, bir də gördün banan şirkəti təzədən qayıtdı... Sözündən belə məlum oldu ki, banan şirkəti bağlanandan bəri onun geri qayıtmağını istəyənlər də var, istəməyənlər də. Görünür, şirkətin qayıtmağı keşişin özünün ürəyindən deyildi, söhbətarası, - şirkət getdiyi yeri viran qoyur, - deməsi vaqondakıların bir çoxunu narazı saldı.

Əslində keşişin söhbətində yeganə səmimi söz bu oldu. Hərçənd onu da fərli-başlı deyib çatdırı bilmədi, - yanındakı uşaqli qadın üzünü keşişə sarı tutub, - sizin söhbətiniz Tanrının xoşuna gəlməz, - deməyi, keşiş-binəvanı lap çaşdırdı...

Xatirələr həmişə acıları unutdurub yalnız yaxşı hissləri oyadır. Ümidvaram ki, hamıda belədi. Vaqonun pəncərəsindən evlərin astanasında çöməlib oturmuş kişilərin gözlərinə başmaq kifayət edərdi ki, onların ürəyindən keçəni oxuyasan. Dəniz qırağında paltaryuyan qadınlari da çöhrəsində buna oxşar ümidi görmək heç də çətin deyildi... Beləydi ki, hər dəfə əlində kağız-kuğuz olan təzə bir nəfər görəndə hamı elə bilirdi, - bu adam Yunayted Frut Kompanidən gəlib ki, şirkəti təzədən açsınlar; aşağı-yuxarı hər belə söhbət hərlənib-fırlanıb eyni cümləynən bitirdi: "Deyirlər axı, şirkət qayıdır?!" Bilinmirdi bu şeyiəni kim yayır, kimin dilindən çıxıb, kim deyib-kim eşidib, amma hamı çox xatircəm, çox arxayın gəzib dolanırdı...

...İlk baxışdan anam çox soyuqqanlı görünürdü, çünki valideynləri öləndən sonra Arakataka ilə bütün əlaqələri kəsmişdi, o tərəflərə heç gedib-gəlmirdi də... Təkcə gördüyü yuxular onu rahat buraxmırdı. Hətta səhər yeməyi vaxtı, süfrə üstə arabir danışdığı yuxusu da banan əyalətinə olan həsrətiylə bağlı olardı. Ən çətin zamanda belə evi satmağa ürəyi gəlməmişdi ki, bəlkə bir gün banan şirkəti qayıdar, o da evi daha sərfəli qiymətə, dörd qat bahasına satmış olar. Amma acı həqiqət onun bu xülyasından daha güclü çıxdı. Qatarda gedən keşişdən eşidəndə ki, şirkət təzədən açıla bilər, üzündə bir peşmançılıq qövrələdi, mənə tərəf əyilib qulağıma pıçıldadı:

- Heyif ki, gözləyə bilmərik, yoxsa evi daha bahasına satardıq.

Naqqal keşiş öz söhbətinə ara verməmişdi, qatar da öz yolunu getməkdəydi. Pəncərədən boylandım - bir dəstə adam günəşin qızmarına baxmayaraq çalğıçı dəstəsini dövrəyə almışdı. Qəribədir ki, bu kiçik kəndlərin hamısını mən eyni cürə gördüm, hamısı mənim gözümdə bir-birinə oxşayırdı. Papalelo mə-

ni gözqamaşdıran "Olimpiya don Antonio Dakonte" kinoteatrına aparanda, filmdə göstərilən yerlərin elə bil suyu bizim tərəflərə çəkirdi. Sonralar Folkneri oxuyanda da başa düşdüm ki, onun təsvir etdiyi məkanlar da elə tamam-kəmal bizim yerlərin ekizidir. Və düzünü desəm, mənə bu heç təəccüblü də gəlmirdi, çünki həmin kəndlərdə də Yunayted Frut Kompani tərəfindən eyni üslubda tikilən evlər vardı, ona görə də hamısı bir-birinin təkrarıydı. Kəndin mərkəzi meydanında kilsə, əfsanəvi qəhrəmanların şəkilləri olan evlər, qaş qaralanda dəstə ilə mahnı oxuya-oxuya gedən günəməzd qaradərili işçilər, böyük malikanələr yanındakı fağır komalar, o komaların qabağındaca oturub keçib-gedən yük qatarlarına tamaşa eləyən, şənbənin yemək-ıçməyindən yorulub yatan, hələ də yuxudan oyanmayan fəhlələr... Bunlar hamısı yadımdadı... Yankilərin Arakatakada və dəmir yolunun o biri tayındakı qəsəbələr, həmin qəsəbələrdə dəmir məfillərlə necə gəldi hörülü, toyuq hininə bənzər daxmalar... Sərin yay axşamları o məfillərin üstü sanki qaranquş yuvasına dönərdi. Çəmənlərdəki tovuz quşları, bildirçinlər, qırmızı kirəmitli evlər, yeməkdən ötrü eyvanda qurulan yumru masalar, açılıb-yığılan kəkillər, palmalı və qızılgüllü həyət-bacalar bir-bəbir xatirimdədir. Arabir bağçadakı kolların arasında əyinlərində ipək donlu, başlarında şlyapa, əllərində sarımtıl qayçı, gül yığan göyçək qadınlar gözə dəyirdi...

...Uşaqlıqdan bir əyaləti o birindən ayırmaq çətin işiydi. O ki qaldı iyirmi il sonraya, bu məsələ lap müşgüldə düşmüşdü. Çünki, stansiyaya yaxın kəndlərin - Tukurinka, Quamaçito, Neerlandiya, Ouakamayal - bu kimi adlar köhnəlib cındıra dönmüş lövhələrə nisbətən, yaddaşımda bəlkə də daha yaxşı qalmışdı...

...Saat təxminən on ikinin yarısı qatar, lokomotivi dəyişmək, həm də su götürmək üçün təxminən on beş dəqiqəliyə dayandı. Birdən-birə içəriyə bürkü təpildi. Qatara qoşulan yeni lokomotiv hər dəfə sürət yığanda vaqonun açıq pəncərələrindən içəriyə onsuz da qara tüstü dolurdu. Bayaq minən çərənci keşişlə qadınlar hansısa stansiyada enibləmiş, heç xəbərimiz yox... Başımızı qaldırıb gördük ki, vaqonda anamla ikimiz qalmışıq. Üzbəüz oturan anam bir-iki dəfə mürgüləyib oyanandan sonra, ən qorxduğum suala məndən bir də cavab istədi:

- Yaxşı, bəs, atana nə deyim?

Məni öz qərarımdan döndərməkdən ötrü yazıq arvad əlindən gələni yerinə yetirməyə hazır idi. Gəl ki, heç təslim olana oxşamırdı. Əvvəllər dəfələrlə canımı birtəhər qurtarmış olsam da, əmindim ki, o söhbətin üstünə yenə qayidasıdı... Özümü daha ciddi bir söhbətə rahlasam da, əvvəlkinə nisbətən bu dəfə üzüyola, sakitcə cavab verdim:

- Deyərsən ki, həyatda mənim istədiyim yeganə şey -- yazıçı olmaqdı və olacağam da...

- Atan heç vaxt sənin istəyinə qarşı çıxmayıb, ürəyin istəyeni eləmişən.

Bu sözləri deyəndə heç üzümə də baxmadı, bununla da demək istədi ki, guya pəncərədən gördükləri ona bizim söhbətimizdən daha maraqlı gəlir.

- Bilmirəm niyə belə məcbur eləyirsiniz axı?! Çox yaxşı bilirsiniz ki, öz fikrimdən döənə deyiləm.

Anam bir anlıq başını döndərüb düz gözümün içinə baxdı.

- Necə yeni çox yaxşı bilirsiniz? Bu nə sözdü?

- Çünki ikimiz də eyni xasiyyətdəyik.

Bu sözün üstündən heç birimiz dillənmədik...

...Bir azdan qatar kimsəsiz bir stansiyada, vur-tut bircə banan plantasiyası olan ərazidə dayandı. Buranın adını bildirən lövhə də vardı: Makondo.

Bu ad hələ babamla gəzməyə çıxdığım vaxt məni özünə çəkirdi. Böyüyəndən sonra başa düşdüm ki, məni bu ada cəlb eləyən onun qərribə səslənməsi. Bu adın mənasını nə bir kimsədən eşitmişdim, nə də sözün düzü, bununla

maraqlanmışdım. Ensiklopediyada təsadüfən bu adın hansısa istilik sevən bir ağacın adından götürüldüyünü bilənəcən, üç kitabımda təsvir olunan kəndlərə elə Makondo adını qoymuşdum. Sən demə, bu, ağac adıymış və həmin ağac da elə həqiqətən qərribə cürəymiş - nə bar verir, nə çiçəkləyir, amma ondan möhkəm qayıq yonurlar, bir də yun çubuğu... Sonralar hansısa britan ensiklopediyasında oxudum ki, Tanzaniyada makond deyilən etnik bir mədəniyyət də varmış. Nə bilmək olar, ola bilsin sözün kökü də elə ordan gəlir... Ancaq belə bir ağacı heç vaxt görməmişəm. Banan ərazilərində bu ağac barəsində soruşsam da, onu indiyə qədər gördüm deyən olmayıb. Bəlkə də belə bir ağac heç yerli-dibli yoxmuş və olmayacaq da... Makondonu da ötüb keçdik və təxminən on dəqiqədən sonra qatar Arakatakaya çatır-çatmaz, sürətini yavaşıtıdı.

...Anamla evi satmağa getdiyimiz gün uzun çəkdi, elə bil saat yarım uzandı... Qatar sürətini azaltmağa başlayanda mən ayaqyolundaydım, başqa qatarlardan qalxan buxar havanın istisinə qarışmış sınıq pəncərədən içəriyə təpəlirdi. Ayaqyolundakı üfunətdən ürəyim ağzıma gəldi, ordan güllə kimi çıxdım, tələsik öz yerimə qayıtdım. Anam bayaqkı kimi eləcə oturub qalmışdı, pəncərədən bayıra baxır, qatarın ötüb keçdiyi, bəlkə bir daha görməyəcəyi yerlərin adını dodaqcu sadalayırdı. Başıyla yüngülcə işarə elədi:

- Bu sahələri atana satmışdılar, buralarda qızıl var adınan...

...Sonra qatar sürətini lap artırdı, tanış yerlər bir-birini əvəzlədi, hansısa təriqətçilər evinin, güllü-çiçəkli xiyabanın yanından ötüb keçdik. Bağın qapısındakı lövhəyə ingiliscə "The sun shines for all" - yəni "günəş hər yere şəfəq saçır" sözləri yazılmışdı.

- İngiliscə öyrəndiyim ilk şey bu olub, - dedi anam.

Qatar suyu bulanıq çayın üstündən keçəndə yadıma düşdü ki, o vaxt plantasiyalari suvarmaq üçün bu çayın axarını dəyişmişdilər.

- Bu da kişilərin səhərecən başını qatan ayağı sürüşkən qadınlar məhəlləsi, - anam məni daha böyük oğlan sayıb ağlına gələni dilinə gətirdi.

...Günəşdən büzüşmüş badam ağacları, rəngi getmiş skamyalar, əlifba höccələdəyim məktəbin parkı. Bir anda bütün kəndin mənzərəsi qatarın pəncərəsindən mənim gözümdə kino lenti kimi canlandı.

- Çatdıq! - anam bunu lap hövlnək dedi, - dünyanın işinə bax ki, indi heç qatar qabağına çıxan da yoxdu.

Qatar fit verdi, sonra da kəsdi, ağır-ağır stansiyaya yaxınlaşıb dayandı...

Məni təəccübləndirən ilk şey sakitlik oldu. Yalnız bağlı gözlərin hiss edəcəyi bir səssizlik, bir sükut çökdü. Elə isti vardı ki, elə bil ətrafda nə varsa, bu dəqiqə əriyəcəkdi. Həyat dayanıb-durmuşdu, ins-cins gözə dəymirdi. Anam hələ bir hovur yerindən tərpənmədi, öləzimiş kəndə, kimsəsiz küçələrə uzun-uzadı baxandan sonra içini çəkərək bircə kəlmə söylədi:

- İlahi!

Qatardan düşənə kimi dediyi yeganə söz elə bircə bu kəlmə oldu...

Nə qədər ki qatar stansiyadaydı, adam heç olmasa özünü tək-tənha hiss eləmirdi. Amma qatar yerindən tərpənib yola düşəndən sonra, anamla ikimiz də bu çöllü-biyabanda təkləndik. Cəhənnəm istisi kəndin bütün ağırlığına hopub elə bil üstümüzə sindi. İkimiz də matımız-qutumuz qurumuş halda dayanıb durmuşduq. Tavanı misdən olan taxta stansiya kovboyaların həyatından çəkilən filmlərdən ötrü qurulan pavilyona bənzəyirdi... Səkisini ot basmış stansiyadan addım-addım uzaqlaşdıq. Tərs kimi günün ən qızmar vaxtına düşmüşdük, çarəsiz qalıb badam ağacının altında özümüzə bir kölgənəcək axtardıq...

...Uşaqlıqdan günortaya nifrət eləyirdim. Çünki bu vaxtı nəynən başımızı qatacağımızı bilmirdik. Günorta çağı evdə yatıb dincələnlər onda bizə "Sakit olun, yatırıq" deyirdilər. Dükanlar, iş yerləri, məktəblər saat on ikidən bağlanar, saat üçə kimi, bəzənsə ondan daha gec saatlara qədər açılmaq bilməzdi. Belə

saatlarda aləm yuxuya qərq olurdu. Kim necə, harda gəldi başını atıb yatırdı. Bəziləri hətta həyətdə yelləncək asır, bəziləri kəkilləri badam ağaclarının altına çıxarıb elə oturaq vəziyyətdə mürgü vururdular. Bu saatlarda yalnız stansiyanın qabağındakı otel, ordakı yeməxana, bilyard salonu, bir də kilsənin arxasındakı poçt işləyirdi. Heç nə dəyişməmişdi, hər şey xatirələrimdə necəydisə-eləcəydi. Ancaq o vaxtkından bir az da səfil, daha misgin; damı pas atmış köhnə, yöndəmsiz evlər, it ilindən qalma xarabalıqlar, boynu bükük, qəm gətirən ağaclar sanki kükürd tozu kimi adamın burun-boğazına dolur, gözünü yaşardır, ətinə dağlayırdı. Dəmiryolunun o tayındakı banan şirkətinin əvvəlki "cənnətində" isə palmalar gözə dəymirdi, sahələri ot-ələf basmışdı. Ucsuz-bucaqsız, kimsəsiz çöldə bitən lələlərin, yığıq komaların arasında bomboş xəstəxana gözə dəyirdi. Bu boyda yerdə nə bir bəni-insan, nə də açmağa qapı varıydı...

Anam dinməz-söyləməz, asta-asta yeriyirdi, əynindəki qara paltar bu istidə onu yəqin ki, daha da sıxırdı. Nəhayət, rastımıza bir Allah bəndəsi çıxdı; kasıbyana görkəmi olan çəlimsiz bir qadıncı... Berakasa küçəsinin tinindən burulub bizə tərəf gəlirdi. Əlindəki dəmir qabın qapağını yaxşı qoymamışdı deyə, hər addımı küçəyə səs salırdı. Anam ona tərəf baxmadan pıçıldadı:

- Mən də onu o dəqiqə tanıdım - Vitadı...

Uşaqlıqdan nənəngilin mətbəxində işləyirdi, nə qədər dəyişmiş olsaq da, o da mənə tanınamış olmazdı; üzümə diqqətlə baxsaydı... Amma yox, heç bizi görmədi də. Hələ də fikirləşirəm, - görsən Vita bu vaxtacan nə əcəb sağ-salamatdı? Tini burulduq. Səndəlimin içinə düşən cıncıl dənəsi barmaqlarımı əzir. Özümə kənar gözlə baxdım. Öz acizliyimə yazığım gəldi. Mən uşaqlıqda Mariya Konsueqranın öldürdüyü oğrunun ana-bacısına baxdığım kimi baxdım...

Gecə saat 3-də kiminsə həyət qapısını açmaq istədiyini eşidib, yerindən hövlnək qalxıb, heç işığı da yandırmayıb. Qaranlıqda paltar dolabında Nuh əyyamından qalma, min günlük müharibədən bəri heç kimin əlinə almadığı tapançanı götürüb, qaranlıqda qapını tapıb, tapançanı kilid yerinə tuşlayıb, silahı ikiəlli tutub, gözünü yumub, tətiiyi çəkib. O vaxta kimi əlinə silah almasa da, dünyanın işinə bax, güllə düz hədəfə dəyib...

...O, mənim həyatımda gördüyüm ilk ölüydü. Səhər saat altı radələrini məktəbə gedəndə yerdə yatmış kimi görünən, qanına qəltan bir ölü gördüm. Güllə burnundan girib qulağından çıxmışdı. Əynində zolaqlı can köynəyi, kəmərinə ip bağlanmış nimdaş şalvar vardı. Yanında da qapını açmaq istədiyi açar... Kəndin mötəbər adamları Mariya Konsueqranın evinə gəlib-gedirdilər ki, onun dərdinə şərik çıxsınlar. O gecə mən də Papalelo ilə ordaydım. Bəlkə də həmin gecə baş verən bu hadisənin təfərrüatını az qala yüzüncü dəfə eşidən qonaqların diqqət mərkəzində olan Mariya isə pırpız tovuz quşunun lələklərinə oxşayan, heyva çubuqlarından hörülmüş kreslodə əyləşmişdi. Hamı bilirdi ki, o, gülləni qorxudan atıb. Babam xəbər aldı ki, güllədən sonra bir səs eşidib, ya yox? Mariya da cavab verdi ki, güllədən sonra əvvəl sakitlik çöküb, sonra asfaltın üstünə düşən açarın səsinə, daha sonra isə "ay ana" deyən zarıltı eşidib. Mənə elə gəldi ki, babam o sualı verənəcən o inilti Mariya Konsueqranın yadından çıxmışdı və o indi birdən-birə yadına düşdü... Mariya bunu deyib hönkür-hönkür ağlamağa başladı...

...O hadisə bazar ertəsi baş vermişdi. Növbəti həftənin çərşənbə axşamı ən yaxın uşaqlıq dostum Luis Karmelo ilə nəsə oynayırdıq. Bir də gördük, evdəkilər vaxtından tez yuxudan durub pəncərədən bayıra baxır. Səhra kimi bomboş küçədən əlində qəzetə bükülü solğun gül dəstəsi tutmuş on-on iki yaşlı bir qızla qara geyimli olan bir qadın keçirdi. Onları marıqlayan ətrafdakı adamlar elə bil onlarçün yoxuydu. Başlarının üstünə qara çətir tutmuşdular ki, gün onları vurmasın. Məlum oldu ki, bunlar oğrunun anasıyanan kiçik bacısıdı, ölən qəbrinə baş çəkməyə gedirlər...

O gördüyüm səhnə, camaatın baxışları, o ana ilə qız uzun müddət gözümün qabağından çəkilmədi. Amma indi, üstündən neçə illər keçəndən sonra, anamla evi satmağa gəldiyim vaxt, günortanın həmən saatında, həmən kimsəsiz küçədən keçəndə bir daha günün o vəhşətini anlaya bildim. Astaca qayıtdım:

- Özümü həmənki oğru sayıram.

Sözüm anama çatmadı. Mariya Konsuelanın evinin qabağından keçəndə heç dönüb o qapıya tərəf baxmadı da... Anamla ora səfərimizi yada salanda başa düşürəm ki, anamın nəinki hər şey çox gözəl xatirindədi, hətta yaddaşında ilişib qalanları unutmaqdan ötrü belə hər şeyə hazırıdı. Bu, Normandiyada minaya düşüb müharibədə iki ayağını itirmiş, daha çox Belqa kimi tanınan Birinci Dünya müharibəsi veteranı don Emilyonun evinin yanından keçəndə lap üzə çıxdı. Nəydi onda, -- altı yaşım olardı, onun ölüm xəbəri ilə səhəri açdığımız gün... İndiki kimi yadımdadı... Hə də, evi satmağa gəldiyimiz gün anam elə bil iyirmi illik sükutunu pozdu.

- Yazıq Belqa, - köks ötürdü. - Sən demişkən, onun şahmat oynamağı getdi...

...Yolumuz düz evimiz tərəfəydi. Çatmağa bir-iki addım qalmış anam birdən ayaq saxladı, geri gönüb tini buruldu.

- Gəlsənə burdan gedək.

Mənim ona təəccüblə baxdığımı görüb:

- Nəsə qorxuram, - dedi.

Onda birdən-birə mənsidim ki, niyə mənim ürəyim bulanırmış. Yəqin ki, qorxudan... Təkcə keçmişin kabusları deyildi bu, yox, indi içərimə hər şeyin qorxusu çökmüşdü. Odur ki, evimizə yanaşı küçə ilə getdik.

Anamın sözü indi də yadımdadır:

- Bir adamla kəlmə kəsməmiş, o adamı görməyə qorxuram.

Ayaqlarımı sürüyə-sürüyə gedirdim. Evimiz lap yaxındaydı, əlimi uzatsaydım çatardı... Hə, hə... Onda başa düşdüm ki, ürəyim niyə bulanır: bu, qorxu idi, beynimdə dolaşanlardan yox, elə hər şeydən. Birbaşa gedib evimizin üstünə çıxmamaq üçün fırlanıb getdik. Anam onda "evə girməmiş camaatla görüşməmək, yaxşı çıxmaz" demişdi.

* * *

...Evimizdən təxminən yüz addım aralı həkim Alfredo Barbozanın eviydi. Anam körpə uşaq tək əlimdən tutub qəfildən həkimin dükanına girdi...

Həkimin arvadı Adriana Berduqo əlində nəsə tikirdi. Başı elə qarışmışdı ki, içəri girməyimizdən xəbəri olmadı. Anam yavaşca ona yaxınlaşıb az qala pıçıl-tıyla çağırırdı:

- Bacı...

Adriana qalın şüşəli eynəyinin altından baxışlarını ağır-ağır qaldırdı, tələsik eynəyini çıxardı, əlindəkiləri bir qırağa atıb yerindən sıçradı və qollarını açıb anamı bağrına basdı:

- Ay bacı, üzünü görək!

Onlar kəlmə belə kəsmədən bir-birinə sarmaşılıb hönkürdülər. Mənsə çaşqın halda duruxub qalmışdım. Amma danılmaz, acıdan acı olan o həqiqəti bir daha anladım ki, göz yaşları onsuz da heç vaxt nəyisə nə deyışdirə bilir, nə də ki, geri qaytarır...

Banan şirkəti əyyamında bu dükanların ən yaxşısı sayılırdı. İndi rəflər əvvəlki kimi dopdolu deyildi. Qızılı yazılarla bir-iki çini qab, köhnə tikiş maşını, hələ də işləyən kəfkarli saat, az qala Hippokrat dövründən qalma köhnə linolium... Yelləncək kreslolar o vaxtdan bəri köhnəlmiş olsalar da uşaqlıqda gördüyüm kimi, eləcə hərəsi öz yerindən tərpənməmişdi.

Adriananın özü də yaman düşmüşdü. Əynində cavanlığındakı kimi iri gülləri olan paltar vardı. Amma əvvəlki şuxluğundan, ətrafa səpələdiyi enerjiden, hət-ta deyərdim ki, o şıltaqlığından demək olar ki, əsər-əlamət qalmamışdı. Qərribə də olsa, hara gedirdimsə, mənim üçün uğursuzluq, narahatlıq bax, beləcə qo-xuyurdu...

Anamla Adriana bir az sakitləşib özlərinə gəlmişdilər ki, taxta arakəsmənin arxasında kimsə öskürdü. Adriana qamətini düzəldib arakəsmənin o üzünə hündürdən səsləndi:

- Doktor, tap görüm kim gəlib?

Arxadan bir kişi qalın, biganə səsle hay verdi:

- Kimdi ki?

Adriana cavab vermədi, bizə işarə elədi ki, gözə görünməyəkdir. Birdən-birə məni uşaqlığımdakı qorxu basdı, dilim-ağzım qurudu, əvvəllər təcili yardım üçün nəzərdə tutulmuş, indisə laboratoriya kimi istifadə olunan otağa keçdik. Yer üzündəki bütün ahıl insanlardan və qartımış heyvanlardan daha yaşlı və qoca görünən doktor Alfredo Barbosa həmişəki yerində, ayaqyalın, əynində özünün əfsanəvi dəli köynəyinə oxşayan pambıq pijamasında oturmuşdu. Zəndlə tavana baxırdı, içəri girdiyimizi duyub başını döndərdi, bizi tanıyana qədər zilləndi. Axır ki, anamı tanıdı:

- Luisa Santyaqa!

Köhnə, üzü üzler görmüş yellənən kürsüdən qalxmadan əlimizi sıxıb biziynən görüşdü. Əlinin od kimi qızmarlığından təəccübümü deyəsən üzümdən oxudu:

- İldən çoxdu zəhrimar qızdırma məndən əl çəkmir.

Birtəhər ayağa qalxıb çarpayuya əyləşdi və sözümlü bir nəfəsə gətirdi:

- Siz gedəni, heç ağılınıza gəlməz bu kənddə nələr baş verib!

Bircə cümlə bu kişinin həyatını bəlkə də görüb duymağa yetərdi. Mən yalnız və kədərli bir insanı nəzərdə tutub deyirəm... O, hündür, saqqallı bir kişiydi; sarımtıl, vahiməli gözləri bəlkə də mənim uşaqlıq qorxularımın ən dəhşətliyi idi. Hər axşamüstü məktəbdən qayıdanda onun yataq otağının pəncərəsinə dırmaşırdı. Ta o vaxtaca ki, o yelləncəkdə yellənib sərinlənən doktor bizi görsün və hiddətli gözlərini bizə ağırtınsın.

...İlk dəfə onu görəndə altı-yeddi yaşım olardı, sinif yoldaşlarımla onların bağındakı iri manqo ağacından meyvə oğurluğuna getmişdik. Duyuq düşən kimi qapını açdı, şalvarını əyninə çəkə-çəkə başılovlu özünü bayıra atdı. Rəngi avazı, bir dəri, bir sümük, gözləri bəbəyinəcən sapsarı; bəyaz xəstəxana paltarına bürünmüş xəstə görkəmi həmişəlik yaddaşıma həkk olundu. Uşaqların hərəsi bir tərəfə əkildi, mənimə onun baxışlarından nitqim qurudu, yerim-dən tərpənə bilmədim. Ağacdən dərdiyim manqoları əlimdə görüb çıxmırdı:

- At yerə onları! Oğru dibələk!

Manqoları yerə tullayıb götürüldüm...

Həməndən o, mənim qorxulu kabusuma çevrildi. Tək gələndə onun evinin qabağından keçməmək üçün nə boyda yolu hərnləndirdim. Böyüklərlə olandasa o səmtə oğrun-oğrun baxmağı özümə güclə rəva bilirdim. Həmişə tikiş maşınının arxasında oturub nəse tikən Adriananı, yelləncəkdə yellənən adamı elə bircə dəfə gördümmü, qorxudan məni əsməcə tuturdu...

...O, bizim kəndə əsrin əvvəllərində Gomezdən bura pənah gətirən bir dəstə qaçqınla gəlmişdi. O vaxt doktor iki ağır zərbə aldı - ölkəsindəki diktator rejimi, bir də bizimkilərin banan xülyasının puça çıxmağı. Zəhmli görkəminə baxmayaraq tez bir zamanda özünü çox peşəkar, canıyanan bir həkim kimi tanıtdı. Tez-tez babamgilə qonaq gələrdi. Bizim də süfrəmiz qonaq üzünə həmişə açıqdı. Anam onun böyük oğlunun xaç anası oldu. Babam da onun xətrini istəyirdi. Beləcə mən əvvəl Venesueladan olan mühacirlərin, sonra da İspan və-

təndaş müharibəsindən qalma qaçqınların arasında böyümüş oldum. İndisə kəndin başına gələn bəlalardan anamın söhbətinə qulaq asa-asa elə bil canımdakı bayaqkı qorxu da tamamilə keçib getdi. Anamın hafizəsi yerindəymiş, heç nə yadından çıxmamışdı. Onun danışdıqları bu havasız otaqda elə bil kino lenti kimi gözlərimiz önündə cana gəlirdi. Hər şey fəhlələrin gülləbaranıyla başlayıb. Hərçənd ki, orda üç mindən artıq fəhlənin öldüyü nağıla oxşayır. Anam dedi, - bəlkə orda heç o qədər adam da olmayıb, amma hərə o hadisəni öz başına gələn müsibətə qatıb danışır... Nə isə... Bircə orası məlumdu ki, şirkət sonradan öz şələ-şüləsini yığışdırıb birdəfəlik buralardan çıxıb getmişdi...

- Qrinqolar daha geri qayıdan deyil.

Deyəsən, onlar gedəndə özləri ilə hər şeyi: pulu, dekabr mehini, çörək doğrayan bıçağı, günorta saat üçdə çaxan şimşəyi, yasəmən ətrini, sevgini, məhəbbəti, bir sözlə, hər şeyi aparıb getmişdilər. Qalansa yalnız toz basmış badam ağacları, bomboş küçələr, damları pas atmış taxta evlər və onların içində sakit-səssiz xatirələrnən yaşayan adamlardı... O gün damdan daman yağış damcılarının səsinə təəccüblə baxdığım əsnada doktor mənə diqqət yetirdi:

- Quşlardı, bütün günü damda gəzir.

Sonra barmağıyla kimisə göstərib dedi:

- Gecə lap betərdir, küçədə dolaşan ruhların səsi gəlir...

Bizi nahara dəvət elədi, biz də razı olduq, çünki evin kağız-kuğuz məsələsi hələ uzun çəkəcəkdi. Evimizi alan elə kirayənişinlər idi, belə ki, yerdə qalan əyər-əksiyyəti teleqrafla həll etmək mümkünüdü. Buna vaxtımız çatardımı?

- Hə, bəs qədər, - dedi Adriana. - Hələ bilinmir, qatar bir də nə vaxt gələcək?!

...Beləliklə, bir yerdə oturub kasıbyana nahar elədik. Əslində, buna kasıbçılıqdan daha çox, doktorun ömür boyu hamıya aşılamaq istədiyi dolanışıq tərzi də söyləmək olardı. Şorbanın dadı məni uşaqlıq illərimə qaytardı. Bəli, bu, uşaqlığımın dadıydı, kənddən çıxıb gedəndən sonra yadırgadığım o dad, o günlər indi hər qaşıqdan sonra gözümdə canlanır, ürəyimi sızıldadırdı. Düzünə qalsa, doktoru ilk görəndən özümü elə uşaqlıq çağımdakı kimi hiss elədim, onu hirsəndirib özündən çıxarmağım yadıma düşdü. Amma sonra anamla onun ötkəm səslə danışmağı, arabir dönüb mənə sarı baxmağı bir az çəkindirirdi. Uşaq vaxtı çətinə düşəndə, ya utananda dayanmadan gözümlü qırpmığı adət eləmişdim. Doktor bircə baxışıyla o uşaq xasiyyətimi geriye qaytardı. Bir yandan da bu dözülməz isti... Söhbətdən bir anlığa uzaq düşdüm. Öz-özümə fikirləşdim ki, belə həlimxasiyyət qoca necə olub ki, mənim uşaqlığımı qəniminə çevrilib? Birdən-birə sözünü bitirib üzünü mənə sarı döndərdi, lap babam kimi gülümsədi...

- Deməli, böyük oğlan olmusan daha?! Hə, Qabito, nə oxuyursan?

Mən də şişirdib bakalavr, sonra internatura, əlavə iki il yarımliq hüquqşünasliq fakültəsindən, üstəlik, indiki jurnalist fəaliyyətimdən ağır dolusu dəm vurdum. Anam da mənə dinməzəcə qulaq asdı, sonra doktordan dəstək gözləyirmiş kimi, qayıtdı:

- Yazıçı olmaq istəyir, a qohum. Yəni bundan bir şey çıxar?

Doktorun gözləri parıldıdı.

- Lap yaxşı... Niyə çıxmır? Yazı Allah vergisidi... - mənə tərəf zəndlə baxıb soruşdu:

- Şeirdi? Hekayə, yoxsa roman?

Şadlığımdan çiçəyim çırtladı ki, nə yaxşı məni başa düşən bir nəfər varmış...

O, bir az da həvəsə gəldi:

- "Donya Barbara"nı oxumusan?

- Əlbəttə, - deyə cavab verdim. - Romulo Galleqosun, demək olar, bütün əsərlərini oxumuşam.

Bu sözümdən daha da həvəsə gələn doktor onunla bir konfransda görüşünü, kitabları kimi özünün də çox dəyərli bir insan olduğunu söylədi. Düzünü desəm, mən qırx qızdırmayla yatan vaxt onun Missisipi saqalarını oxumuşdum və öz romanlarımızda, mənim fikrimcə, çatışmayan cəhətləri görürdüm. Amma uşaqlığımın qorxunc xəyalı olan doktorun belə ürəkdən danışmağına görə qəlbini qırmaq istəmədim. Ona "Zürafə"dən, "El Heraldo" qəzetində gündəlik yazılarımdan, çapını böyük ümidlə gözlədiyim jurnaldan bəhs elədim. Həmin jurnalı necə görmək istədiyimizi, ordakı bölmələr barədə, ən başlıcası, jurnalın adını "Xronika" qoyacağımı dedim.

Məni başdan-ayağa süzərək:

- Sənin yazdığını hələ oxumasam da, amma görürəm, yazıçı kimi danışsan, - dedi.

Anam tez-tələsik söhbətə qarışdı ki, mənim yazıçı olmağıma heç kəs etiraz eləmir, əsas odu ki, oxuyub ali təhsil alım, ayaqlarımın üstündə arxayın dura bilim.

Doktor anamın sözünü saya salmadan öz söhbətindəydi. Sən demə, o da bir vaxt yazıçı olmaq fikrindəymiş, amma valideynləri daş atıb başını tutub ki, o ya hərbiçi olmalıdı, ya da həkim. Axır, o da həkimliyin dalınca gedib.

- Düzdü, mən həkiməm, qohum. Siz bu saat həkim qabağında oturmusuz, amma sizin xəbəriniz varmı ki, mənim müalicəmdən, ya da Allahın hökmüylə, nə qədər adam ölüb?

Anam çaşıb qaldı, bilmədi nə desin. Axır ki, dilləndi:

- Ən pisi budu ki, o boyda əziyyətdən sonra hüquq fakültəsini atıb.

Həkimin sözündənsə belə çıxırdı ki, yazı-pozu mənim alın yazımdı, incəsənət adamın sıxıb suyunu çıxarır, əvəzində heç nə vermir...

- Bax, bir həkim kimi deyirəm, hərə bu dünyaya bir qabiliyyət yiyəsi kimi gəlir; o qabiliyyətin başından basmaq sağlamlığa böyük ziyandı.

Sonra da inanclı bir mason kimi bir daha təsdiqlədi:

- Qabiliyyətin dalınca getməksə, müalicəvi əhəmiyyət daşıyır.

Onun bütün bu izahına ağzım açıla qalmışdı. Uzun zamandan bəri mənim başa salmaq istədiyimi birçə cümləsi ilə başa saldı. Anamsa mənim şaşqın vəziyyətimi görüncə, səssiz-səmirsiz, özünün və mənim taleyimlə barışmaqdan özgə çarəsi qalmadı.

- Yaxşı, onda de görüm, bunu atana necə çatdırım?

- İndi necə eşitmişən, o cür.

- Qorxuram köməyi olmaya, - dedi, bir az susandan sonra əlavə elədi: - Yaxşı, nigaran qalma, bir yol taparam.

Bilmirəm ağlındakı nəydi, amma hər halda, bizim mübahisəmiz bitmiş oldu. Saat düz bir tamamı vurdu. Anam elə bil diksindi:

- Ay Allah, bura niyə gəldiyimiz lap yadımdan çıxıb, - bunu deməyinin ayağa qalxmağı bir oldu.

- Biz gərək gedək.

* * *

Qonşu həyətdəki evin ilkin görkəmiylə nə mənim xatirələrimin, nə də qərib-səməyimin heç bir əlaqəsi yoxuydu. Qapının ağzında dayanıb duran, hardasa gözətçi rolunu oynayan qoşa badam ağacı kökündən kəsilmişdi. Bomboş həyət köməksiz və çarəsiz görünürdü. Otuz metrə yaxın hündəveri, yarısı yonulmamış ağacdən, yarısı da kirəmitdən damı olan ev uşaq oyuncağına oxşayırdı. Anam ehmalca qapını döydü, sonra bir az ürəklənib çağırdı:

- Evdə kimsə var?

Qapı azacıq aralandı, içəridəki qaranlıqdan bir qadın peyda oldu.

- Nə lazımdı?

Anam özündən asılı olmayan bir qürurla:

- Mən Luisa Markesəm, - dedi.

Qapı cırıltıyla açıldı, qara matəm paltarında, solğun çöhrəli bir qadın sanki o biri dünyadan baxırmış kimi, bizə baxmağa başladı. Otağın lap o biri başında, şikəst kreslosunda bir kişi oturub yellənirdi. Sən demə, uzun illər kirəçi qalandan sonra evi almaq qərarına gələn qoca ər-arvad bu imiş... Hərçənd ki, nə onlar ev alana oxşayırdı, nə də bu görkəmdə bizim evə kiminsə tamahı düşərdi. Anamın aldığı teleqramda deyilirdi ki, alıcılar danışıqdan keçən pulun bir qismini indi verəsidir, qalanını da bank faizləri üstünə gəlməklə ilin axırına kimi ödəyəcəklər. Amma bu sövdələşmədə bizim nə vaxt gəlməyimiz barədə bir kəlmə belə yoxuydu. Uzun-uzadı lal-kar danışığından sonra məlum oldu ki, arada heç bir sövdələşmə-filan olmayıb. Dözülməz istidən bezikən anam qan-tər içində ətrafına boylanıb ah çəkdi:

- Bu yazıq evin özü bu gün-sabahlıqdı...

- Bəs nə?! Görün bu evi babat saxlamaq üçün nə qədər pul xərcləmişik?!

Sonra bizə hələ tamamlanmamış təmir işlərinin siyahısını göstərdilər. Uzun bir siyahıydı. Belə çıxdı ki, onların bizə yox, hələ bizim onlara borcumuz var. Gözünün yaşı ovcunun içində olan anam bu dəfə, necə deyərler, həyatın zərbələri qarşısında çox möhkəm dayanmışdı. Onlarla çənə-boğazdaydı. Mən söhbətə qarışmağa lüzum görmürdüm. Çünki alıcılar elə ağızlarını açan kimi, məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşdüm. Teleqramda evin satışının nə vaxt və hansı formada olacağından söz deyilməmişdi, guya ki, bu barədə sonradan razılığa gələcəkdilər. Bu da tam bizim ailəyə xas olan bir ağzıaçıqlıq, maymaqlıqdı. O dəqiqə bu məsələnin necə həll olunduğunu təsəvvürə gətirdim. Çox güman ki, bu məsələ olub nahar öynəsi, elə teleqram gəlib çatan kimi. Onu da nəzərə alsaq ki, məndən savayı eyni hüquqlara malik nə az, nə çox on bacı-qardaş... Uzun sözün qısası, anam məktəb çantasını hazırlayıb, özününcə ancaq geriye qayıtmaq üçün biletdə pulu götürüb və bu işi xətm eləməkdən ötrü durub düzəlib yola... Nə isə... Yenə mübahisə qızıxdı və yarımca saatdan sonra belə qənaətə gəldi ki, bu sövdə baş tutana oxşamır. Hələ bu azmış kimi, evin ağır yük kimi asılıb qalan ipoteka borcu da bir yandan... Kirayənişinlər yenə eyni havanı çalıb bayaqkı söhbətə qayıdanda anamın hövsələsi lap daraldı:

- Deməli, belədi! Ev satılmır! Biz belə qərara gəlmişik ki, necə ki, burda doğulmuşuq, gözümüzü də dünyaya elə bu evdə yumsaq yaxşıdır!

* * *

...Qatırı gözləyəndə bekarçılıqdan evimizin bütün künc-bucağı yadımıza düşdü, xatirələr bir-birinə calandı. Nə vaxtsa babamın emalatxanası olan, indisə kirayə verilən qanadını çıxsaq, evin yerdə qalan hissəsi çoxdan kərtənkələ yuvasına dönmüşdü. Damının dəmiri pas atıb, bəzi yerdən çürüməkdəydi, arakəsmələrsə bir himə bəndiydi ki, aşib tökülsün. Kandarda dayanan anam dərinədən bir ah çəkib dedi:

- Daha bundan ev olmaz!

...Amma nə demək istədiyini axıracan anlatmadı. Bütün uşaqlığım boyu kimin danışmağından asılı olaraq, bir-birindən fərqli, üç cürə ev təsvir olunurdu. Nənəmin deməyinə görə lap əvvəlki evimiz eləymiş ki, hindu rançosunu gör, onu gör, fərqi yoxmuş. Nənəmlə babamın tikdiyi ikinci evsə yamyasıl palma ağaclarının içində itib-batıbmış. Geniş, işıqlı alaqaşısı, iki yataq otağı, al-əlvan eyvanı, nəhəng şabalıd ağacı olan geniş həyəti, səliqəli bostanı və içində donuzlar, keçilər və toyuqların mehribancasına dolandığı tövləsi... Guya hansısa il, 20 iyul müstəqillik bayramında atəşfəşanlıq vaxtı

damına fişəng düşüb, ev od tutub yanıb, külə dönüb, o evdən yalnız beton döşəmə qalıb, bir də Papalelonun məmurluq vaxtı onun ofisinə baxan, şüşəsi çilik-çilik olmuş pəncərəsi... Külü soyumamış evin yerindəcə ailə təzədən ev tikib. Yanbayana səkkiz otaq... Onların da hər biri axşamlar iynə-sap işləriynən başını qatan, həm də qeybət qıran arvadların yığışdığı dəhlizə açılırdı. Otaqların hamısı bir-birinə bənzəyirmiş, hamısı da sadə, kasıbyana; amma bircə göz yetirməyim bəs oldu ki, otaqların hər biriynən bağlı uşaqlığımdan acı, ya şirin bir xatirəm oyanmasın...

Birinci otaq həm babamın iş-güc otağı, həm də qonaq otağıydı. O otaqda yazı masası, yelləncək kreslo, elektrik sərinqeşi, içində vur-tut bircə köhnəlmiş lüğət olan kitab şkaflı vardı... Sonra babamın emalatxanası gəlirdi. Babam orda satmaqdan daha çox özünə məşğuliyyət kimi, qızıldan firuzə gözlü balıqlar düzəldirdi. O otaqda daha kimlər olmamışdı? Sabiq dövlət adamları, müharibə veteranları, tanınmış şəxslər... Onlardan ikisinin bu otaqda şam elədiyi dəqiq yadımdadı - general Rafael Uribe, bir də Benjamin Herrera. Babam ömrünün son günlərinəcən Uribedən bir məqamı xatırlardı... Deyirdi: - "Uribe yemək yeyəndə, sərçə kimi dimdikləyib yeyir". Nə emalatxana, nə də iş otağı qadınlar üçün deyildi -- bu adət kənddəki qəlyanaltılara da aid idi; bizim Qəraib hövzəsində əvvəldən belə qəbul olunub. Bütün adətlərə rəğmən, bu otaq -- Petra xalanın ağır xəstə yatıb can verdiyi, Papalelonun sağalmaz mərəzə düçar olan bacısı Venefrida Markesin ömrünün sanılı ay və günlərini yaşadığı otaq oldu. Babamın iş otağıyla emalatxanasından sonrakı otaqlar gəlib - gedəni ara verməyən, bəzən elə burdaca yatıb yuxuya qalan arvadların "behişti" adlandırsaq, daha düzgün olar. Mən kişi cinsindən yeganə adamdım ki, hər iki tərəfə yolum açıq idi. Yemək salonu dəhlizin təkrarıydı, amma ondan daha genişdi... Qadınlar burda da iynə-sapnan əlləşirdi, belə qalanda kefləri harda istəsə, elə ordaca... On altı nəfərlik yemək masası günorta qatarıyan gələ biləsi qəfil qonaqlar üçün daim hazırdı.

* * *

...Anam nə vaxtsa yeməxana olmuş otaqda dayanıb dinməz-söyləməz gül dibçəyinin qırıntılarına, çürüyüb iylənmiş güllərə, qarışqaların yeyib nazıltıyı yasəmən koluna baxırdı. Və axır ki, dilləndi:

- Vaxt vardı, burda yasəmən ətrindən oturmaq olmurdu, - başını qaldırıb buludsuz səmaya baxdı və neçənci kərə ah çekdi. - Amma, bilirsən o vaxt ən xoşuma gələn nəydi? Günün günorta çağı şimşəyin çaxması...

Mən azacıq qəhərləndim, çünki düzünə qalsa, günorta, ildırım adamın bağrını yaran səsiynən bizi yuxudan oyadanda, bizlərdən heç kəsin ağlına gəlməzdi ki, artıq gün günortadan keçib, saat üçdü...

...Yemək otağına bitişik, məxsusi günlər üçün nəzərdə tutulan qonaq otağı gəlirdi. Çünki adi vaxtda gələn qonaqlar: əgər kişi xeylağıydısa -- iş otağında soyuq pivəynən, qadındısa -- gülbağçada qarşılanırdı. Daha sonra əfsanəvi dünya - yataq otaqları gəlirdi. Bunlar babamgilin bağçaya açılan otağından başlayırdı. Gen-geniş, oymalı taxta qapısı vardı, üstündə evin tikilmə tarixi - "1925" yazılmışdı. Anamdan gözlənilməyən şey - tənənəynən birdən nə desə yaxşıdı?

- Bax, sən bu otaqda dünyaya gəlmisən!

Heç özüm də bilmirəm o vaxtacan bundan xəbərim vardı, ya yox, bəlkə də yaddan çıxarmışam, - sonrakı otaqda illərnən nənəmin də əzizləyib saxladığı, mənim dörd yaşımacan yatdığım beşiyi tapdıq. Beşiyimi görəni kimi hər şey yadıma düşdü - körpəliyim, əynimə geydiyim mavi güllü pijama - onu süftə geyəndə qəttəzəliyinə batırıışdım və məni yuyub təmizləməkçin aparanda həтта həşir salıb ağlamağım da gözümün qabağına gəldi. Onda nazik, rahat

beşiyin içində, qırağından tutub güclə dayanmışdım. Sonralar mənim o vəziyyətdə ağlamağım qohum-qardaşın dilində məsxərəyə çevrildi. Deyirdilər, uşaq hamıdan qabaq paltarın mübarəkin eləyib. Amma o vaxt ağlamağım heç şübhəsiz, təmizkarlıqdan daha çox, pərtlikdən olub. Heç kəsin ağlına gəlməzdi ki, təzə paltarın belə günə düşməyinə görə həqiqətən xəcalət çəkirəm. Bəlkə də elə sonradan yazıçı olmağımın səbəblərindən biri elə həmin xəcalət hissi olub?! Həmin otaqda adam boyda müqəddəslər kilsədəki şəkillərə oxşar caydaq atlara minmişdilər. Həmin otaqda babamın dost-doğma xalası qızı Fransiska Simodesa Mexiya xala yatırdı, biz hamımız onun adını Məmə çağırırdıq. O, ata-anası öləndən sonra tək-tənhaydı, odu ki, biziynən qalırdı. Arabir mən də, anam da elə bu otaqda, müqəddəslərin eşqinə yandırılan şamların işığında yatıb yuxuya gedirdik...

Dəhlizin axırında iki otaq vardı ki, həmin otaqlara girmək yasaqdı. Orda bir vaxt dayım Xuan de Diosun nikahdan əvvəlki qızı Sara Emiliya Markes qalırdı. O dayıqızının qeyri-adiliyi, hökmlü olması məni hələ uşaqlığımdan özünə çəkirdi. Ondakı şəkilli nağıllar kitabı məndə yazı-pozuya həvəs oyadıb, - desəm, inan ki, bu sözümdə həqiqət çoxdu. Korlanar deyə o mənə bu kitaba toxunmağa belə izn verməyəndə, yəqin ki, yazıçı kimi ilk inciməyim də elə onda olub...

Dal otağa sürülüb rəngi getmiş çamadanlar, sonra da köhnə-kürə nə qədər lazımsız şey vardısı - hamısı ora yığılmışdı. Həmin otaqdakı şeylərə baxmaq istəsəm də, o otağa ayaq basmağıma belə icazə verilməzdi. Sonradan öyrəndim ki, orda anam öz rəfiqələrini bizdə tətil keçirməyə çağıranda babamgilin aldığı yetmiş dənə gecəqabı orda saxlanarmış. Bu iki otağın qənsərindəse usta şirniyyatçı, həm də aşpaz nənəmizin gecə-gündüz çalışdığı mətbəx yerləşirdi. Mətbəxdə də bişmiş kərpicdən hörülüb iri soba... Şəhərin gözü açılmamış, nənəmin bişirdiyi təamların, xüsusən də heyvan formalı karamellərin ətrinə oyanmaq ayrı ləzzətiydi. Nənəm evdə qalıb işləyən, ona qoşulub birlikdə xor oxuyan qadınların "kraliça"sıydı. Arabir bu zənənə - xorun səsinə dedə-babadan qalma yüz illik tutuquşumuz Lorenzo da qoşulardı. Lorenzo arabir İspaniyaya dair şüarlar deyər, hətta istiqlal mahnıları da oxuyardı. Gözü o qədər yaxşı görmürdü. Bir dəfə ocaqdakı qazanın içinə düşüb az qala bişəcəkdi. Xoşbəxtlikdən su hələ ılıqmış, nə yaxşı, qaynar olmayıb. Bəxti üzdəymiş Lorensonun. İyulun 20-si günü öz cır-cır səsiynən evə bir haray salmışdı ki, gəl görəsən!

- Öküz! Öküz! Öküz gəldi!

Kişilər bayrama getmişdi, evdə qalan tək-cə qadınlardı, onlar da elə bilib ki, tutuquşu yenə səsinin cır yerinə salıb ağzına gələni çərənləyir. Sonra onun dilindən baş çıxaran arvadlar bir də ayılıb görüblər ki, mətbəxə yekə bir öküz girib, mebeli, qab-qacağı sındırıb tökür. Sən demə, qızmış öküz yiyəsinin əlindən qaçıb, dəli kimi bu həyətin qapısını başıyla açıb, qatar nərlisiynən mətbəxə soxulubmuş. Mən evə girəndə, qorxudan gözləri bərələ qalan bir dəstə qadın qaçağıma qaçdı, əlimdən tutub özləriynən hansısa otağa saldılar, qapını da daldan bağladılar. Öküzün ayaq səsləri və böyürtüsü evi lərzəyə salmışdı. Otağın sərinkeş borusundan onun qan çəkmiş gözlərini gördüm, nərlisini eşitdim. Dəhşətdən az qala damarımda qanım dondu. Pikador çağırıdılar, öküzü ram eləyib aparandan sonra bizim evdə həyat öz axarına qayıtdı, şirniyyatlar bişirildi, qəhvələr dəmləndi; həftə boyunca ev əhli öküzün evi işğal etmə əhvalatını danış ki, danışasan... Hər dəfə də bir az üstünə qoyub, şişirdib danışırıdılar...

...Bağcamız o qədər də böyük deyildi, amma burda cürbəcür çiçəklər, kol-lar əkilmişdi. Yağış sularını yığmaqdan ötrü çən qoyulmuş üstüaçıq hamam, ora dırmanmaq üçün əyri-üyrü bir pilləkənimiz də vardı. Bundan başqa iri çəlləklər də qoyulmuşdu ki, babam onları hər şəhər su nasosu ilə doldurardı. Bütün bunlardan savayı, həyətdə yonulmamış taxtadan düzəlmə tövlə, anbar,

aşağı başda meyvə bağı, bir də o boyda həyətdə yeganə ayaqyolu vardı ki, evdəki qulluqçu zəncilər gecəqablarını gətirib səhər-axşam bu ayaqyoluna boşaldardılar.

Bağçamızın ən böyük və əzəmətli ağacı şabalıd ağacıydı. Bu qədim ağacın altında, hələ keçən yüzillikdə, vətəndaş müharibəsi tüğyan eləyən zaman iki general güllələnibmiş, görünür, onların qisməti beləymiş...

* * *

Ailəmiz Arakatakaya mən hələ anadan olmamışdan 17 il əvvəl köçmüşdü. "Yunayted frut kompani" banan şirkətinə qarşı etirazlar elə o vaxtdan başlayıb-mış. Nənəmgil bura gələndə oğlanları Xuan de Diosun 21, qızları Marqarita Miniata de Alaokenin 19 və anam Luisa Santiaqanın cəmi beşcə yaşı varmış. Anama qədər onların dörd aylıq əkizləri tələf olub. Anam dünyaya gələndən sonra nənəm bəyan eləyib ki, daha bəsdə, bu, onun axırıncı qarnıdı, 42 yaşdan sonra daha nə doğmaq?! Nə az, nə çox, düz yarımca əsr sonrasına, on birinci oğlu Eligio Qabrieli dünyaya gətirəndən sonra anam da eyni yaşda həməən cür "bəyanat" verib... Babamgil Arakatakaya heç nəyə fikir vermədən, hər şeyi yaddan çıxararaq, yeni bir dünya qurmağa gəlmişdilər. Özləri ilə iki quaxiro hindusundan olan qulluqçuları - Alino və Apolinanı, bir də hindu qızı Memeni gətirmişdilər. Havaxtsa onların hər birini, quldarlıq ləğv olunandan sonra yerli pulla 100 pesoya satın almışdılar. Polkovnik dueldə adam öldürdüyünə görə vicdan əzabından qurtulmaq, ürəksızan xatirələrdən uzaqlaşmaqçün buranı seçib. Amma, bununla belə, bəzən keçmiş də yada salmaqdan ötrü nə lazımsa, hamısını özüylə gətirib gəlmişdi. O, bu tərəflərə hələ müharibə illərindən, daha doğrusu, Neerland sülh sazişi imzalanan ərəfədə, intendent general kimi o danışıqlarda iştirak etdiyi çağdan əməlli-başlı bələdmiş...

...Təzə ev heç də onlara mənəvi rahatlıq gətirmir, çünki içərilərində qövr eləyən o vicdan əzabı o qədər dərin idi ki, bəlkə kötükçələrinə qədər sozalan deyildi. Biz o fikirdəydik ki, şəcərəmiz və ailəmiz barədə ən səhih məlumatları bilsə-bilsə, artıq qocalıb əldən düşmüş, gözləri mayıf, Allaha xoş getsin, bir balaca da ağıllı seyrəlmiş Minə nənəmiz bilər. Amma o da bu duel barədə ağzına su alıb dayanmışdı...

...Faciə Syerra Nevadanın ətəyində, əmin-aman bir yer kimi tanınan Barrankasda baş vermişdi. Sülh müqaviləsindən sonra polkovnik burda daimi məskən salmaq, dedə-babasından qalma və yaxşıca öyrəndiyi qızıl işini davam etdirmək fikrindəydi. Rəqibisə hündürboy, on altı yaş ondan kiçik, özündən razı katolik, çox da varlı olmayan torpaq sahibi, iki övladı olan sanballı bir adam kimi tanınan Medardo Paçeko idi. Polkovnik üçün burda ən ağırlı məqam ondan ibarətdi ki, öldürdüyü adam onun döyüşlərdə üz-üzə gəlib vuruşduğu açıq-aydın düşmənlərindən deyildi, Min günlük müharibənin, nəhayət ki, sülhlə başa çatdığı bir zamanda, ömrünə nöqtə qoyduğu bu adam, onun ən yaxın dostu və silahdaşıydı...

Bu, mənim bir yazıçı kimi formalaşmağımın səbəblərindən və günü bu günəcən unuda bilmədiyim mühüm məqamlardan biri olub. Özümü tanıyandan həmin faciənin bizim ailənin həyatında necə mühüm bir qəziyyə olduğunu anlamışam, amma bu hadisənin xırdaqları həmişə mənimçün qaranlıq qalıb. O vaxt üç yaşında olan anamın bu hadisə yaddaşında müdhiş bir yuxu kimidi. Böyüklər bu hadisədən söz düşəndə elə bil qəsdən bütün əhvalatı qatıb-qarışdırır, məni daha da çaşdırmaq istəyirdilər. Deyilənlərin ən ağlabatanı o idi ki, Medardo Paçekonun anası polkovnikin, yəni babamın guya ona sataşdığını bəhanə gətirib və ona görə də oğlundan onun intiqamını almağını istəyib. Babam camaatın içində çox and-aman eləyib ki, Medardonun

anası ilə heç vaxt yatıb-durmayıb, bunlar boş söhbətdi. Gəl ki, Medardo Paçeko get-gedə qızışıb, bu məsələni daha da şişirdərək babamın adına ləkə vurmağa çalışıb... Düzdü, mən o məsələnin xırdalıqlarını hələ də öyrənə bilməmişəm. Özündən çıxan Medardo, dəqiq gün təyin etmədən babamı duelə çağırıb. Əslində duel vaxtının təyin olunmaması babamın xeyrinə işləyib. Bu dueldən ölü, ya diri çıxacağını kəsdirməyən babam, ailəsini xatadan uzaqlaşdırmaq üçün bütün işlərini gizlicə sahmana salıb. Tələsmədən, müharibədən sonra yığdığı hər şeyi: qızıl emalatxanasını, atasından qalma, keçə saxladığı, şəkər qamışı əkilən torpaq sahəsini satıb. Yarım ildən sonra dolabın bir küncündə gümüş külçə gizlədəndən sonra özü bir tarix təyin eləyib və sakitcə o günü gözləməyə başlayıb. O günü ki, 12 oktyabr 1908-ci il Amerikanın kəşf olunduğu tarixi bir gündür...

Medardo Paçeko kəndin qırağında yaşayırdı və babam dəqiq bilirdi ki, o, həmin gün Müqəddəs Pilar mərasiminə gəlməyə bilməz, mütləq orda olacaq.

Babam evdən çıxmamış, nənəmə çatası kiçik bir məktub yazıb qoyub; məktubda pulların yerini göstərərək, uşaqların gələcəyi ilə bağlı bir-iki məsləhət verib. Məktubu balışın altında gizlədib, bilib ki, nənəm yatmağa gedəndə o məktub mütləq gözüne dəyəcək; heç kimlə halallaşmadan evdən çıxıb, necə deyirlər, alın yazısının ardınca gedib. İndiyə kimi söhbət gəzir ki, həmin gün dumanlı, çiskinli, küləkli, üzündən qaramat yağan bir oktyabr günüymüş. Geyimli-keçimli Medardo Paçeko qaranlıq dalana gircəyin polkovnik Markes onun qabağını kəsib. Hər ikisində silah olub. İllər keçəndən sonra, nənəm lap ahıllığında, ağılı başından gedən vaxtlarında belə deyirdi:

- Tanrı Nikolasitoya o yazığı bağışlamaq imkanı vermişdi, qisməti deyilmiş...

Bəlkə də nənəm öz sözündə haqlıydı. Babam danışdı ki, Medardonun qabağını kəsəndə düşmənin üzündən əməlli-başlı peşmançılıq yağmış. Babam fikrə gedər, sonra da söylərdi ki, Paçekonun nəhəng gövdəsi əvvəl kolların üstünə, sonra da yerə dəyəndə, onun bağrından, qəfil yağışda islanmış pişikdən çıxan inilti qopdu. Həmin anda babamın dilinə belə bir söz gəlib:

- Qeyrət gülləsi ağır olur.

Bu söz o zamanın ruhuna tam uyğun idi, amma yenə də bu sözün babamın dilindən çıxmasına nədənsə inanmırdım. Bir məsələ də var ki, bu hadisənin heç bir şahidi olmayıb. Hər iki tərəfdə gəzən söz-söhbət, babamın məhkəmədə verdiyi ifadə həqiqəti ortaya çıxarsa da, qaranlıq qalan məqamlar çox idi. İndinin özünəcən üst-üstə düşən gümanlar demək olar ki, yoxdur. Bu faciə hər iki tərəfi, o cümlədən ölən qohum-əqrəbasını da bir-birinə düşmən elədi. Ölən adamları kənddə dolaşan bu intiqam havasına baxmayaraq, yenə də biz tərəfin ailəsini, uşaqlarını evinə qonaq çağırır onlar üçün süfrə açırdı. O hadisə uşaqlıqda məni elə sarsıtmışdı ki, hətta babamın əlindən çıxan bu xətəyə görə özümü də günahkar sayırdım. İnanın ki, indinin özündə, bu sətirləri yazan əsnada belə özümüzdən daha çox ölən ailəsinə yazığım gəlir... Papalelonu əminlik üçün əvvəl Rioaçaya, sonra isə birillik müddətə - yarısı dustaq, qalanı şərti olmaqla azadlıqdan məhrum edib, Santa Martaya sürdülər... O da həbsdən çıxan kimi, ailəsini də götürüb Panama yaxınlığında yerləşən Syenaqaya köçdü. Burda nikahdan kənar doğulan qızlarından biri yaşayırmış. Elə o vaxtdan da əmin-aman Arakatakada məskən salıb, kənd bələdiyyəsində çalışmağa başlayır...

Sonralar "banan böhranı" baş alıb gedəndə belə, babam heç vaxt üstündə silah gəzdirməzdi. Baxmayaraq ki, silahı həmişə balışının altındaydı, çətin gündə ancaq öz ailəsini qorumaq üçün ehtiyat saxlayırdı.

Medardo Paçeko ilə baş verən həmin qan-qadadan sonra babamgilin köçdüyü Arakataka da təsəvvür olunan qədər, sən deyən dinc yer olmayıb. Buralar çimila hindularının yaşadığı ərazi sayılırdı; bu yerlər tarixə nə "banan

qızdırma"sından sonra lap gözdən düşən Syenaqa bələdiyyəsi, nə də Tanrı qanunları işləməyən bir məkan kimi tanınırdı. Arakataka - çimila dilində "ara çay" deməkdi. "Kataka" isə hindu tayfa başçısının adından götürülüb. Ona görə kənd camaatı bura Arakataka yox, Kataka deyirdi. Babam burda küçələrdən pulun guya sel kimi axdığını goplayıb ailəni şirnikləndirəndə, Mina dodağının altında deyirmiş: "pul şeytan əməli, pul şeytan əməli". Anamın nəzərində Kataka bir çox kabusların gəzib dolaşdığı bir yerə çevrilmişdi. Tarlanı basan çayırtkə bəlası -- uşaqlığında onun ilk kabusu olub...

...Evi satmağa gələndə yenə anamın dilindən buna bənzər söz qopdu: "Onda göydən elə bil daş yağdı. Camaat evdən bayıra çıxmağa qorxurdu. Allah-Təalanın bizə yazığı gəldi, o bələdan ötüşdük. Bir də görərdin, elə toza-naq qopdu ki... göz-gözü görmədi, külək evlərin damını uçurar, toz burulğanı qabağına nə düşürdüsə, aparıb gedərdi. Yayda elə dəhşətli quraqlıq olurdu ki, adamın dodağı çatlayırdı; qış girdimi, yağışlar ara verməz, küçələrdən sel-su axardı. Qırıq mühəndisləri rezin qayıqlarda batmış öküzlərin, suyun ağzına alıb apardığı yorğan-döşəklərin yanından üzüb keçərdi. Yağış o qədər yağdı ki... Qəbirdən cəsədləri çıxarıb aparən axırıncı daşqın vaxtı "Yunayted qrup kompani"də suvarma sisteminə baxanlar məcbur oldu ki, çayın istiqamətini dəyişsinlər... Təbiətin adı bədnamdı, insanın yıxıb dağıtdığını heç təbiət də bəcarmaz. Uzaqdan uşaq oyuncağına bənzəyən qatar hər gün qızmar qumun üstünə, bir-birinin ardınca, buranın hər bir dalanına, küçəsinə sahib çıxması "öz anasının əmcəyini kəsməyə hazır olan" dələduzları daşıyıb tökürdü. Bu axın özüylə nə istəsən gətirirdi. Hər cürə inkişafı bərabər, buralarda cinayətkarlıq birə-beş artdı. Çox yox, bir qədər aralıda yerləşən həbsxanadan dustaqlar qaçır, iki gündən bir Arakatakanı vələləyə salırdı. Hindusayaq qamış evlər "Yunayted frut kompani"nin dəmir taxtapuşlu, qurama, qabağı toz basmış çiçəkli evlərinə dəyişiləndən sonra bizim kənd amerikan filmlərindəki qəsəbələrə oxşamağa başladı. Bu dəstə-dəstə gələn yad sifətlər - paltarını utanıb-qızmadan elə küçənin tən ortasında dəyişən kişilərin, çamadanlarının üstündə oturub başına çətir tutan arvadların, acından-susuzluqdan, elə bağlandıqları tövlələrdə diş-diş üstə bağlanan, sonra da tırrənib qalan uzunqulaqların axını idi. Biz - yerli camaat, gəlmələrin yanında yersiz gününə düşmüşdük...

Allahın var günü bəd xəbər eşidirdik. Kimsə kimisə öldürürdü. Qətlər tək-cə şənbə günü, eyş-işrət məclislərində baş vermirdi. Elə hər gün... Bir dəfə gecənin bir aləmi küçədə haray-həşir qalxdı, çıxıb gördük - başsız bir adam uzunqulağın üstündə gedir. Məlum oldu ki, banan hesabı zamanı onun başını kəsib su kanalına atıblar. Həmin gecə nənəmin dilindən belə bir söz eşitdim:

- Bu vəhşilik ancaq kaçakonun əlindən gələr...

Kaçako - pinti, əyin-başı tökülüb gedən, ağızdan pərtov, paytaxt bölgəsindən gələn adamlar idi, amma özlərindən elə razı, elə müstəbehdilər ki, elə bil göydən zənbişən düşmüşdülər. Get-gedə belələrinə nifrətimiz o qədər artdı ki, daxili qoşunlar mitinqi qəddarcasına dağıdandan sonra, onlara əsgər yox, "kaçakos" deyirdik. Həqiqətən baş verib-vermədiyini heç kimsə bilmədiyi o "mənfur Arakataka gecəsi"nin dəhşəti xalqın yaddaşında məhz onların adı ilə bağlı qaldı...

...O dəhşətli şənbə günü deyilənə görə belə olub... İndiyə qədər kim olduğunu kəsdirə bilmədiyimiz hansısa kənd adamı, yanında da uşaq, bufetə girib ki, uşağa su alsın. Barın qırağında oturan gəlmələrdən biri, guya zarafatla uşağa su əvəzinə gülə-gülə rom uzadıb. Ata hirsənib, sərxoşsa öz sözünü yeritməyə çalışaraq uşağa zorla içkini içirtməyə çalışıb. Uşaq qorxusundan içkini itələyəndə, stəkan əlindən düşüb sınıb və sərxoş heyvərə də silahını çıxarıb uşağı güllələyib...

Bu hadisə də mənim uşaqlıq kabuslarımdan biriydi. Papalelo məni kafeye sərin bir şey içməyə aparanda bu hadisəni tez-tez yada salıb danışardı. Amma

baxırdın, elə danışır ki, deyəsən öz danışdığına heç özü də inanmır. Bu hadisə, mən bilən, onlar Arakatakaya köçəndən bir az sonra baş vermişdi; çünki anam deyir, - yaxşı yadımdadı, böyükklər onda yaman qorxmışdu. Qatil haqqında bircə orası məlum idi ki, ləhcəsi And dağlarının ləhcəsiymiş və bütün kənd o hadisədən sonra nəinki o qatilə, ümumiyyətlə bütün gəlmələrə, xüsusən də o ləhcədə danışanlara nifrət bəsləyirmiş. Yerli camaat şər qarışanda əli silahlı küçələrə çıxar, tanış olmayan adamları tutub tinə çəkər, əmr edərmişlər:

- Danış görək!

Əgər küçədən keçən adam onlar kimi danışmasaydı, onu tikə-tikə doğrayardılar. O ərəfədə bibim Venefrida Markesin əri Don Rafael Kintero, tipik kaçakosdu, özünün yüz yaşını qeyd etməyə hazırlaşmış. Babam onu anbarda gizlədib ki, camaatın hirs soyuyandan sonra çıxartsın...

Ailəmizin bədbəxtliyi Arakatakaya gəldikləri üçüncü ildən, evimizin yaraşığı olan Marqarita Mariya Miniatanın ölümü ilə başladı. Uzun illər onun şekli qonaq otağında divardan asılmışdı, adı da nəsildən-nəslə ailə birliyinin timsalı hesab olunurdu. Hərçənd cavan nəslin, nənəmin danışdıqları ilə heç uyuşmayan büzməbalaq, bəyaz ayaqqabılı, uzun hörüklü infanta - qız obrazı o qədər də vecinə deyildi. Mənə nə üçünsə həmişə elə gəlirdi ki, onların daimi narahatlığı -- hər dəqiqə nəsə xoşagəlməz bir şey baş verəcək kimi həyəcanları, vicdan əzabı, puç olmuş arzularına baxmayaraq, nənəm və babam üçün elə həyatın özüydü. Onlar ölənəcn özlərini hər yerdə özgə, ögey saydılar. Əslində, elə o cür idi, amma dəstə ilə qatardan düşüb bizdə məskunlaşanlar arasında, kimin doğma, kimin ögey olduğunu ayırd eləmək müşkül məsələydi. Fergüsön, Dyuran, Berakas, Korea ailələri də babamgil kimi firavan həyat ümidiylə bura gəlib çıxmışdı. İtalyanlar, Kanar adalarının sakinləri, türk adlandırdığımız suriyalılar sərhədi keçərək öz vətənlərində tapa bilmədikləri azadlıq, iş yeri, rahat həyat eşqilə bura axışib gəlirdi. Hətta aralarında Qayanadakı fransız təcridxanasından qaçanlar da vardı ki, bunlar da cinayətkardan daha çox söz azadlığına görə tutulanlardı. Onlardan biri, siyasi məhbus olan fransız jurnalisti Rene Belvenua bizim tərəflərə qaçaraq sürgün həyatından bəhs edən bir kitab yazmışdı. Yaxşı və ya pis olmasına baxmayaraq, bu yaxşı-yaman insanlar üçün Arakataka sərhədsiz bir diyar timsalındaydı.

Bura pənah gətirənlərin içərisində bizə isinişən, ən yaddaqalanı venesuelələr idi. Həyətlərin birində, tətilə gəlmiş iki yeniyyətmenin sübh çağı hovuzdan buz kimi suyu götürüb, başdan ayağa yuyunmaları yadımdadı. Romulo Betankor və Raul Leoni yarım əsr keçəndən sonra öz ölkələrində alimənsəb oldular. Venesuellərin içində bizə ən yaxını -- senyora Xuande Freytes adlı qadın idi - əsl matrona; hekayət danışmaq ona elə bil vergi verilmişdi. Onun dilindən eşitdiyim ilk ciddi əsər "Xeneveva de Brabante" oldu. Sonralar "Don Kixot"u, "Odisseya"nı, "Orlando Furyoso"nu, "Qraf Monte Kristo"nu, hətta "İncil"dən bəzi epizodları ondan adi danışiq dilində, şirin ləhcədə eşitmişdim.

...Babam nəcabətli bir nəsildən olsa da, o qədər də böyük nüfuz sahibi sayılmırdı. Amma, banan kampaniyasının kilsə qol-budağı arasında hörmət sahibiydi. O adamlar hər axşam Neerland üslubunda tikilmiş malikanəsindən vals səsləri gələn general Bencamin Erreranın başına yığışardılar. Kimlər idi onlar? Vətəndaş müharibəsi veteranları, "keçən günə gün çatmaz" deyənlər, bir sözlə, köhnə kişilər... Marqarita Mariya Miniatanı vəba xəstəliyi yerin altına aparandan sonra, anam hamının istəkliyi oldu. Marqarita Miniata uşaq vaxtı qızıdır-madan əziyyət çəkirmiş, amma bu xəstəliyin əlindən qurtulan kimi, Tanrı ona düz on bir özününkü, dörd də ərinin əvvəlki arvadından qalma - uşaq, yetmiş beş nəvə, səksən səkkiz nəticə, on dörd kötükçə bəxş elədi. Düz doxsan yeddi yaşınacan ömür sürdü. Yüzə çatdıra bilmədi, yoxsa ailəmizdə əməlli-başlı bayram edəcəkdik yubileyini. 9 iyun 2002-ci il, axşam saat doqquzun yarısın-

da öldü, elə həmin gün, həmin saatda onunla bağlı bütün xatirələrimə son qoyuldu. O, müharibədən sonra, ailəsi təzəcə özünə gələn vaxtı, 25 iyul 1905-ci ildə Barranxasda anadan olmuşdu. Əvvəlki adı mənim anamın doğulmağına bir ay qalmış dünyadan köçmüş polkovnikin anasının şərəfinə Luisa Mexiya Vidal olub. İkinci ad ona Qüdsdə başı kəsilən həvari Santyaqo günündə anadan olduğuna görə verilib. O, bu adı kişi adı olduğuna görə ömür boyu gizlədirdi, ta o vaxtacan ki, bu ad mən fərsiz nəvəsinin romanında xatırlandı. Bircə fortepiano dərindən başqa bütün fənnlərdə çalışırdı. Fortepianodan zindizəhləsi gedirdi. Anası ayağını dirəmişdi, deyirdi ki, özünə hörməti bəs olan hər bir qız uşağı babat pianoçu olmalıdı. Luisa Santyaqo düz üç il fortepiano dərslərinə gedib-gəldi, bürkülü bir gündəsə musiqinin daşını birdəfəlik atdı. Amma bu gərək zəiflik əlaməti sayılmasın, çünki o, möhkəm bir qadın olduğunu 20 yaşında sübut etmişdi. Belə ki, ailəsinə qarşı bütün dedi-qodulara, hətta ailəsinə belə məhəl qoymadan Arakatakalı bir teleqrafçıya dəlicəsinə vuruldu. Bu məhəbbət tarixçəsi də mənim gənclik xatirələrimin ayrılmaz parçasıydı. Valideynlərim mənə o tarixçəni elə təfərrüatıyla danışmışdı ki, iyirmi altı yaşımda "Xəzan" romanını yazanda, bir daha dərk elədim ki, mənim bir yazıçı kimi yetişməyimə hələ çox var. Hər ikisi elə gözəl nağıl danışmağı bacarırdı ki, nəhayət, "Vəbalı günlərdə eşq" romanımda bu xatirələri çözmək istəyəndə, onların dediklərinin hansının həqiqət, yaxud uydurma olduğunu kəsdirə bilməmişdim. Anamın deməyinə görə, onlar atamla ilk dəfə hansısa uşağın yanında bir-birlərini görüblərmiş, amma o görüş nə anamın, nə də atamın yadında qalıb. Anamın dediyinə inansam, o, el adətiynən, guya başqa qızlardan bir yerdə, qadınların acı taleyindən, sevgidən, günahsız körpələrin ölümündən xor oxuyan vaxtı gözlənilmədən onların səsinə bir kişi səsi də qoşulubmuş. Bütün qızlar səse çevrilib baxanda yaraşqlı bir oğlan görüblər, hamının nitqi quruyub. "Gəlin bu oğlana ərə gedək" - deyə əl çalaraq mahnının məbədinə gətiriblər. Amma bu oğlanın görkəmi guya anamın o qədər də xoşuna gəlməyib və o, deyibmiş ki, - "Böyük matah olub, gəlmələrdəndi yəqin".

Əslində də, elə anam deyəndi. Atam təhsil pulunu ödəyə bilmədiyinə görə həkimlik oxumağını yarı-yarımçıq qoyub təzəcə Karataxenaya gəlibmiş. Nə vaxtsa öyrəndiyi teleqrafçı sənəti ilə kəndbəkənd gəzirmiş ki, bir parça çörək pulu qazansın. O vaxtkı dəblə geyinirmiş: qara taftadan dörddüymə pencək, enli qalstuk və şlyapa, gözündə də nazik sağanaqlı eynək. Uzaqdan baxan deyirdi ki, bu eys-ışrətdən başı açılmayanın birisidi, halbuki ömür boyu atamın dilinə nə siqaret, nə də içki dəymişdi. Anam da atamı ilk dəfə onda görübmüş; atamsa anamı bir həftə əvvəl - bazar günü kilsədə, anamın xalası Fransiska ilə bir yerdə... Sonradan, çərşənbə axşamı anamı yenə görməkdən ötrü evlərinin yanından keçib. Anam badam ağaclarının altında arvadlardan bir yerdə oturub nəsə toxuyurmuş. Özü də atam bilirmiş ki, o qız, yas mərasiminə qədər etimadnamə məktubunu çatdıracağı polkovnik Markesin qızıdı. Tezliklə anam da əl altından öyrənib ki, həmin oğlan subay-salıqdı, gözəl nitq qabiliyyəti var, bəlağətlə şeir deməyi, violada çalmağı, qadınlara eşqnamə oxumağı, şux qaməti ilə dəbdə olan rəqslər oynamağı ona rəğbət qazandırır. Anam danışdı ki, səhər çağı onun violada çalğısını eşidən hər bir kəs göz yaşlarını saxlaya bilməzdi. Onun, mütləq hər ziyafətin sonunda ifa etdiyi romantik vals, demək olar ki, çox məclislərin yaraşığına dönübmüş. Bütün bu məziyyətləri imkan yaratdı ki, o, çox tezliklə babamgilin evində təşkil olunan məclislərdə, ailə yığnaqlarında, ziyafət və naharlarda tez-tez gözə görünsün. Üstəlik, Karmen de Bolivar nəslindən olan xalam Fransiska bu oğlanın da Sinsədə anadan olduğunu biləndə, çiçəyi çırtladı, az qala onu oğulluğa götürəcəkdı. Luisa Santyaqa onunla belə şənliklərdə əylənməyi xoşlayırdı, amma onun başqa bir şeyə iddialı olduğunu ağıllının ucundan belə keçirməzdi. Əksinə, ona yaxın olan

birisi kimi gizli eşq macəralarından danışdı. Hətta söz vermişdi ki, onun toyunda bir simsar, bir doğması kimi iştirak edəcək. O vaxtdan atam onu "xaç anam", anam da onu "xaç oğlum" deyə çağırırdı...

Və bütün bunların üstündən şadyanalığın birində rəqs vaxtı teleqrafçı anama bir qızılgül uzadaraq nə desə yaxşıdır?

- Bu gündən mən öz həyatımı büsbütün sizə bağışlayram... - Anamın bu sözdən necə heyranə gəldiyini təsəvvürə gətirmək heç də çətin deyil. Atam and-aman eləyirdi ki, bu, boğazdan yuxarı söz deyildi... Çox qızlarla yaxından tanış olandan sonra o, başa düşmüşdü ki, məhz Luisa Santyaqa dünyaya elə ondan ötrü gəlib. Anam qızılgülü alsa da, onun sözünü sən deyən ciddiyyə saymamış, hər gün rəfiqələrinə təklif olunan hədiyyələrdən biri kimi bu gülü də çox adi qarşılamışdı. Gedəndə də qızılgül yadından çıxıb, elə ordaca qalıbmış. Bu da atamın gözündən yayınmayıb. O vaxt anamı gizlicə sevən hansısa bir şair də varmış, heç cürə anamın qəlbinə yol tapa bilməzmiş... Amma nə üçünsə Qabriel Elixionun qızılgülü onun üreyinə yatır və özü deyənə, şəhərin gözü açılana qədər onun yuxusuna haram qatır. İlk dəfə bu mövzuda mənimlə ciddi danışan, artıq neçə uşaq anası olan anam boynuna aldı ki:

- Onu fikirləşə-fikirləşə gözüme yuxu getmədiyinə görə, az qala dəli olurdu, amma üreyimlə bacara bilmirdim ki, bilmirdim.

Həftənin qalan günlərini özünü inandırmağa çalışıb ki, atam guya onun heç vecinə deyil, amma bir yandan da ondan ötrü darıxıb-daralırdı... Bir axşam Fransiska xala ona xas olan bic-bic təbəssümlə bacısı qızına söz atıb:

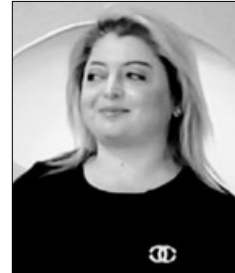
- Deyirlər, sənə gül-zad bağışlayan var, hə?

Həmişə olduğu kimi, Luisa Santyaqa bu minvalla bir də ayılıb görüb ki, onun ürək çırpıntılarında qohum-qardaş çoxdan xəbərdardı. Atamnan anamı onların məhəbbət romanı barədə dəfələrlə sorğu-suala tutmuşam, - onlar da belə qərara gəlirlər ki, bu izdivaca səbəb -- əsas üç şey olub. Birincisi - tənənəli ibadət. Yəni ibadət vaxtı Luisa Santyaqa xalasının sağ tərəfində oturubmuş, atam da o tərəfdən hərhlənəndə təsadüfən ona toxunub keçib, amma onun flamenko rəqsi üçün geydiyi ayaqqabıların səsi gələn kimi, anam özündən asılı olmayaraq, artıq vurulduğu bir kişinin ətrini o səsdən alıbmış... Fransiska xala oğlanı görməyib, oğlan da onlar oturan tərəfə heç dönmə baxmayıb da... Amma, məsələ başqa cürəymiş. Əksinə, atam, sən demə, teleqraftan bəri onları qarabaqara izləyib, anamın yarlı-yaraşlıq çiyinlərinə baxıb ləzzət alıb... Təbii ki, bir qadın kimi anam da bundan duyduq düşüb və onu görəndə özün-sözün bilməyib... Bu, atamın danışdığı... Anamsa deyir ki, onun baxışlarını arxadan hiss eləyib, dönmə baxıb və bu dəmdə onların baxışları toqquşub, əhvalat da bundan sonra baş alıb gedib...

- Hər şey mən düzüb-qoşduğum kimi oldu, - atam sinli vaxtı hər dəfə söhbət düşəndə bu sözü lovğa-lovğa təkrarlayardı...

Anam da deyirdi ki, o əhvalatdan sonra üç gün-üç gecə özünü tələyə düşən cüyür kimi çırpınıb, gecə-gündüz özünə gələ bilməyib... Bir yandan da atamın anama yazdığı məktub... Ancaq, serenada söyləyən klassik şairin quraşdırdığı tərzdə yox, əksinə, tam ciddi şəkildə şərt qoyub ki, atam Santa Martaya gedənəcən, ona "hə-yoxunu" desin. Anamın da razı olmaqdan özge çarəsi nə olacaqdı ki?! Belə çıxır ki, hər şey onun da lap üreyindən olub...

***İspancadan tərcümə edən
Aynur QULİYEVA***

♦ P o e z i y a

Gülnarə CƏMALƏDDİN

YAŞAMADIM

Dünyanı vurdum dişimə,
Heç nə gəlmədi xoşuma.
Dolandım ömrün başına,
yaşamadım.

Simsarım qəm, yönüm dərdi,
Sinəmdə ürək əritdim.
Daş deyil ki, sovxa ətdi,
çəkdim şişə,
yaşamadım.

Duman gəldi gözləm itdi,
Dostlar bir-bir gözdən itdi,
Hər gün bir az öldüm, bitdim,
yaşamadım.

Qarış-qarış qarışladım,
Ömrü-günü qarğışladım.
Gəldim... guya ki başladım,
oldum, amma
yaşamadım!

* * *

Mən ölsəm, məni qəbirə
qoymayın, çoxdan ölmüşəm.
İki dünya arasından

keçib dünyaya gəlmişəm.
Anam allah, atam haqdı.
Atam haqqı, anam haqqı,
Ağrı-ağrı,
zülüm-zülüm
Məni bir qadın gətirdi,
Məni bir qadın yaratdı.
Layla çaldı,
nağıl dedi.
Daş yerində ağır dedi.
Özü hər gün ölə-ölə
mənə yaşamaq öyrətdi.
Atam haqqı, anam haqqı,
Bir gün gizlənpaç oynadıq,
Gözlərini yumdu,
tapdı,
Gözlərimi yumdum,
getdi,
Ha axtardım, tamammadım,
ha çağırdım,
Qayıtmadı.

* * *

Başımın üstündən durnalar keçdi,
çiynimin üstündə
sonuncu yarpaq köçdü.
Səni Allaha tapşırdım, quşcuğaz,
üzü yazacan...

* * *

Unutmaz
uğrunda öləni.
Öpüb gözünün üstündə saxlayar,
qaldırıb başının üstünə
Bayraq eyləyər
VƏTƏN!
Bir başqa dadı var
bu Azadlıq zəhrimarın.
Bilənlər
uğrunda göz qırpmadan
ölümə gedər.
Gedər
Oğulların çiyni üstə
Torpaq olar,
Vətən olar,
VƏTƏN!

* * *

Bir daha sənə şeir yazmayacaqdım, payız.
anamı aparmışdın.
Səni qarğımışdım o gün
quşlarıntək.

anam köçəndə uzaqlara
anan ölsün demişdim.
anan ölsün, payız.

BƏNÖVŞƏYƏ

Belə istəkmi olar,
Kimi sevdin? -
vədə verdi yazda gələcəyinə.
Gəlmədi.
Kimin getdi uzaqlara,
yazda dönərəm dedi.
Gözlədin
qayıtmadı.
Niyə boynun büküldü,
çəkildin kol dibinə,
niyə canın üzüldü?!

* * *

Sən payızın payıydın,
Apardı yarpaq kimi.
ovcumdan düşüb getdin
Bir ovuc torpaq kimi.

* * *

Yox idim.
Oldum.
Var idim.
Öldüm...

* * *

Çatılan qaşımı dağ eyləyibsən,
badə göndəribsən içi qəm dolu.
Vurub ürəyimin ağrılarna
hər gün sağlığına içirəm sən.

* * *

Bu necə bayramdı, dost?
səni taxta qaldıranlar

məni baxtdan endirdilər.
Səni Allah, Allah deyə yola salanlar,
məni dərdlə sındırdılar.
Nə soruşdum, hamı susdu.
Anladım lal gedişindən,
bu dünya gəlmək üçündür,
bilmək üçün yox.

* * *

Ey yorğun dünyanın ac uşaqları,
kirli üzləri yalana hamilə.
Tanıdınızmı
heç zaman olmadığınız şəhərləri,
görmədiyiniz üzləri
qəbir-qəbir çoxalmaq üçün
Yavaş-yavaş yaşlanırsınız
siz də.

* * *

Ey
siz hamıdan əvvəl
və hamıdan sonra
ölənlər.
Duydunuzmu
Ölümün nə əvvəli var,
nə də sonu.

* * *

Dərin dərələr dərdini
udub dərində saxlayar.
Dərin dərələr dərdini
elə dərində ağlayar.

* * *

Bu yol nə yoldu tutubsan,
Yeri, qurban olum, yeri?!
Kiri-dəmmirəm könlümü
Kiri, qurban olum, kiri.

* * *

Canımın canı sıxılır,
Günahlar cana yığılır.
Bu dünya səndən yığılır,
Yeri, qurban olum, yeri.

* * *

Ha ağla gülüm, gülçinim,
Gedən gedər,
gedər gəlməz.
Qərib olmaq yaman şeydi,
çəkən bilər,
bilen bilməz.

* * *

Baxdım yuxarıda SƏNsən,
gördüm aşağıda qəbir.
Mən həmin cırtdana ağımla
hələ də su daşıyıram
qoca divçün xəlbir-xəlbir.

* * *

Qayıtma,
əvvəlki kimi deyil heç nə.
Nə adamlar yerindədi.
nə əşyalar.
İtən itdi,
qırılan qırıldı.
Kimini ölüm yedi,
kimini vaxt.
Burda nə varsa
hamısı köhnəldi.
Toy da dəbdən düşdü,
ölüm də,
ölmək də,
Sevmək də ayrı cürdü,
elə sevmək də.
Bütün qəhrəmanlıqlar
keçmişdə qaldı.
İndi müharibələr də alayı cürdü
aclıq da,
ayrılıq da.
xatirə sözü də unudulub,
xatırlamaq da.
Daha nə keçmiş var xatırlanacaq,
nə də gələcək.
Bu günlə yaşayır hamı,
bilmir niyə,
nə üçün
yaşlanır,
qocalır,
qarıyır insanlıq!

Orxan SAFFARI

Debüt

DƏRZİ XALA

Dərzi xala, necəsən?
İşin-gücün necədi?
Düzün de, bu xoşbəxtlik
Mənə çoxmu yekədi?

Düşürmə heç rəngimə?
Necə göstərir məni?
Bilirsən ki, kasıbam,
Qışa görərmə məni?

Bəlkə bir az daraldaq?
Məni yaxşı göstərsin.
Kimsə qıraqdan baxıb,
Məni bədbəxt bilməsin.

Vallah, utanmıram e,
Bir azca sıxılıram.
Köhnə paltarım kimi
Günü-gündən soluram.

Dərzi xala, düzün de,
Heç olubmu, nə vaxtsa
Köynəkdən incimisən?

Mənə maraqlıdır ki,
Torba tikən birinə
Necə paltar tikmisən?

GÖZLƏRİ ŞABALIDI, SAÇLARI QIPQIRMIZIM

Məni bir gün öldürər
Bu sərsəri ağrılar.
Ani əzablarımdan
Sənə xoşbəxtlik doğar.

Məni bir gün öldürər
Gecələr arzu tutmaq.
Səhərəcən yatmayıb,
Səni də unutmamaq!

Məni bir gün öldürər
Səni itirmək hissi.
Bir də sənsiz yaşayıb,
Ölməməkdir ən pisi!

Məni bir gün öldürər,
Öldürər həyat, qızım,
Gözləri şabalıdı,
Saçları qıpqırmızım.

SAĞ YERİ

Yaşanmadı, görülmədi ömrümün
Neçə ildə bircə dəfə ağ yeri.
Sən də getdin, bir andaca çökdü ha,
Sinəmdəki sürüşməyən dağ yeri!

Dəli oldum, küçələrdə qaldım e,
Sındı qəlbim, gözüməcən doldum e.
Sən gedəndən...sən gedəndən oldum e
Mən bir az da adamların lağ yeri!

Səhər-axşam döydüm yazıq özümü,
Yığammadım yollarından gözümü.
Bacarmadım, söydüm, söydüm özümü,
Bədənimin qalmadı bir sağ yeri!

SÜPÜRGƏÇİ

Günəş hələ oyanmayıb yerindən,
Tozlu süpürgəyə bürünür ana.
Küçə işıqları yanmayıb hələ,
Sanki toz içində sürünür ana.

Yoldakı izlər də tanışdı ona,
Küçə itləri də tanıyır onu.
Hərdən işləməyən evdəki oğlu,
Hərdən də müdiri qınayır onu.

Neyləsin axı bu, əlacsız qadın?
Üzündən dərin bir hüzn tökülür.
Gecədən atılan siqaretləri
Səhər götürəndə beli бүkүlүr.

İT

Yağış yağır... bu, küçənin başında
Bir it var ki, adam kimi üşüyür.
Bir tərəfdən o, çətirli gözəl qız
Qapısının kandarına şütüyür.

Hiss olunur yaman bezib payızdan,
Dünən gecə sevdliyindən ayrılıb.
Bir tərəfdən gözlərindən yaş axıb,
Bir tərəfdən həmənin bu it ulayıb.

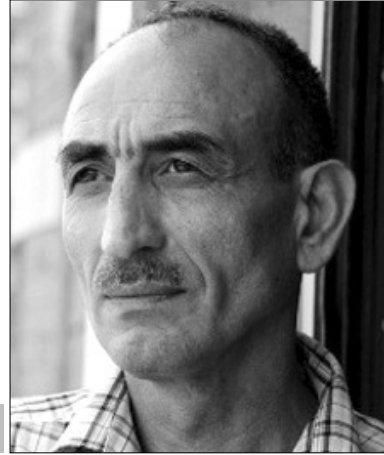
Hardan bilsin mənim kimi bu it də?
Bu qız yaman darıxqandı, darıxqan.
Ulamazdı, Allah haqqı, bilsəydi,
Mənim kimi susardı o, qıraqdan.

Mən bilirəm bu itlərin dilini,
Mən bilirəm bu itlərin baxışın.
Mən bilirəm adam kimi üşüyür
Sığınaraq qollarına yağışın.

Murad KÖHNƏQALA

ZAMANIN ÜST KÜÇƏSİ

◆ *Rəngli povest*

"-Biiir, ikiii, üççç... Başladı! Gəlin, hamınız bura gəlin. Atam yenə yazmağa başladı". - Bu sözləri qızım Zeynəb deyir.

Onun beş yaşı var. Elə əsərin qəhrəmanı da hələlik, deyəsən, odur.

Yəqin mən nəse yazanda qızım üçün teatrabənzər mənzərə yaranır.

Evdə var-gəl edirəm, saçlarımı qarışdırıram, sancılanmış adamlar kimi əyilib-qalxıram, nə bilim, əlimlə düşüncələrimi alnıma yığıram, qələmi qulağımın dibinə qoyub stolu taqqıldadıram və sairə.

Mən ilhama gəlib coşanda özümdə olmuram, yəqin qızım uşaqları bu tamaşaya çağırır.

Nə vaxtdır bir əsər yazmağa qurşanmışam. Əsər qızımın dili ilə belə başlayır:

Axşam atam evə qayıtdı. İşdən gəlirdi.

Çiyindəki nəhəng iynəni otağın küncünə - süpürgənin yerinə qoydu. İynənin gözündə həmişə müxtəlif rəngli saplar olur, bu dəfə qırmızı sap vardı. Anam deyir ki, atam buludları yamayıb.

Harada yağış məqsədəuyğun deyil, gedib orada buludları ağız-ağıza tikir. Atam anama söyləyib ki, onun işi elə də yüngül deyil.

Bəzən buludları tikdiyi yerdə şimşək elə çaxır ki, iynə adamın əlində qızır, yaxud adamın gözü qamaşır, iynə barmağına batır.

Son vaxtlar mavi sap az istehsal olunduğundan buludları yaşıl, yaxud elə qırmızı sapla tikirlər. Ona görə də bəzən göydə tikiş yerləri əməllicə bilinir. Zərər yoxdu, təki iş getsin.

Qardaşım Mustafa artıq üç yaşına çatıb. Atam deyir ki, böyüyəndə onu da bulud tikənlər məktəbinə qoyacaq.

Atam evə gələn kimi televizora baxır, hava haqqında məlumatlara qulaq asır, özü üçün qeydlər aparır.

Həmişə onun gelişindən Mustafa ürəklənərək qəndqabından konfet oğurlayır. Anam isə onun şirniyyatı çox yeməyinə mane olur.

Atam işdən evə gələndə ilk növbədə isti və ətirli çay içməyi sevir.

Bir dəfə anam ona qalmış çay süzdüyünə görə atamdan yazılı şəkildə töhmət aldı. Atam komissiya üzvü kimi protokola mənim də adımlı saldı.

Və biz töhməti babamın portretinə üz bəzəyərək divardan asdıq. Anam bir də belə səhv hərəkətlərə yol verməyəcəyi haqda qısa bir nitq söylədi.

Başımız anamın nitqinə qarışarkən televizordakı aparıcı kişi ekrandan əlini uzadıb vazadakı şəkərburalardan üçünü necə cəld oğurladığını təkcə mən gördüm. Eynilə Mustafa kimi oğurladı.

Kişinin bu işindən həttə Mustafanın da xəbəri olmadı.

Çünki o, özünün yeni kəşfləriylə məşğul idi. Mustafanın oyuncaqları çoxdur. Buna baxmayaraq, o, həmişə öz düşüncəsinin məhsullarına daha çox üstünlük verir. İndi o, hamımızın ayaqqabımızı bir-birinə calayıb da qatar düzəldib. Parovoz isə, sözsüz ki, atamın ayaqqabısıdır. Əlbəttə, anamın ayaqqabıları dıkdaban olduğundan ondan parovoz çıxmaz.

Bir də gördün Mustafa öz uzun boyunlu zürafəsinin bəzəkli boynuna uzaqdan kauçuk halqalar atır.

Ola bilər ki, bu, qədim insanların ovçuluq məharətinin inkişafı yollarından bizə bir xəbərdir. Mustafa hələlik yaxşı danışa bilməsə də, həmişə orijinal kəşflərə meyil göstərir.

O, hər şeylə maraqlanan, hər şeyin məğzinə və mahiyyətinə varan bir insandır.

Bu yaxınlarda atamın ona aldığı sapsarı "dənləyən cücə"nin sirrini öyrənmək üçün qardaşım oyuncağın içini açdı, oradakı dəmir telləri cözələdi və onun daxili sirrlərinə vəqif oldu.

Yaxud digər bir parlaq misal: üstündə pişik olan mənim elektron qol saatımı ağlayaraq (yeni xahiş edərək) əlimdən aldı və saatın arxasını dartıb açdı. Saatın mikrosxeminə diqqətlə tamaşa elədi, habelə əsrin möcüzəsinə öz vacib təəccübünü biruzə verdi.

Yox, mən ondan narazılıq eləmirəm, əksinə, biz onunla fəxr edirik.

Bir gün çöldə iri dənəli yağış yağırdı. Mən yatağımda uzanıb fikirləşirdim ki, yəqin quşlar balaları islanmasın deyə, yuvalarının üstündə əlvan çətir tuturlar.

Özü də növbəylə... Əvvəlcə ata quş, o yorulanda isə ana quş.

Çətiri tutmayan tayı isə balalarını bəzəkli qanadlarının altına alıb mürgü döyür, öz növbəsini gözləyir.

Quş balaları isə öz valideynlərinin qanadları altında bir-birilə dimdikləşir, dümsükləşirlər.

Civildəşə-civildəşə isti yuvalarında səhəri açırlar. Səhər açıldımı, valideynlər bir ağzı dua oxuyub da yem dalınca qoşurlar. Bu fikirlərdən sonra mən atamın nə qədər yaxşı bir işlə məşğul olduğunu duydu.

Çünki atam quş yuvalarının da üstündəki buludları tikib yağışı dayandıra bilir.

Mən bu duyğularda olanda Mustafa çoxdan yatmışdı.

Yəqin o, yuxusunda görür ki, böyük bir yük maşını harasa şirniyyat aparır. Maşın gedə-gedə çanağından konfetlər, şokoladlar, marmeladlar ətrafı yaşıl meşəli yola tökülür.

Mustafa da rəngarəng, naxışlı kağızlara bükülmüş konfetləri ciblərinə və qoynuna yığır.

Sürücü isə güzgüdə onu görür, ancaq heç nə demir, əksinə, gülümsəyir, nə bilmək olar, bəlkə arada bir siqnal da verir...

Nə isə, Mustafanın yuxusuna çox da qarışmaq istəmirəm.

Bilirəm ki, məni də konfet yığmağa çağırır, ancaq mən onun yuxusuna girmək arzusunda deyiləm. Yuxusunda mənə verdiyi konfet - marmeladları sabah geri istəyə bilər.

Yağışın belə gur yağdığı vaxt birdən həyət qapısı döyüldü.

Atam çölə çıxdı. Anam da saçlarını dəstələyib əynini geyindi.

Mən stulu ayağımın altına qoyaraq, aynabəndin xırda sarı və qırmızı çiçəkli pərdəsini aralayıb, bayıra boylandım və gələnlərin kim olduğunu bilmək istədim.

Gördüm ki, həyətdə, önündə gözəl bir at, arxada isə iki at qoşulmuş gözəl kareta dayanıb. Şıdırğı yağan yağış karetanın üstünə tökülür, oradan da xırda zərrəciklərlə ətrafa yayılır.

Üçü də qara olan bu atlar arabir çaxan şimşəyin işığında parıldaırdılar.

Səbirsizliklə ayaqlarının birini qaldırıb birini qoyur, dırnaqlarında görünən gümüşü nallar parıldaırdı. Atlar fıxırdıqca burun dəliklərindən ağ buğ çıxırdı. Karetanın içində tavandan asılmış çıraç közəirdi.

Tavanı və divarlarının yarıya qədəri qırmızı məxmərli, aşağısı isə yaşıl məxmərli idi.

Karetanın mənə baxan yan tərəfi xırda qapılı və yuxarısı açıq idi. Qalan tərəflər örtülüydü, arxada və o biri yanında isə balaca pəncərələri görünürdü.

Qabaqda atları sürən adam üçün, yuxarısı yağış-qardan qorunmağa artırma və bir adamlıq oturacaq yerləşdirilmişdi. İçində isə iki cərgə, məcə, hər biri üç adamlıq oturacaq vardı.

Karetanın gümüşü rəngə çalan təkərləri də çox gözəl görünürdü.

Heyf ki, Mustafa bunları görmədi. Mənə baxma, Mustafa o saat həyətdə, karetanın yanına çıxdı.

Hə, ora bax, atam eyni libas geymiş üç kişi ilə söhbət eləyir.

Onlar atamı nəyəsə tələdirirlər. Anam pəncərədən boylanıb: "Xeyirdimi görəsən, yoxsa yenədəmi repressiyalar başladı?", - dedi. Səsini eşidib arxamda duran anama tərəf çöndüm.

O, əllərini çənəsinin altında, qollarını sinəsində çarpazlayıb durmuşdu.

Atamın nəslini varlı olduğuna görə, anamın babasını isə folklor topladığına görə, nə vaxtsa sürgün eləmişdilər. Bunu mənə anam danışmışdı.

Birdən bayırda bir gürultü qopdu...

Yüz faiz atamı güllələdilər!.. Mən bilirəm, repressiya olanda adamı güllələyirlər. Anamın rəngi bəmbəyaz, saçları qapqara idi.

Yox, mənim atam ölməməlidir!.. Birincisi, atam ölsə, bizi şəhərdə kim gəzdirəcək, gecələr evimizdə xoruldayan kim olacaq?.. İkincisi, əsər axı, hələ tamamlanmayıb. Atam isə əsərin qəhrəmanıdır... Yüz faiz atam sağdı...

Ancaq ürəyimin duyğusunun dibində güllələnmiş atam yerə uzanmışdı, onun üstünə yeyin-yeyin yağış yağırdı.

Pəncəyinin altından axan qan yağışa qarışırdı. Şimşək hər dəfə çaxmaq bəhanəsiylə əyilib atamın ağ üzünə baxırdı. Ona görə də qayıdıb çölə boylanmaqdan, ağılıma gələn bu mənzərənin əslini pəncərənin o üzündə görməkdən qorxurdum... Nəhayət, yaxınlaşıb pəncərədən bayıra baxdım - atam yoxuydu.

O üç kişi isə yağışın altında cərgəylə, üzü pəncərəmizə sarı durmuşdular.

Birdən qapı açıldı və... atam içəri girdi. Əşi, anama nə deyim... Deməli, onun qorxusundakı güllə səsini mən də eşitmişdim.

Atam əynini dəyişməyə keçdi.

Onun qara, göy və şabalıdı rənglərdə məxməri-vilvet qolifeyi şalvarları var. Enli şlyapaları, çəkmələri, çarıqları, çoxdüyməli rəngarəng köynəkləri və sevimli uzunçubuqlu qəlyanı var.

Bu dəfə atam, əynində şabalıdı rəngdə olan şalvarı və üstündə qırmızı, sarı, yaşıl və mavi tüstülərin qarışığına bənzər mənzərəli köynək o biri otaqdan çıxdı. Onun şalvarı, sinəsində paralel və kürəyində çarpaz duran bir cüt zolaqlı kəmərlə gülməli şəkildə çiynlərindən asılmışdı. Bəzəkli köynəyinin qollarında balaca gəmiyə bənzər gümüş düymələr irişirdi.

Taxta maral buynuzuna bənzəyən asılıqandan şabalıdı şlyapasını götürdü və uzun güzgüyə baxa-baxa anama və mənə dedi:

"Mən gec gələcəm, siz rahat yatın. Sabah Bulud Bakanımız "Kəpənək və çiçək" bayramı münasibətilə çıxış etməlidir. Bir neçə yerdə buludları tikmək lazımdır ki, Bakanımıza, kəpənəklərə və güllərə yağış yağmasın".

Sonra atam uzun qara vilvet pencəyini, üstündən plaşını əyninə geydi və nisbətən uzunboğaz ayaqqabılarını - yarımçəkmələrini ayağına taxdı.

Pencəyinin iç cibindən uzunçubuqlu sevimli qara qəlyanını və naxışlı tütün kisəsini çıxartdı.

Anamın gözlərindən oxudu ki, bəs, onu bayırda gözləyirlər. O, məğrur görkəm alaraq doğma səsi ilə: "Bayırdakılar məni gözləməlidirlər", - dedi.

Uzunçubuqlu qəlyanını kibritlə alışdırdı. Bir qullab vurub tütünün yuxarı püflədi.

Göy-mavi tüstü onun şlyapasının səmalarına qalxdı. Atamın üzü, bıığı və qaşları gözəlləşdi. Onun belə bir əhəmiyyətli işə getməsinə görə anamın sifətində bir fəxarət işarəsi vardı. Sonra atam şlyapasını çıxardı və əyilib məni öpdü.

Onun bıqları üzümü daladı, doğma tütün iyi saçlarıma doldu. - "Di, sağ olun, gedin yatın", - dedi və şlyapasını başına qoydu. Sonra ehtiyat üçün saxladığı mavi sap yumağını qoltuğuna vurdu.

Küncə söykənmiş parıldayan iynəsini də çiyinə alıb qapıdan çıxdı.

– 2 –

Ümumiyyətlə, atam çox güclü və gözəldir. İndi tələm-tələsik oldu. İmkan olan kimi atamdan sizə çox danışacam.

Mən yenə stula çıxıb pəncərədən bayıra baxdım. Atamı gözləyənlər artıq karetdə əyləşmişdilər.

Onlardan biri qabaqda, az qala çöldə oturmuşdu. Ancaq başının üstündə artırma olduğundan ona yağış dəymirdi. Yəqin o, atlara komanda verən, karetanı sürən idi.

Digər iki kişi isə dal oturmaqda oturmuşdular.

Atam qəlyanını tüstülədə-tüstülədə çıxanda, yağış yağmasına baxmayaraq, anam onun dalınca bir parç su atdı. Atam karetanın ortasındakı gödək qapını açıb əvvəlcə iri mavi yumağı, sonra iynəni içəri qoydu. Özü isə qabaq oturmaqda əyləşdi.

Karetanın çölü qara dəridən idi. Dərinin kənarlarına vurulmuş gümüşü mıxlar par-par parıldayırdı. Karetanın yaşıl və qırmızı məxmər çəkilmiş divarları tavandan asılmış çırağın zəif işığında çox gözəl görünürdü.

Atam karetanın qapısını örtən kimi, qabaqdakı kişinin başı üzərində uzun qamçı şaqıldadı. Atlar şahə qalxıb kişnədilər və kareta ildırım sürətilə həyətdən yoxa çıxdı.

Kareta yoxa çıxan kimi şimşəyin işığında həyətdəki armud ağacının hələ yetişməmiş, yağışda yuyulmuş meyvələri görsəndi.

* * *

Səhər Mustafa məndən tez oyanmışdı. Mən gözlərimi açan kimi anamdan atamı soruşdum. Anam dedi, o, gəlib, amma yorğundu, öz otağında yatır. Ürəyim dözmədi, atamı görmək istədim.

Otağın qapısını azacıq aralayıb içəri boylandım. Atam böyrü üstə, üzü qapıya - mənə tərəf yatırdı. İstədim gedib onu öpəm, ancaq fikirləşdim ki, yəqin yuxusuzdur, qoy, yatıb dincini alsın.

Mən geri qayıdıb əl-üzümü yumağa getdim. Mustafa əl-üzünü özü yuya bilmir, üst-başını suya batırır.

Ona görə onun əl-üzünü həmişəki kimi anam yudu. Sonra Mustafanın yaxasına yaxalıq taxıb hər ikimizi yemək masasına oturtdu.

Mustafa yaxalığı istəmədi, ağlayıb narazılıq elədi.

Anam məcbur olub özünə də, mənə də yaxalıq taxdı və belə kütləvi yaxalıqlardan sonra Mustafa öz yaxılığına razılıq verdi. Biz üstünə yağ qoyulmuş südlü düyü xəşili yedik.

Anamın bişirdiyi bu xörək çox xoşuma gəlir.

Bu xörəyi atam da çox xoşlayır. Mustafa üçün, adətən, anam bu yeməyin üstünə şəkər də əlavə eləyir. Mustafa yeməkdən sonra əlini köynəyinə silməyi çox sevir. Elə buna görə yaxalıqla arası yoxdur. Bir də burnunu köynəyinin qoluyla silməyi xoşlayır.

O, bunu ən azı xəlvətdə eləyir. Televizora baxanda, ağzı bir balaca aralanıb, dodağından su sallandisa, bil ki, kino Mustafanın xoşuna gəlib.

Əvvəllər davalı kinolara baxanda mən də qorxurdum. Ancaq Mustafa daha çox qorxurdu.

Qaçıb paltar şkaflının böyrünə qısılar, handan-hana ordan boylanıb kinonun qalanına baxardı. Dava sovuşandan sonra isə yavaş-yavaş öz yerinə qayıdırdı. Qardaşım daha filmlərdəki davalardan qorxmur, ancaq hərdən ekrandan it hürəndə diksinir. Aha, mən sizin başınızı qatana qədər atam durub gəldi.

Əvvəlcə döşəmədə uzanıb oyuncaq maşınını sürən Mustafanı başı üzərinə qaldıraraq onu göyde öpdü. Mustafa heç atamın üzünə də baxmadı, çünki o, bərk məşğuldu.

Atam onu öpüb yerə qoyandan sonra Mustafa qolu ilə atamın öpdüyü yeri sildi və yenə maşınları ilə oynamağına davam elədi.

Mustafa orda neyləmişdi. Kenqurunun xırdaca balasını "yuvadan" çıxarıb maşına mindirmişdi.

Ana kenqurunun kisəsinə isə tülkünü oturtmuşdu. Vay-vay-vay!..

Gözlərindən bildim ki, ana kenquru bundan çox narazıdı. Mustafanın bu yerdəyişməsindən anam da narahat idi.

Hə, əvvəllər atam evə gələndə birinci Mustafanı öpdümü, mən küsürdüm. Onda mənə elə gəlirdi, atam Mustafanı daha çox istəyir. Sonra anam başa saldı ki, atam hər ikimizi çox istəyir, sadəcə, Mustafa balaca olduğundan birinci onu öpür. Tərəzinin bir gözüne Mustafanı istəməyini, o biri gözüne məni istəməyini qoysan, tərəzinin gözləri dimdik-dimdiyə gələr. Əlbəttə, daha böyümüşəm, belə şeyləri yaxşı başa düşürəm. Budur, atam məni də öpdü...

Atam üzünü qırıxıb. Tütün iyi ilə odekolonun iyi bir-birinə qarışıb. Ümumiyyətlə, atam səhərlər çox şən olur.

O, aşağı çömələrek Mustafanın oyununa qatılmaq istədi. Mustafa razılaşmadı və atamı sol əli ilə öz yanından qovdu. Anam çay süzüb stola qoydu və ona tövsiyə elədi ki, Mustafanın işinə qarışmasın.

Atam çay içəndə, mən onun üçün yüzə qədər saydım. Sonra anamın xahişi ilə Vətən haqqında olan şeiri dedim. Düzdür, şeirin bir yerində yanıldım, ancaq anamın yardımı ilə tez düzəltdim. Sonra atam stolda dambılдатdı, mən durub "Taxıl biçini" rəqsini oynadım.

"Əkdim", "suvarım", "biçdim", "döydüm", "üyütdüm" və "çörək bişirdim".

Atam əl çaldı, anam əl çaldı, hətta Mustafa da əl çaldı. Atam yemək yeyəndən sonra çıxıb həyətdə qəlyan çekdi. Adətən o, yeməkdən sonra bir qəlyan tüstülədir. İçəri gələndə tütünün iyi otağa yayıldı.

Anamın dediyinə görə, tütünü atama uzaq bir rayondan tütünçü dostu göndərir.

Atam televizoru açıb dedi ki, bir azdan onu televizorda göstərəcəklər. Mən tez divanda atamla anamın arasında özümə yer elədim. Mustafa yandan televizorun qabağında ayaqüstə durdu.

Televizorda bu gün düzənlənəcək "Bulud və kəpənək" şölənindən danışdılar. Ekranda gecə olmasına baxmayaraq, orada hamı bugünkü bayrama hazırlıq işləri ilə məşğul idi.

Sonra pencəyinin yaxasına və kepkasına qırmızı gül taxmış lopabığ, ağsaç bir qocanı "gül ustası" deyə təqdim elədilər. Əlində bağ qayçısı tutmuş gül ustası güllərdən və çiçəklərdən, bitkiləri necə becərməyindən həvəslə danışdı.

Sonra onun bitirdiyi müxtəlif rəngdə al-əlvan gül-çiçəkləri göstərdilər.

Alt dodağından bir damcı su süzülən Mustafanın bu marağını qiymətləndirərək şələbığ qoca ona ekrandan gözəl bir gül uzatdı. Mustafa irəli cumaraq gülü ondan alıb mənə ötürdü, dodağındakı suyu uddu və yenə də zəkasını cəmləyərək ekrana tamaşa elədi.

Mən gülü iyləyə-iyləyə televizora baxırdım. Gül doğrudan da çox ətirli idi.

Sonra ekranda kəpənək ustası göründü. O, müxtəlif cür kəpənəklərdən, onların gözəlliyindən danışdı.

Onun zolaqlı kepkasına və çiyinə kəpənəklər qonmuşdu. Sonra ekrandan bizə müxtəlif formada bəzəkli kəpənəklər göstərdilər. Kəpənək ustası bayram üçün hazırladığı sürprizlərdən də bəhs eləyib ekrandan uzaqlaşdı.

Bunun ardınca şıdırğı yağan yağışdan danışdılar və ekranda qara buludları göstərdilər.

Uzaqdakı zəhmli buludların arxasından arabir şimşək çaxır, qara buludlar bir anlığa apaydın görünürdü. Rəngli projektorların müşayiəti ilə yerdən düz həmin buludlara qədər sonsuz, uzun bir nərdivan uzanırdı.

Hər iki qolu yamyaşıl olan bu nərdivan yuxarıya doğru qalxdıqca daralır və buludlarda yox olurdu. Pillələrin hərəsi bir rəngə çalırdı: mavi, narıncı, çəhrayı, yaşıl, qəhvəyi, qırmızı, sarı, göy...

Və nəhayət, ekranda atam peyda oldu. O, belinə yekə toqqalı enli iş kəməri taxmışdı. Kəmərin sol tərəfinə iri mavi sap yumağı bərkidilmişdi. Onun əynində yağışdan qorunmaq üçün xüsusi plaş, başında enli şlyapa, kürəyində isə içərisinə böyük iynə və qayçı yerləşdirilmiş dəri iynəqabı vardı. Atam bu görkəmdə gülümsəyərək ekrandan həmiyə əl elədi və gəlib nəhəng nərdivanın yanında dayandı.

O, öz sənətini sevməyindən, buludları tikməyin müxtəlif üsullarından və bütün bu işlərin hamısını Vətən uğrunda etməsindən danışdı.

Sonra o, xalqımızı "Bulud və kəpənək" bayramı münasibətilə təbrik etdi.

Sonra neylədi. Ekrandan bizə yenidən əl elədi və çevrilib nərdivanla buludlara tərəf qalxmağa başladı.

Mən anamın üzünə baxdım, o, əllərini dizlərinin üstünə qoyaraq fəxrlə və diqqətlə ekranda atamı seyr edirdi. Mustafanın açıla qalmış ağzından bir damcı şirə sallanırdı. Atam isə gülümsəyirdi.

O, hər dəfə ayağını nərdivanın növbəti pilləsinə qoyduqca, pillələrin rənginə uyğun olaraq mənim sevincimin və həyəcanımın da rəngi dəyişirdi.

Atam yuxarı qalxdıqca anam yerində narahat-narahat qurcalanırdı.

Arabir çaxan şimşəyin işığında belindəki iynənin yuxarı çıxmış iti ucu parıldayırdı və onu yağışlardan qoruyan enli şlyapasına yaraşlıq verirdi. Mən fikirləşirdim, nə yaxşı atamın bu peşəsini, onun gördüyü işi ekrandan da olsa seyr edə bilirik.

Yəqin ki, bu saat bütün qonşular, qonşu uşaqları atamın nərdivanla buludlara qalxmağına baxırlar.

Qəfil bir hadisə! Birdən atamın ayağının biri pillənin üstündən sürüşdü və az qaldı... yox, sadəcə, bir az öz müvazinətini itirdi. Anam elə qışqırdı ki, ürəyim yerindən oynadı. Mustafa tez arxaya - bizə baxdı. Dodaqları örtülüydü, ağzının suyunu udmuşdu.

Atam bizi sakitləşdirdi ki, qorxmayın, yıxılmamışam, mən burdayam! Biz tezəcə sakitləşdik, verilişin davamını seyr etməyə başladım. Yaxşı ki bu yerdə reklam fasiləsi vermədilər, yoxsa adamın bağı çatlayardı ki, görəsən, atamın axırı necə oldu...

Nərdivanın uzun, sonsuz qolları xeyli yellənib sakitləşdi.

Nəhayət, atam nərdivanın düz qurtaracağına - buludların yanına çatdı.

Aşağıdan onu müxtəlif telekompaniyaların operatorları kameralarla müşayiət edirdi. Atam əlini kürəyinə ataraq iynəni qabından çıxartdı və yumağın ucundan mavi sapı çözlədi. İynəni dərhal saplayıb işə başladı.

Arabir çaxan şimşəyin işığında atamın yağışdan islanmış gərgin sifəti aydınca görünürdü.

O, sağ əliylə sağdakı, sol əliylə soldakı bulud layını dartıb başı üzərinə gətirdi və iynəsini cəld işə salaraq buludları ağız-ağıza tikməyə başladı.

İynəni batırıdıqca buludlardan xırdaca qığılımlar sıçrayırdı. Atam çox səliqəli tikişlə buludları ağız-ağıza tikib qurtardı, kürəyindəki iynə qabından nəhəng qayçısını çıxarıb sapı kəsdi və iynəni də, qayçını da üsulluca kürəyindəki xüsusi dəri qaba qoydu.

Nədənsə, atam indiyə qədər təkcə iynəsini və bəzən də sap yumağını evə gətirib.

Atamın həmin enli kəmərinə, kürəyindəki iynəqabını və o nəhəng qayçısını mən ilk dəfə ekranda göürdüm.

Sonra o, səbrlə aşağı enməyə başladı. Aşağıda, böyük meydanda yağış kəsmişdi.

Adamlar Bulud Bakanının çıxışı üçün hündür çardağ - tribuna quraşdırmağa girişmişdilər. Sabahkı şölənə tam hazırlıq üçün orada gecə yarısına qədər işlər davam edəcəkdi. Atam divanda oturduğu yerdə bizi qolları ilə əhatələyərək dedi ki, sabah biz də şəhərə çıxıb "Bulud və kəpənək" bayramını qeyd etməli və şənəlməliyik.

* * *

Biz şəhərin bayram keçirilən meydanına gəlib çıxdıq. Anam Mustafanın, atam isə mənim əlimdən tutmuşdu.

Bayram şənliyinə uyğun olaraq alabəzək, rəngarəng paltar geyinmiş adamlar çox şən görünürdülər. Hər yanda əyləncəli oyunlar göstərilir, şən musiqi çalınırdı. Dördür tərəf gül-çiçəyə bürünmüş, ətrafdakı evlərin divarları da güllərdən toxunmuş xalı ilə örtülmüşdü. Qələbəliyin içində xüsusi geyimli adamlar sinilərdə müxtəlif şirniyyat və meyvə şirələri satırdılar.

Mustafa, meydana məzhəkə göstərən, zolaqlı şalvar və iri ayaqqabı geymiş, üzü tortlu klounlara baxıb gülür və sevinirdi.

Birdən meydanın ortasında bir canlanma baş verdi.

Adamlar ortalıqdan kənara çəkilərək meydanın ortasını boşaltmağa başladılar. Bu zaman səmədan rəngarəng və dəyirmi bir bulud parçası yavaş-yavaş aşağı enməyə başladı. Şənliyə gələnlərin hamısı dayanıb yuxarıdan aşağı enən yumru bulud parçasına tamaşa eləyirdi. Göydə ada kimi görünən rəngarəng buludun üstündə ayaqüstə dayanmış adam da vardı. Rəngli buğların qarışığına bənzəyən həmin bulud parçası yerə yaxınlaşdıqca üstündəki adam daha aydın görünürdü. Atam bizə dedi ki, yerə enən bizim Bulud Bakanımızdır. Nəhayət, rəngli bulud bayram adamlarının alqışları altında yerə endi və ağ saçlı, güləüz Bulud Bakanı ətrafdakilərə əl eləyərək buluddan yerə düşdü. Bakan yerə enən kimi, bəzəkli bulud parçası yerində fırlanaraq sürətlə göy üzünə qalxdı. Mən, Bakan bizə gətirən həmin bulud parçası səmada gözdən itənə qədər onun arxasınca tamaşa elədim.

Atam mənim bu marağımı görüb dedi ki, Bakan geri qayıtmaq istəyəndə bulud özünü onun arxasınca yenidən yerə enəcək.

Hamı "urra" deyər qışqırır, Bulud Bakanını salamlayırdı.

Mustafa ilə mən də əlimizdəki bəzəkli şarları yelləderək sevinclə qışqırırdıq. Nəhayət ki, sevimli Bulud Bakanımızı yaxından görə bildim! O, bulud kimi ağ saçları, qalın qara qashları, ağ lopa bıqları olan güləruz bir qoca idi. Fikirləşdim, yaxşı ki, Bakanın ölməyinə hələ çox var, çünki onun ölməsi üçün hələ qashları da başı kimi ağarmalıdır. Sifətinin qırıq-qırıq olmasına baxmayaraq, gözləri parıldayırdı, ətrafa rahatlıq saçdı.

Bulud Bakanımızı müşayiət edən xüsusi geyimli adamlar onu yerdə döşənmiş uzun xalıların üstü ilə tribunaya tərəf apardılar.

O, irəli addımlayaraq ərtafdakılara əl eləyib gülümsəyirdi.

Bayram şənliyinə gəlmiş adamlar isə coşqun bir dəniz kimi təlatümə gəlib qışqırır, qoca Bakanı salamlayıb, öz sevgilərini ona bildirirdilər.

Kəpənək ustası səmaya artıq dəstə-dəstə kəpənlər buraxmışdı.

Onlar uçuşur, al-əlvan qanadlarıyla meydanın səmasında müxtəlif fiqurlar yaradırdılar.

Bütün səmanı bəzəyən bəzəkli kəpənlərin baş-başa toplanması və qəfil aralanması göydə naxışlı, bəzəkli və nəhəng gül şəkilləri cızdı. Kəpənlərin səmada yaratdığı gül şəkilləri ilə meydanı bəzəyən gül-çiçəklər kosmik bir gözəllik yaradırdı. İndi deyəcəksiniz, beş yaşlı uşaq belə sözləri hardan bilir? Deyim ki, atamın söhbətlərindən və oxuduğum bəzəkli kitablardan çox şeylər öyrənmişəm...

Nəhayət, tribunaya yetişən Bulud Bakanı əlini yelləyərək onun gəlişinə sevinən adamları salamladı və hamını "Bulud və kəpənək" bayramı münasibətilə təbrik elədi.

Sonra bu şölənin tarixindən, onun bizlərə bəxş etdiyi həyat eşqindən və insan zövqünün gözəlləşməsində xüsusi rolundan danışdı.

Və nəhayət, bu gün üç zəhmətkeş insanın xüsusi ordenlə təltif olunacağından xəbər verdi.

Birinci, gülçü ustası çağırıldı.

Bulud Bakanı gülçünün yaxasına üstü daş-qaşla bəzədilmiş gül və yarpaq şəkilli, çox qiymətli bir medal taxıb onu bağrına basdı, öpüb təbrik elədi. Arxasınca ona qırmızı ipək dəsmallı məcməyinin üstündə qırmızı məxmər üzlü diplom gətirib təqdim elədilər.

Gül ustası qırmızı diplomu başının üzərinə qaldıraraq həmişə rəngli gül-çiçək yetişdirəcəyini, onları sevimli xalqından heç vaxt əsirgəməyəcəyini bildirdi.

Mustafa ekranda gördüyü gül ustasını burda da tanıdığından onu barmağıyla bizə göstərir, yerində atılıb-düşürdü.

Dalısınca kəpənək ustasını çağırıldı. O, adamların içindən çıxaraq yeyin-yeyin tribunaya tərəf getdi. Mustafa onu da tanıyıb qışqırdı.

Bulud Bakanı gül ustasını bayram münasibətilə təbrik elədi. Onu, qiymətli daş-qashlarla işlənmiş kəpənəkşəkilli medalla təltif elədi. Sonra qucaqlayıb ustanı öpdü. Ona da qırmızı məcməyidə gətirilən qırmızı məxmər üzlü diplom bağışladılar.

Meydandakı adamlar bu qeyri-adi mənşərdən vəcdə gələrək qışqıraraq onları təbrik edirdilər.

Sonra nə olsa yaxşıdır? Sonra tribunaya atamı çağırıldı. Biz Mustafa ilə sevincimizdən yerimizdə atılıb-düşürdük.

Bulud Bakanı atamı da "Əlaçı bulud pineçisi" ordeniylə təltif elədi. Atam sinəsində bir parça buluddan aşağı sallanmış nərdivan şəkilli ordenlə geri - yanımıza qayıtdı.

Ordendəki bulud brilyant qashlarla bəzədilmişdi, balaca nərdivanı isə qızıldan tökülmüşdü. Adamlar bizim başımıza toplaşaraq maraqla atamın ordeninə baxırdılar. Hamıdan çox Mustafanı maraqlandırmışdı.

O, atamın qabağında atılıb-düşür, Bakanın verdiyi qızıl nərdivanlı ordeni ondan almaq istəyirdi.

Atam Mustafanı sakitləşdirmək üçün əlində tutduğu üzü qırmızı məxmər diplomu ona verdi. Mustafa kitaba bənzəyən diplomu iki əli ilə sinəsinə basıb sakitləşdi.

Bulud Bakarı öz təltifatını və nitqini başa vurdu.

Bu zaman onu gətirən dəyirmi bulud göylərdən aşağı enərək düz tribunanın qarşısında dayandı. Qoca Bakan bayram iştirakçıları ilə sağollaşdıqdan sonra tribunadan aşağı enərək yenə öz buluduna mindi. O, asta-asta fırlanan rəngli buludun üstündə ayaqüstə dayanaraq onu alqışlayan adamlara əl edirdi.

Bulud parçası yavaş-yavaş yuxarı qalxaraq qəfil sürət götürdü və səmada yoxa çıxdı.

Adamlar yavaş-yavaş meydandan şəhərin küçələrinə dağılışmağa başladılar.

Bərbəzəkli paltarlar geymiş vətəndaşlar şəhərin küçələrində qarışqa kimi qaynaşırdılar.

Bir az hərləndikdən sonra atam bizi nahar eləmək üçün bir kafeye gətirdi.

Kafenin ətrafı səliqəli, yumru çay daşları və xırda otlu yaşıl çəmənlə əhatə olunmuşdu.

Girəcəkdə bizi ayağında diyircəkli konki olan, tükü bahalı şampundan par-par parıldayan bir ayı qarşıladı və tükücüaynaqlı pəncəsi ilə nəzakətlə içəridəki boş, dördnəfərlik stola dəvət elədi. Mustafa sinəsinə sıxdığı qırmızı diplomu anama verdi və anam onu əl çantasına qoydu.

İçəridə şələquyruq tülkülər və ağıllı meymunlar hərlənirdi.

Tülkülər, bir qayda olaraq, yaxalığı qırçın və qabağı müxtəlif rənglərlə naxışlı ağ donlar geymiş, başlarına pioner qalstukuna bənzər üçbucaq qırmızı yaylıq bağlamışdılar.

Onlar yeyib duranların stolunun üstündən qab-qasıq yığışdırılandan sonra stolüstü örtükləri yığışdırıb, yenisini səirdilər. Pardaqlanmış quyuqlarına baxan hər kəs bilirdi ki, onlar da bahalı şampun istifadəçiləridir.

Yeyib qurtarmış adamların stolunun üstündən qab-qacaqları cəld yığışdırılan isə meymunlardır.

Oturanların sifarişini qəbul edən və yeməkləri onların stoluna gətirən, qabağı ağ önlüklü, ayağında diyircəkli konkilər olan ayılardır.

Atam iri şlyapasını yanımızdakı ayaqlı ağac asılıqandan asdı.

Kənarda cərgəylə durub öz vəzifələrini güdən alabəzək, qat-qat paltar geymiş meymunlar atamın yaxasındakı uzun nərdivanlı medala baxıb bir-birini dümsükləyir və dişlərini ağardıb gülürdülər.

Aramızdakı qısa məşvərətdən sonra atam sifarişimizi yazdığı kağızı ayının əlində tutduğu ağ örtüklü siniyə qoydu.

Deməli, qızardılmış kartofla basdırma ət, göy və xiyar-pomidor salata, bir bardaq qədim qırmızı çaxır və hər birimizə çay sifariş elədi.

Yanımızdan tülkülər, ayılar ötüb keçir, hər yanda meymunlar hərlənirdi.

Mən Mustafadan böyük və ağıllı olduğumdan ətrafa maraqla baxır, ancaq özümü elə aparırdım ki, guya burada çox olmuşam.

Mustafa dinc durmur, arada əyilib tülkünün quyuğuna əl vurur, ayının diyircəkli konkisini mənə göstərir, meymunlara əl eləyirdi.

Kafenin içi də gözəl idi. Tən ortada hovuz, hovuzun ortasında isə xəfif musiqinin sədaları altında enib-qalxan çoxlu sayda işıqlı-rəngli fəvvarələr vardı. Mən fəvvarələrə tamaşa eləyəndə maraqlı bir hadisə oldu.

Biz öz sifarişimizi gözləyərkən ətrafı seyr edən Mustafa barmağını burnuna soxub eşirdi.

Bu zaman yanımdan ötüb keçən şən meymunlardan biri Mustafanın əlinin üstünə bir şillə ilişdi. Mustafa barmağını burnundan tez çəkdi və gülümsəyən anama baxdı.

Bu əhvalatı görən tülkülər irişdi, meymunlar isə dişlərini ağartdılar. Mənə elə gəlir ki, Mustafa o gün-bu gün burnunu eşmək vərdişindən əl çəkib.

Bir azdan dərisi par-par parıldayan şabalıdı ayı, üstündə naxışlı ağ dəsmal olan sinidə yeməyimizi gətirdi. Mustafa yenə özünü saxlaya bilmədi. Əlini ayının sağ böyrünə çəkdi və bərkdən güldü.

Yeməyimizi səliqə ilə stolun üstünə düzüb qurtardıqdan sonra ayı Mustafaya tərəf baxdı, irişdi və donquldana-donquldana bizdən aralandı.

Yemək çox ləzzətli idi. Anam aradabir Mustafanın rahat yeməsi üçün ona kömək eləyirdi.

Atam bardaqdan özünə şərab süzdü və bərq vuran dərin badəni əlinə götürüb dedi: - "Mən bu badəni Bulud Bakanımızın sağlığına içir, təbiətdən ona uzun ömür arzulayıram!" O, badəni səbrlə və ləzzətlə başına çəkdi, sonra yerə qoyub bıqlarını tumarladı.

Mustafa yeməyini ora-bura boylana-boylana, ayaqlarını yelləyə-yelləyə yeyirdi.

Bu, o demək idi ki, yemək doğrudan da ləzzətlidir. Anam isə bizə nəzarət eləyə-eləyə yeyirdi. Atam ikinci badəsinə qaldıraraq dedi ki, indi də uşaqların sağlığına içirəm, arzu edirəm onlar ağıllı və sağlam böyüsünlər.

Atam üçüncü badəsinə qaldıranda bir-bir hamımızın üzünə baxıb gülümsədi və heç nə demədən içdi. Sonra yenə bıqlarını sığalladı. Mən hiss elədim ki, atamın da, Mustafanın da kefi kökdür. Düzdür, anamla mənim də halımız xoş idi. Ancaq atamla Mustafanın halı bir başqa idi. Sonra meymunlar gəlib qab-qacağı yığışdırdılar.

Ayı hər birimizə bəzəkli fincanda ətirli çay gətirdi, həm də atamın qabağına billur külqabı qoydu.

Atam tütün torbasının bağını açdı və uzunçubuqlu qəlyanını doldurdu. Sonra onu yandırdı, gülümsəyərək dərin bir qullab vurdu. Ətrafa xoş ətirli tüstü yayıldı.

Anam dəsmalla Mustafanın ağzını sildi. Mustafa atamın yaxasındakı uzun nərdivanlı medalı əliylə o üz-bu üzə çevirib sevinirdi. Bilirdim ki, atam qəlyanını çəkib qurtarana kimi kafedə oturacaşıq.

Atamın işarəsilə bizə yaxınlaşan ayı sinidə kağız gətirdi və atam kağıza baxıb tələb olunan pulu ora qoydu.

Atam asılıqandan şlyapasını götürüb geyəndən sonra hamımız durub kafeni tərk etdik. Çıxanda Mustafa dönüb meymunlara əl elədi. Divarın yanında düzülmüş meymunlar da bizə əl elədilər və dişlərini ağartdılar.

* * *

Hə, sizə atamdan geniş danışmağa söz vermişdim.

Atam həmişə səliqəli geyinir, üzünü vaxtında qırır, axşamlar və səhərlər dişlərini tərtəmiz yuyur. Ona görə də güləndə gözəl görünmək üçün ağ və sağlam dişləri ona xeyli yardım edir.

Üzünü sabunlayıb qırmağa hazırlaşanda Mustafa həmişə gəlib onun yanını kəsdirir.

Atam əlindəki sabun fırçasını yüngülcə oğlunun yanağına yaxmayınca, gülməli bir mənzərə yaranmayınca onun yanından əl çəkməz. Hər dəfə Mustafanın yanağına sabun köpüyü dəydikcə, o, sevinir və böyüyür.

Atamın paltarları da gözəldir.

Yağışlı günlərdə o, uzun və yaraşıqlı plaşını geyir, soyuq və qarlı vədələr isə qəhvəyi rəngli, içi dayaz xəzli gödəkçəsini. Atam bu paltarların hər ikisində gözəl görünür. Onun pencəkləri və köynəkləri barədə sizə danışmışdım.

Düzdür, anamın da paltarları gözəldir. Ona da öz paltarları gözəl yaraşır.

Ancaq bu dəfə atamdan çox danışmaq istəyirəm, çünki əsər, əsasən, atam haqda yazılıb.

Hərdən anam mənə dünyada olmadığım vaxtlardan danışır. Bir dəfə anam atamın onu necə sevməyindən söz açdı. Demək, atamın anamı sevdiyi vaxtlar imiş. Bir gün atam anamgilin küçəsindən keçəndə anam təsadüfən əlinə keçən xırdaca bir daşı balkondan atama atır.

Daş atamın şlyapasının üstünə düşür. Atam başını yuxarı qaldıranda anamı görür və şlyapasından indicə yerə düşən daşı götürüb pencəyinin döş cibinə qoyur. Anam onun bu hərəkətinə xeyli gülür.

Atam oradan aralanaraq bir azdan əlində bir dəstə nergiz yenə balkonun aşağısında peyda olur. Onun aşağıdan atdığı bir dəstə nergizi anam tutur.

Sonradan onlar nişanlanırlar. Nişan gününə toplaşan bütün adamlar maraqlı bir olayın şahidi olurlar.

Atam üzüyü anamın barmağına taxanda hamı görür ki, üzünün qaşları adi bir daş parçasıdır. Atam əhvalatı məclis adamlarına söyləyib deyir ki, bu, anamın atdığı həmin daşdır.

Anam danışır ki, bütün məclis gəlib atamın zərgərə sifarişlə düzəltdirdiyi o üzünün gözəlliyinə tamaşa elədi.

Anamın dediyinə görə, üzünün səs-sorağı hər yana yayılıbmış. Onlar hələ nişanlı olanda toyda-nişanda qız-gəlinlər gəlib anamın başına yığışar, onun üzünə baxarlarmış.

Çox vaxt qızlar anama öz bahalı üzükləri ilə o üzüyü dəyişmək təklifini eləyərmişlər.

– 3 –

Hətta bir dəfə bir gəlin brilyantlarla əhatələnmiş almaz qaşlı üzünü anamın daş qaşlı üzüyü ilə dəyişmək istəyib. Anam razı olmayıb. Həm də başa salıb ki, bu üzük yalnız onların sevgisinə aiddir.

Sonra anamdan xahiş elədim ki, o üzüyü mənə də göstərsin.

Anam qalxıb divar mebelinin yuxarı gözünün birini açdı və balaca bir sandıqçanı götürüb stolun üstünə qoydu, saçlarını barmaqlarıyla yana ötürərək başını sandıqçaya əydi və sandıqçadan narıncı rəngli üzük qabını çıxartdı.

Qabı açdı, üzüyü götürüb mənə verdi. Mən üzüyü alıb hər tərəfinə diqqətlə baxdım.

Deməli, üzünün özü qızıldan idi. Qaşları isə, doğrudan da, anam söylədiyi həmin o adi, xırdaca çay daşı idi.

Qızıl üzük özünü yuxarı - qaşa sarı səfərbər eləyib də çiçək ləçəkləri kimi dilikli naxışı ilə o adi daşı başı üzərinə qaldıraraq çox qiymətli nəsə kimi tutmuşdu. Üzünün içinə isə atamla anamın adları həkk olunmuşdu.

Üzük doğrudan da çox gözəl idi. Mən anamdan soruşdum ki, bəs niyə üzüyü barmağına taxmırsan. Anam dedi ki, barmağımdan düşüb itəcəyindən qorxuram. Vaxt olacaq, onu sənə hədiyyə edəcəm.

Mən anamı öpdüm və üzüyü ona qaytardım. Anam üzüyü qabına yerləşdirib sandıqçanı yerinə qoydu.

Anam çay qoymağa gedəndə aynabənd qapımız döyüldü, daha doğrusu, qapımızı ağacdələnd döydü. Yox, yenə başa düşmədiniz.

Gərək əvvəlcədən izah eləyim.

Demək, atam Mustafaya oyuncaq ağacdələn almışdı - bir ağaca bitişik ağacdələn. İçərisində batareyası var deyə aşağıdakı düyməsini basan kimi ağacdələn uzun dimdiylə ağacı döyəcləməyə başlayır.

Onun çox bəzəkli telləri və uzun quyuğu var. Düyməsini bir də basan kimi ağacdələn sakitləşir. Demək, Mustafa neyləyib... Həmin o ağacdələn çöl tərəfdən qapıya bərkidib. Düyməsini basan kimi qapımız çalır, ağacdələn qapını döyür.

Bu, Mustafanın ən parlaq kəşfidir. Onun bu kəşfindən sonra aynabənd açıq oldu-olmadı, atam həmişə evə gələndə ağacdələn dimdiyindən istifadə edir.

Artıq xeyli vaxt idi ki, qaranlıq düşmüşdü. Mustafa yəqin ki, otağında öz oyuncaqları ilə oynayırdı. Biz anamla atamın gəlməyini gözləyirdik. Üzük söhbətindən də xeyli keçmişdi.

Oturub televizora baxırdıq. Atam gecikirdi. Hə, qapı çalınan kimi anam tezəcə gedib qapını açdı. Baay!..

Həyətdə atam, yanında da qonaqlar!

Onları gətirən uzun, ağ maşın daldalı həyətdən çıxıb gözdən itdi. Atam aynabəndin qapısından keçib qonaqları içəri dəvət elədi. Dəvət elədi, özü də tamam ayrı bir dildə. Sonra bildim ki, bu, fransız dilidir. Atam bulud pineçiliyində oxuyanda ona fransız dili də öyrədibləmiş.

Qonaqlar üç nəfər idi: ikisi kişi, biri isə qadın. Onların üçünün də əynindəki paltar eyni idi.

Uzun qollu mavi köynək və köynəyə bitişik həmin rəngdə şalvar, enli kəmərlər və yüngül qısaboğaz çəkmələr. Başlarında isə paltarları rəngdə kepka vardı.

Qonaqları görəndə kimi ürəyimə damdı ki, onlar bura adamı deyillər. Gördün, düz də çıxdı... Onlar bizə marmelad və meyvə almışdılar. Atam onları qonaq otağına dəvət elədi.

Deyim sizə, bizim üç otağımız, bir aynabəndimiz var.

Biri atamın otağı, biri anamla bizim otağımız, biri isə daima qonaq gözləyən qonaq otağımız.

Qonaq otağı o biri iki yanaşı otaqlara köndələn olduğundan aynabəndimiz qonaq otağına perpendikulyar, o biri iki otağın isə qabağına düşür. Bir də aynabəndə girişdə kiçik otağa bənzəyən mətbəximiz var.

Qonaqlar çay üçün əyləşəndə atam anamı başa saldı ki, onlar ayrı ölkənin adamlarıdır, fransızdırlar.

Doğrudan da, onlar bizim adamlara baxanda xeyli ağsifət idilər.

Əşi, Mustafa çoxdan gəlib bizə qoşulmuşdu. O, bir-bir qonaqların üzünə tamaşa eləyirdi. Elə bil indicə onların hamısının xasiyyətini üzlərinə oxuyacaqdı. Qonaqlar Mustafanın açla qalmış ağzına, gödək şortikinə və tərsinə geyindiği ayaqqabılarına baxıb xeyli şənəldilər.

Məncə, sonra onlar atama dedilər ki, qəm eləmə, bu, lap yaxşı oğlandı.

Qonaq qız başındakı zərif kepkasını çıxaranda sarı saman saçları qəfil çiyinlərinə töküldü.

Əmilərdən biri Mustafanı yanına çağırıb, ona bir ucu üç rəngdə yazan, o biri ucu isə işıq salan nazik bir fənər bağışladı.

Mustafa yazan fənəri alıb başının üzərinə qaldıraraq sevindiyindən əvvəlcə otağı, sonra aynabəndi qışqıra-qışqıra qaçıb dolandı və yenə bizim yanımıza qayıtdı. Sonra onlar Mustafayla mənə hərəməzə bir dəst on iki rəngdə yazan flamaster bağışladılar.

Bəzəkli flamasterləri açıb yoxlayan Mustafanın alt dodağında bir damcı su parıldayırdı.

Sarı saçlı qız məni yanına çağırıb adımlı soruşdu. Atam bizim aramızda tərcüməçilik eləyirdi. Mən adımlı ona dedim.

O, mənim adımı özünə məxsus təkrar elədi: Zeynəb. Sonra mənə dedi ki, çox gözəl adın var. Bunu əmilər də təsdiq elədilər. Mustafanın da adını məndən soruşdular.

Onun da adını çox bəyəndilər. Sonra qonaqların hər biri öz adını deyib mənimlə tanış oldular. Mən onlara "sizin də adınız gözəldir" - dedim. Sarı saçlı qızın adı Stella idi.

Sonra Stella əl çantasını açıb ətir saçan bəzəkli bir daraq çıxardı və mənə bağışladı.

Həmin daraqla darananda saçlarıma xoş ətir yayılırdı.

Anam stola gözəl qablarda müxtəlif mürəbbələr düzdü.

Sonra çay gətirdi. Qonaqlar mürəbbələrin adını soruşurdular. Atam fransızca deyirdi: bu, zoğal mürəbbəsidir, bu, üzüm mürəbbəsidir, bu, qarağat mürəbbəsidir, bu, gül mürəbbəsidir, bu, gilə mürəbbəsidir...

Çay məclisindən sonra atam onları həyətdə gəzməyə dəvət elədi.

Evimiz mərkəzdən uzaq olduğundan, demək olar ki, biz yarımsəhərliyə. Həyətimizdə cərgəylə düzülmüş gözəl meyvə ağacları var: alma, armud, nar, əncir, gilə, heyvə...

Həyətimizin çox səliqəli taxta hasarı var. Girişdə iri taxta darvaza və balaca həyət qapısı qoyulub. Darvazanın çölündən bizi çağırmaq üçün dəmir döyəc asılıb. Darvazanın üstü evimizin üstü kimi qırmızı kirəmitlə örtülüb.

Ağacların arası daima yaşıl çayırli olur. Atam hər il yazda taxta hasar və darvazamızı tünd mavi boya ilə rəngləyir.

Çox səliqəli və gözəl görünən taxta qapı-hasarımızı da o, mişar və rəndəsiylə özü düzəldib. Bunu da anam söyləyib mənə.

Qaranlıq olsa da, qonaqlar həyətin işığında ağacları və həyətimizi yaxşı seyr edə bilirdilər.

Mustafayla mən də qonaqlarla bir yerdə gəzinirdik. Atam qəlyanını tüstüləderək qonaqlarla söhbət eləyirdi. Atama ən çox Stella suallar verirdi.

Mən bilirdim anam evdə neyləyir. O, gündüzdən büküb hazırladığı yarpaq dolmasını soyuducudan çıxarıb bişirəcək və stola düzəcək. Qonaqlar və biz yeyəcəyik. Sonra atam yenə bir qəlyan çəkəcək. Sonra, yəqin ki, yatacağıq.

Biz həyətdən içəri keçəndə, doğrudan da mən fikirləşdiyim kimi, stola yemək düzülmüşdü.

Sonra atam gedib belə fəvqəladə məclislər üçün saxladığı çoxillik çaxırından bir bardaq gətirdi.

Qonaqlar ləzzətlə yeyir, yarpaq dolması haqda atamdan maraqla soruşurdular. Atam isə, yəqin ki, onlara tənək yarpaqlarından, yeməyin hazırlanmasından danışdı.

Sonra atam uzunayaqlı badələrdə üç qonağa, anama və özünə qırmızı şərab süzdü. Öz badəsini qaldıraraq qonaqların şərəfinə fransızca sağlıq dedi və hamı badələrini bir-birinə vurdu, hamı içdi.

Sonra atam yenə hamıya çaxır süzdü. Bu dəfə saman saçlı Stella danışdı. Atam onun sözlərini anama izah elədi: "Deyir ki, mən sizi heç vaxt unutmayacam. Sizin eviniz, ailəniz, xoş sifətiniz çox gözəldir. Və sizin şərəfinizə..."

Məclis qurtardıqdan sonra onlar yenə həyətə gəzinməyə çıxdılar.

Bağdakı işığımızın dövrəsində çoxlu xırdaca bəzəkli böcəklər uçuşurdu. Söz yox ki, indi atam qəlyan çəkəcək. Mustafayla mən bu dəfə həyətə çıxmıyıq. Çünki Mustafa yatmağa getmişdi, mənə anamla içəridə qaldım.

Gecələmək üçün qonaqlar belə bölündülər: əmilər qonaq otağına getdi, atam öz otağına getdi, Stella isə bizimlə bir otaqda qaldı.

Otaqda anam ondan soruşdu ki, bax belə (yatan Mustafanı və mənə göstərdi) balaların varmı?

Stella sarı saçlarını yelləderək anama izah elədi ki, o, hələ ailə qurmayıb.

Onlar çox gülməli danışdılar, hərə öz dilində, əl-qolla. Mən onların belə qarmaqarışıq söhbətinə baxıb gülürdüm. Mustafa da, deyəsən, yata-yata nəyəsə gülürdü.

Səhər oyananda Mustafayla mən qonaqları görmədik. Onlar artıq atamla çıxıb getmişdilər.

O saat gecə gördüyüm yuxu yadıma düşdü: qonaqları gətirən həmin o ağ, uzun maşın səhər tezdən gəlib həyatımızda dayanır, atamı və qonaqları aparır.

Anam dedi ki, doğrudan da, həmin maşın gəldi və onlar minib getdilər.

Sonra dedi ki, sarı saçlı Stella biz yuxuda olarkən mənə də, Mustafanı da öpüb gedib. Mən o saat Stelladan ötrü danıxdım. Çünki mən də böyüyəndə saçlarımı səliqəylə kəsdirib, onun kimi çiyinlərimə tökəcəm.

Sonra anam danışdı ki, onlar uzaq xarici ölkənin adamlarıdır.

Sən demə, onların təyyarəsi göydə azır və qəzaya düşür. Məcbur olub təyyarədən paraşütlə xilas olurlar. Təyyarəni isə yana-yana dağlara buraxırlar. Sonra qatı buludların üstünə qonurlar.

Buludlardan aşağı düşə bilmədiklərinə görə öz ölkələriylə əlaqə saxlayırlar.

Stansiyaları onların yerini təyin edir. Beləcə, onlar azaraq gəlib bizim göylərimizə çıxırlar. Buludları doğrayaraq onları xilas etmək lazım gəlir.

Təcili olaraq atamı qəza yerinə aparırlar. Atam həmin o məşhur nərdivanı ilə qalxaraq qatı buludları iri qayçısı ilə kəsib aralayır və xarici qonaqların həyatını xilas eləyir. Sonra atam icazə alaraq onları bir günlüyə evimizə qonaq gətirir.

Ondan sonrasını da ki, özünüz gözlərinizlə gördünüz.

* * *

Xarici pilotların bizdə qonaq olmasından az qala bir il keçməsinə baxmayaraq Mustafa onların bağışladığı üç rəngdə yazan işıqlı qələmi və flamasterləri qırmamış, itirməmiş, əzizləyərək saxlamışdı.

Lakin yeni elmi nailiyyətlərini gözləsək də o, qapımızdakı "ağacdələn zəng"dən sonra önəmli heç nə kəşf eləyə bilməmişdi.

Düzdür, atamın səliqəylə rənglədiyi taxta hasarımızın üstünə içəri tərəfdən çoxlu rəngli şəkillər çəkmişdi: budaqlarında alma, heyva, nar və quşlar olan yaşıl ağaclar, günəbaxanlar, buxarısından mavi tüstü qalxan ev, atlar, uçan quşlar, uzun quyruqlu xoruz, müxtəlif rəngli güllər, özgə planetdən gəlmiş adamlar və uçan boşqablar, öz əllərinin kopyaları, uzun saçlarının ucuna rəngli bantlar bağlamış qızlar, əllərində məktəb çantaları tutmuş oğlanlar, paraşütlə atılan pilotlar, müxtəlif avtoportretlər, mənim əldə gül portretim, atamın uzun nərdivanda şəkli, anamın əldə gül portreti, itlər, pişiklər...

Bu rəsmləri, yəqin ki, kəşf saymaq olmazdı.

Hələ onu demirəm ki, ağzı-burnu əyri portretlər prototiplərinə heç də bənzə-mirdi. Bu sərgidəki portretlərin kimə həsr olunduğunu məndən başqa bilən yoxuydu.

Mustafa həmişə narahat görünür, o, daima axtarışdadır. Məsələn, mən bu saat anamla teleseriala baxıram. Əslində, biz həm də atamın gəlişini gözləyirik. Atam söz verib ki, bu dəfə bizi şəhərin ən sehirli yerlərini görməyə aparacaq.

Mustafa isə öz sirli döşəkçəsini götürüb və həyətdəki alma ağacının altında oturub. Bəzən elə olur ki, o, gün ərzində saatlarla dinməz-söyləməz ən qırmızı almalar gətirən bu ağacın altında oturur.

Bilirsinizmi niyə? "Bəlkə tale üzümə güldü, başıma qırmızı bir alma düşdü, mən də bəşəriyyət üçün mühüm bir şey kəşf eləyə bildim". Bax, bu fikirlə...

Təsadüfdən-təsadüfə ətrafına alma düşməyinə baxmayaraq, heyhat, onun başına alma düşmürdü ki, düşmürdü.

Belə gözləntilərindən sonra o, durub evə gəlir, çölə çıxır, həyəcanlanır, fikirli-fikirli yaşıl həyətimizdə hərlənir...

Serialda deyilir ki, o balaca qız öz ata-anasının deyil, tamam başqa adamların uşağıdır.

Varlı olduqlarına görə kasıb bir ailənin uşağını doğum evində pulla həkimlərdən alıblar.

Daha doğrusu, bu sirdən, növbəti dəfə ölü uşaq doğmuş ananın xəbəri yoxdur.

Bütün işləri qadının əri qurmuş, həkimlər ölü doğulmuş uşaqla o qızçıgazi dəyişmişlər. Ona görə də bütün sirləri təkcə həkimlə ata bilir. Hər dəfə serialdan parçalar göstəriləndə süjet xətti bu sirlər indicə açılacaqmış kimi, inkişaf edir.

Mən baxıram ki, anam hadisələri çox həyəcanla izləyir, serilain bir parçasını belə gözədən qaçırmır.

Hərən mənə elə gəlirdi ki... Yox, demək istəmirəm...

Sizdən nə gizlədim, hərən mənə elə gəlirdi ki, bir gün mənə atam belə bir sirr açacaq, "sən bizim qızımız deyilsən, biz səni filan yerdən oğurladıq".

Mən atamdan və anamdan başqa heç kimin qızı olmaq istəmirəm.

Bu fikirləri bir gün anama danışdım. Anam gülüb məni qucaqladı, öpdü və dedi ki, sən bizim öz qızımızsan, Mustafa da bizim öz oğlumuzdu.

Mustafa sənın qardaşın, sənə onun bacısısan.

Mən bunu atamdan da soruşdum. Atam da gülüb məni öpdü və dedi ki, siz hər ikiniz bizim doğma balalarımızsınız, bir də belə şeylər fikirləşmə. Mən daha belə şeylər fikirləşmirəm. Ona görə də Mustafanın hər bir hərəkəti və kəşfi mənim üçün çox əzizdi.

Bir dəfə yenə də bilmədən atamla anama beləcə narahatçılıq vermişdim. Ancaq əhvalat tamam başqa cür olmuşdu.

Pilot qonaqlar bizdən gedəndən sonra atam hərənbir onlardan gələn məktubları evimizə gətirirdi.

Anam fransızca yazılmış bu məktublarla maraqlananda atam demişdi ki, pilotlar bizə salam göndərir, minnətdarlıqlarını bildirir, uşaqlar haqda soruşurlar. Deyim ki, anam həmişə o məktublardan rahatsız olar, atam evdə olmayanda, oxuya bilməsə də, hərən o təmtəraqlı paketlərdən birini açıb da yazılı vərəqlərin o üz-bu üzünə baxardı.

Yəqin ki, "bu qədər minnətdarlıqmı olar?" deyə düşünürdü.

Yazların səliqəsindən mən özlüyümdə hiss eləmişdim ki, məktubları atama sarı saçlı Stella yazır. Yəqin anamı da narahat eləyən bu idi. Anam hər dəfə o məktubları əlinə götürəndə elə aciz görünürdü ki...

Bir gün anam yaxınlığımızda yaşayan fransız dili müəlliməsini evimizə qonaq çağırırdı.

Müəlliməni evimizdə görəndə bildim ki, anam məktubların məzmunu ilə tanış olmaq istəyir. Stola müxtəlif müəbbələr düzüldü, fincanlarda çay gəldi. Sonra divar mebelinin, bir qayda olaraq atama aid olan yuxarı gözündə saxlanan beş-altı məktub stolun üstünə gəldi.

Müəllimə məktubları bir-bir açır, əvvəlcə əcnəbi cümlələri özü üçün astadan oxuyur, sonra isə eynəyinin üstündən qərribə tərzdə gülümsəyərək anama maraqlı olacaq bezi cümlələri bərkdən tərcümə eləyirdi.

Anam yumruqlarını üzünə dirəyərək müəllimənin qarşısında stola dirsəklənmişdi. Məktublardan təxminən belə cümlələr çıxırdı: "sizi yaddan çıxara bilmirəm", "uşaqlarınız çox gözəldir", "biz sizin qəhrəmanlığınız sayəsində xilas olduq", "yazırsınız ki, gələ bilməzsiniz, istəsəniz, lap ailənlə

birlikdə gəlin", "tütünün iyi hələ də burnumdadır", "sizi heç cür unuda bilmirəm", "sizin kimilərinə bizim ölkənin ehtiyacı var", "siz çox romantiksiniz", "mənə tez-tez məktub yazın", "Mustafa yenə kəşflər eləyibmi?", "Zeynəb məktəbə gedirmi?"...

Məktubların qısa məzmununa qulaq asandan sonra hiss elədim ki, anam xeyli arxayınlaşıb. Yəni, "qorxulu bir şey yoxdu..."

Müəlliməni həyətdən yola salandan sonra anam mənə möhkəm tapşırırdı ki, əhvalatı atama deməyim. Əlbəttə, anam yalnız mənə tapşırırmalıydı, çünki Mustafa bu işlərə heç fikir də vermirdi.

Axşam atam evə gələndə çiyindəki iri iynəsini otağın küncünə qoydu, oturub çay içdi, televizora baxıb özü üçün qeydlər apardı.

Birdən məktub əhvalatı yadıma düşdü. Əhvalat yadıma düşən kimi, anamın tapşırığını unutdum. Atama danışdım ki, onun evə gətirdiyi bəzəkli məktubları fransız dili müəlliməsi bizə tərcümə eləyib.

Atam güldü, məni qucaqlayıb öpdü və heç nə demədi. Anam utanaraq başını aşağı saldı və o biri otağa, nə isə ayrı bir işlə məşğul olmağa getdi.

Anamın belə pərt olduğunu görəndən sonra onun bu barədə atama heç nə deməmək tapşırığı və mənim ona söz verməyim yadıma düşdü.

Öz-özlüyümdə çox peşman oldum. Ancaq elə o gündən atam sarı saçlı Stellanın məktublarını evə gətirmədi...

Urra! Atam gəldi!

O, Mustafa ilə əl-ələ içəri girdi. Atam işdən evə gələndə, demək, Mustafa hələ də həyətdə hərlənirmiş.

Urra! Bu gün şəhərimizin ən sehrli yerlərində gəzməyə gedirik! Mən saçımın bəzeyini - bantlar və "böcəklər"i günortadan hazırlamışdım.

Üstü kəpənəkli ayaqqabılarımı, rəngli corablarımı, səyahət donumu və məxmər şlyapamı da təyin etmişdim. Mənə baxıb Mustafa da öz makasin ayaqqabısını, yumşaq cins şalvarını, döşü cibli, şəkilli köynəyini və belində böyük hörümçək şəklində olan sevdii gödəkçəsini tezəcə ortalığa çəkdi.

Anam mənim saçlarımı təzədən darayıb "keçi" bağladı və gözəl geyinməyimə kömək elədi.

Mən artıq gəzintiyə hazıram! İndi anamı tələsdirirəm.

Atam Mustafanı geyindirir. Mustafa əynini dəyişib sevdii paltarlarını geydikcə sevinir, qışqırırdı.

Anam da saçlarını darayıb təzədən yığdı, ən yaraşqlı paltarını geyinib otaqdan çıxdı və "biz hazır" dedi.

Mən Mustafanın əlindən tutub tez həyətdə çıxdım. Biz qışqırıb həyətdən onları səsləyirdik. İndicə atamla anam həyətdə çıxacaq, bizi şəhərə gəzməyə aparacaqlar.

Mustafa nə qədər sevinse də, budəfəki gəzintimizin nə qədər maraqlı olacağından xəbərsizdir.

Atam demişdi ki, bu dəfə şəhərimizin üç küçəsində gəzəcəyik: İndiki küçə, Keçmiş küçə və Gələcək küçə...

* * *

Şəhərə çatanda atam dedi ki, gəlin, əvvəlcə Keçmiş küçədən başlayaq.

Biz o saat razılaşıdıq. Bu dəfə mən anamla, Mustafa isə atamla yanaşı yeri yirdi. Nəhayət, uzun və qədim bir küçəyə girdik. Küçə yağışdan sonra azca təpiyib qurusa da, palçıqlı idi.

Yolun o üz-bu üzündə cərgəylə ticarət dükanları, zərgərханалар, dəlləкханалар, dəmirçilər, çəkməçilər, dərzilər, qəssablar və s. düzülmüşdü. Balaca uşaqlar palçıqda ayaqyalın o tərəf, bu tərəfə şütüyürdülər.

Hərdən-birdən çarşaba-şala bürünmüş qadınlar da görünürdü.

Küçədən taqıltiliylə taxta təkərli araba keçəndə adamlar ortadan bir az kənara çəkilib yol verirdi. Yol boyu düzülmüş piştaxtalarda ən müxtəlif mallar qoyulmuşdu: dəmir nallar, hər cür zəncirlər, mis sinilər, uzun qulplu qazanlar, qapı kilidləri, çıraqlar, taxta qaşiq və çömçələr, müxtəlif dəstəkli xəncər və bıçaqlar, ayrı-ayrı təsərrüfat alətləri...

Yanındakı zərgər dükənində hər cür bər-bəzəkli, naxışlı, gümüş pullu sinəbəndlər, kəmərlər, incə-zərif boyunbağlar, incilər, üstü müxtəlif naxışlarla işlənmiş bilərziklər, cürbəcür üzüklər, üstü qızılı-gümüşü zərlənmiş qəlyanlar, çiçək şəkilli, yarpaq şəkilli, damcılı, yumru, sallama, salxımvari gözəl sırğalar, nələr, nələr və nələr...

Bu üzdə qoyulmuş çeşidli və rəngarəng ipək, mahud, pambıq, atlas, məxmər parçalardan küçə daha da gözəl görünürdü. Sonra onun yanında ağ-qara üzüm qurusu, əncir qurusu, müxtəlif xurmalar, hər cür düyülər, qoz-fındıq ləpəsi, hər cür lobya növü, noxud, badam, alça qurusu, gavalı qurusu, nə bilim nələr, nələr...

Dəmir qarmaqlardan asılmış mal əti, qoyun əti.

Qəssablar bıçaqlarını itiləyir, ac-yalavaclar, arıq, kasıb adamlar ətə baxa-baxa keçirdilər.

Hərdən-birdən enliqurşaq, kök kişilər buralarda bazarlıq eləyir, nəyi isə alıb yanındakı itaətkar nökrinin əlində tutduğu həsir zənbilə yükləyirdi.

Burada gördüyümüz hər şeyi atam bizə başa salırdı.

Eşşəyin belində keçən saqqallı kişilərə baxıb Mustafa əl çalır, qışqırır gülürdü. Ayaqlarında çarıq, əyinlərində sökülüb-tökülmüş arxalıq, yaxud kürk, başlarında qıllı papaq, çiyinləri heybəli, heybəsiz adamlar yanımızdan ötüb keçir, lakin bizi görmürdülər.

Bir az irəlidə müxtəlif ölçülərdə çarıqlar, çəkmələr və naxışlı, bər-bəzəkli toxunma corablar satılırdı. Yan-yana düzülmüş uzunburun-dikburun, üstü dəri bağlarla çarpazlanmış irili-xırdalı çarıqlar, bir növ, dəniz sahilinə lövbər almış balıqçı qayıqlarını xatırladırdı.

Bir az irəlidə örkənlər, naxışlı xurcunlar, kilimlər, al-əlvan rənglərdən od tutub yanan xalılar, xalçalar, fərməşlər və s. sərgilənmişdi. Burada həm də at yəhərləri və yəhərə lazım olan, atı bəzəmək üçün müxtəlif əşyalar satılırdı.

Dəlləxanalarda, əczaxanalarda və içəri dükanlarda lampa işığı közəirdi.

Mən iki çarşablı qadının dükən tinində durub pıçıltiliylə gileyləndiyini eşitdim.

Bütün nağıllardakı kimi, onlar da deyirdilər ki, padşahımız çox zalımdır, camaat yeməyə arpa çörəyi, geyməyə paltar tapmır. Padşahın və əyanlarının başı kefə elə qarışıb ki, rəiyyət yaddan çıxıb.

Biz küçəni seyr edə-edə aşağı düşürdük ki, uzaqdan gurultulu davul səsi eşidildi və dalısınca gur səslə birisi ucadan bağırdı: "Qibleyi-aləm gəlir, qibleyi-aləm hamama gedir!"

Atam bizi başa saldı ki, bu, xoş bir təsadüfdür, indicə padşahı görəcəyik.

Bir azdan küçənin o başından bir dəstə adam peyda oldu.

Boynundan iri davul asılmış, sağ əlində isə ucu əyri davul ağacı tutmuş birisi dəstənin qabağında gəlirdi. O, hərdən ucu əyri ağacla davula zərbə endirir, davuldan qalxan vahiməli gurultunun dalınca isə qışqırırdı: "Qibleyi-aləm gəlir, qibleyi-aləm hamama gedir!"

Davulçunun səsi gələn kimi küçədə olan bütün ticarət mallarını yığışdırdılar.

Dükanların, dəlləxanaların qapı-pəncərələri bağlandı, pərdələr endirildi. Küçədə olan adamların hamısı yolun hər iki qırağında dizi üstə çöküb alınlarını torpağa qoydular və səcdə vəziyyətində gözləməyə başladılar.

Yalnız padşah öz dəstəsi ilə yanlarından ötüb keçəndən sonra ayağa durdular.

Davulçalanın arxasınca əlində üstü şəkilli və yazılı, uzun dəstəkli bayraq tutmuş bayraqdar tənənəli addımlarla ağır-ağır gedirdi. Onun arxasınca isə əllərindəki uzun nizələri dik tutmuş dəmir zirehli əsgərlər addımlayırdılar. Ortada iki atlı var idi.

Atlıların arxasınca yenə zireh paltarlı, nizəli əsgərlər nizami addımlarla irəliləyirdilər. Zirehlərinin şaqqıltısı ilə davulun ritmik gurultusu qədimi bir simfoniya kimi səslənirdi.

Ortada gedən atların biri ağ rəngli və maral kimi xallı, o birisi isə qapqara idi. Padşah ağ, vəzir isə qara ata süvar olmuşdu. Bütün bunları bizə atam başa salırdı.

Yəhərin altından salınan qızılı işləmələrlə zərlənmiş tərlik, ağ atın belindən aşağıya - üzəngilərə tərəf uzanaraq atın bədəninin yarısını boyaboy örtmüşdü.

At nazlı-nazlı yeridikcə yəhərə vurulmuş daş-qaşlar parıldayır, belindəki zərli xalı rəngdən-rəngə düşür, atın uzun yalmanını və qara gözlərini daha qiymətli edirdi. Alnından sallanan bəzəkli qaşqalıq və sinəsinə vurulmuş çoxqaşlı, qiymətli döşbənd atı hələ uzaqdanca zəngin göstərirdi.

Vəzirinə nisbətən padşah xeyli cavan idi. Onun səliqəli, qara saqqalı vardı. Başına zərləri bərq vuran qırmızı, məxməri dolağa bənzər papaq və üstündən çox da böyük olmayan tac qoymuşdu. Yəqin ki, bu, bir gəzinti tacı idi. Uzun çəkməli ayaqlarını gümüşü üzəngiyə dayamışdı.

Əynindəki boynu qızılı, yaxası isə ətəklərinə qədər gümüşü və qızılı naxışlarla bəzədilmiş qara mahud arxalıq atın belinə tərəf dalğalanırdı.

Arxalığın altından isə yaşıl, yaxası qızıl düyməli köynək görsənirdi. Barmaqlarının hamısına müxtəlif qaşlı üzüklər taxmışdı. Qara gözləri ətrafa qəzəb saçırdı.

Yol boyu vəzir öz atının üstündən padşaha tərəf əyilərək nə haqdasa sakitcə söhbət eləyirdi.

Çal saqqallı vəzirin başında isə qara məxməri, zərli dolağa bənzəyən papaq vardı. Əynindəki paltarı təmtəraqlı olsa da, padşahından xeyli sönük idi.

Vəzirin atı ağıllı görünürdü, ancaq çox bəzənməmişdi.

Mustafa bu mənzərəni diqqətlə seyr edir, davulçalanı səsləyir, atılıb-düşür, qışqırıb padşaha əl eləyirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, onlar bizi nə eşidir, nə də görürdülər.

Padşahın adamları şaqqıltı-gurultuyla keçib gedəndən sonra küçə yenidən canlandı, saqqallı, qılıpapaq adamlar yenə peyda oldular, çadralı qadınlar göründü, ayaqyalın, palçıqlı uşaqlar yollarda yenidən şütüməyə başladılar.

Mustafa uşaqları da səsləyir, onlara əl eləyirdi. Lakin bizi heç kim görmürdü, sanki biz heç yoxmuşuq.

Hətta ayaqqabılarımız belə oradakı palçığa bulaşmamışdı. Sizi bilmirəm, keçmiş seyr etmək Mustafayla mənim çox xoşumuza gəlmişdi.

Sonra atam dedi ki, hələ bu harasıdır, bir azdan biz Gələcək küçəyə də gedəcəyik.

Mustafa hamıdan çox sevinirdi, hiss edirdi ki, qarşıda bizi yenə maraqlı mənzərələr gözləyir. Yenə Mustafa qabaqda atamla, mənə anamla, onların arxasınca gedirdik. Xeyli getdikdən sonra atam bizi dayandırır şən səslə dedi: "Hazır olun, indicə Gələcək küçəyə girəcəyik!"

Doğrudan da, tini burulan kimi qəfildən gözəl və yaraşıqlı bir küçəyə daxil olduğumuzu gördük.

Bu enli küçə büllurabənzər rəngli daşlarla döşənmişdi. Küçənin kənarlarında evlərin qabağı boyu cərgəylə gözəl ağaclar düzülmüşdü. Nədənə burada çoxmərtəbəli hündür evlər yox idi. Evlərin hamısı iki-üç

mərtəbəli və çox yaraşıqlı idi. Bütün küçə boyu evlərin qabağında, ağacların ayağı altında cərgəli yamyaşıl çəmənlik uzanırdı.

Cərgələrdə həm meyvə ağacları, həm də xoş yarpaqlı sərin meşə ağacları vardı. Ağacların budaqlarında, gövdəsində hərdən uzunquyruq dələlər görünür, gözəl şənəli, bəzəkli quşlar səs-səsə verirdi.

Buradakı evlər də çox yaraşıqlı idi. Bu evlər öz gözəlliyi ilə sanki bizim qədim kirəmitli evləri müasir üslublarda yamsılayırdı.

Evlərin aşağı mərtəbələrini işıqlı mağazalar və müxtəlif kafelər bəzəyirdi. Onu da deyim ki, əsərdə hərdən rast gəldiyiniz böyükklərə uyğun qəliz cümlələrin hamısı atama məxsusdur.

Atam bizə izah elədi ki, burada hər şey günəş enerjisi ilə işləyir. Küçədə maşınlar şütüdü.

Bilirsizmi niyə? Çünki burda, ümumiyyətlə, maşın lazım deyil.

Adamlar küçədə piyada gedirlər. Onlar getdikləri yerdə istədikləri qədər ayaqlarını yerdən üzüb uça bilirlər. Hərdən ayaqlarını yerdən götürüb havada süzərək irəliləyən adamlara heyrətlə baxırıdım.

Adamların hamısının dabanına xırda, parıltılı cihaz bərkidilmişdi. Atam onların uça bilməyini dabanlarındakı cihazlar və ciblərinin yanındakı düymələrlə izah eləyirdi. O, deyirdi ki, daban cihazları da günəşdən alınma enerji ilə işləyir.

Burada hər bir insanın bütün bədənini əhatə eləyən gözəgörünməz aurası, müdafiə qatı var.

Həmin o gözəgörünməz enerji qatı onları istənilən qəzadan, toqquşmadan qoruyur. Onlar daima öz gözəgörünməz hava şarının içində olurlar. Hamımızdan çox heyrət eləyən Mustafa idi.

Hələ bu harasıdır! Göydə raketəbənzər hava gəmiləri uçurdu.

Evdəki flamasterlərimizin hər rəngindən olan bu rəngarəng hava gəmilərini aşağıdan yuxarıya seyr eləyən Mustafanın ağzı açıla qalmışdı.

Bütün bu mənzərələrin bizə maraqlı görünməyi atamı çox sevindirdiyindən gördüyümüz hər şeyi bizə izah etməyə çalışırdı.

Göydə üzən gəmilərdə tək-tək, ikibir, üçbir əyləşən adamlar sanki gəzintiye çıxmışdılar.

Mən ona görə gəzinti deyirəm ki, bəzi istisnaları çıxmaq şərtilə heç kim gəmisini sürətlə sürmürdü. Gəmilərin yarından yuxarısı şəffaf şüşəylə örtüldüyündən içəridəkiləri görmək asan idi.

Atam izah eləyirdi ki, uçan gəmilər də günəş enerjisi ilə işlədiyindən onların uçuşu belə səssizdir.

Və heç vaxt, özün istəsən belə, qəzaya uğramır, bir-birilə toqquşmurlar. Adamlarda olduğu kimi, bu hava qayıqlarının da qalın, böyük, gözəgörünməz aura qatı var.

Buradakı insanlar çox gümrəh, üzləri çox sağlam görünürdü. Bizim təmtəraqlı paltarlarımızla müqayisədə onların geyimləri çox sadəydi.

Gələcəyin bu uçan adamlarına anam da çox heyrətlə tamaşa eləyirdi.

Belə gözəl, səliqəli, yaşıl ağaclı, yaraşıqlı binaları olan küçədə yeridikcə, gələcəyin möcüzəli adamlarını seyr elədikcə, bizi belə bir gəzintiye gətirdiyi üçün atamı daha çox sevməyə başlayırdım.

Atam yavaş-yavaş, səbrlə addımlayır, əlini uzadaraq hər şeyi bizə göstərir, izah edir, gülümsəyirdi.

"Bizim onları görməyimizə baxmayaraq, onlar bizi görmür.

Əgər istəsək belə, nə onlar bizə, nə də biz onlara toxuna bilərik. Buradakı mağazalardan da xatirə qalsın deyər özümüzə heç nə ala bilmərik. Biz hər şeyə yalnız tamaşa eləyə bilərik".

Onun sinəsini bəzəyən medal penceyinin yaxasında şəstlə yellənirdi.

Sonra biz üçüncü - İndiki küçəyə gəldik. Küçənin hər iki üzündəki binaların birinci mərtəbəsini şüşəli mağazalar, kafelər və müxtəlif ofislər bəzəyirdi.

Biz artıq bu küçədə mağazalardan, yaxud küçədə quraşdırılmış xırda pavyonlardan nəşə ala bilərdik. Ağacın altında işıqlı bir şüşə qurğuda qarğıdalı qovurub satan oğlandan qarğıdalı aldım.

Bunu Mustafanın arzusu ilə elədik.

Biz pardaqlanmış yüngül və ətirli qarğıdalı dənələrini yeyə-yeyə, atamla anamın arasından ora-bura boylana-boylana gedirdik. Küçədə düzülmüş müxtəlif oyuncaqların yanında xeyli ayaq saxladım.

Çox maraqlıdır ki, hətta atamın təkidinə baxmayaraq Mustafa onu heç bir oyuncaq almağa qoymadı.

Yəni "artıq mən böyümüşəm". İrəlində xüsusi qəfəslərdə satılan ev dovşanları, balaca tikanlı kirpilər, dələlər, müxtəlif rəngdə quşlar çox xoşumuza gəldi. Maraqlıdır ki, Mustafa bu heyvanlardan da istəmədi. Mağazalardakı və küçələrdəki satıcıların hamısının çiynində balaca meymun var idi.

Mən o meymunların satıcı və kassirlərin çiynində nə üçün oturduqlarını soruşdum. Atam dedi ki, onlar ticarət adamlarıdır, onların alverdən başlarını qaşımağa vaxtları yoxdur. Ona görə də hərəsi özünə bir meymun alıb çiyninə qoyub ki, meymunlar onların başını qaşsın.

Sonra anam yada saldı ki, böyük gastronomdan evə ərzaq almaq lazımdır. Biz gəzə-gəzə gastronomia yaxınlaşırdıq.

Axşama dönüncə artıq küçədə adamlar artmışdı. Ətrafımızda adamlar o üz-bu üzə axışır, hərdən də ayaqlarında diyircəkli konki və diyircəkli taxta olan uşaqlar yan-yörəməzdən şütüyürdülər. Biz şüşəli, işıqlı və zəngin gastronomia tərəf gedirdik.

Gastronomun qabağı naxışlı daşlarla döşənmişdi.

Burada dibi yaşıl otla örtülmüş ağaclar və yumru salxım lampaları olan alçaq küçə işıqları düzülmüşdü. Mağazanın önünə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz bir qızciğaz balaca əlini irəli uzadaraq bizdən pul istədi.

Atam onun qolundan tutub mağazanın qarşısına gəldi və "sənə nə olub, qızım?" - deyərək ondan soruşdu.

Qızciğaz: "anam xəstədir, bizə pul lazımdır", - deyərək ağladı. Mağazanın o başında qucağında körpə uşaq tutmuş cavan bir qadın oturmuşdu.

Atam ona tərəf gedərkən qabağımıza eynəkli və əsalı bir qarı çıxıb əlini bizə sarı uzatdı.

Mustafa bu adamlara baxıb çaş-baş qalmışdı. Mən hiss eləyirdim ki, burda nə işə xoşagəlməz hadisələr baş verir. Atam sarsılmış görünürdü. O, qarıdan soruşdu ki, "ay ana, nə üçün dilənirsən?". Qarı atamın üzünə dik baxıb belə dedi:

-Dilənməyim neyləyim, oğul? Evdə bir xəstə yoldaşım var, heç kim də bizə baxmır. Şəhərin mərkəzində qoymurlar dilənməyə, yenə axşamlar burda durub çörəkpulu yığa bilərəm. Özü də şəhərdə bizim kimilər çoxdu, dilənməyə də qoymurlar, çoxusu daxmasında acından ölür.

Atam cibindən bir xeyli pul çıxarıb onun ovcuna qoydu və qarının barmaqlarını öz əli ilə pulun üstünə qatladı. Atamın rəngi ağappaq ağarmışdı.

Biz qızciğazın qucağıkörpəli anasının yanına gəldik. Atam yaylıqı kənar eləyərək qadının qucağındakı körpənin üzünə baxdı və dikələrək pencəyinin yaxasında bərq vuran medalı açıb da körpənin üstünə qoydu.

Bu mənzərədən mən də, anam da, Mustafa da, körpənin və qızciğazın anası da - hamımız çaşb qalmışdıq. Anamın üzündə sarsıntı varıydı. Mən ondan soruşdum ki, burada nə olub və bu adamlar kimdir? Anam mənə tələsik dedi ki, sənə hər şeyi sonra izah eləyəm.

Mağazanın bu biri başında da kişili-qadınli cərgəylə bir xeyli adam əllərini irəli uzadıb başlarını aşağı salmışdılar.

Atam irəlidə Mustafanın qolundan dartaraq yeyin-yeyin gedirdi.

Anamla mən onlarla güclə ayaqlaşırıq. Atam taksi saxlatdı. Biz taksiyə yaxınlaşana qədər Mustafanı arxada oturdaraq bizim gəlib çatmağımızı gözlədi. Anam məni Mustafanın yanında oturdandan sonra özü də yanımızda əyləşdi.

Atam arxa qapını örtüdü və qabaq qapını açaraq sürücünün yanında əyləşdi.

Taksi darvazamızın yanına çatıb dayandı. Atam bizi düşürüb taksinin pulunu verdi.

Maşın qapımızın ağzından cəld dönərək geri qayıtdı. Atam açarı çıxarıb həyət qapısını açdı və biz həyətə doluşduq. Atam qabağa keçib yeyin-yeyin evimizə daxil oldu. Anam da, biz də onun arxasınca dinməz-söyləməz içəri keçdik.

Atam öz otağına girdi, biz də onun arxasınca...

Mənə elə gəlirdi ki, anam nədənsə çox həyəcanlıdır.

Atam divar mebelinin yuxarı gözündən medalın qırmızı diplomunu çıxartdı və onu sağ əlindən sol əlinə, sol əlindən isə sağ əlinə ötürərək pencəyini soyundu. Sonra diplomu tən ortadan iki yerə bölüb ayağının altına atdı, ayaqqabısının dabaniyla gücü gəldikcə tapdalamağa başladı.

O, bu bəzəkli, zərli diplom parçalarının üstündə atılıb düşür, yenə ürəyi soyumurdu ki, soyumurdu.

Elə bil bu kağız parçalarından kiminsə heyfini alırdı.

Qırmızı, dördkünc kağız parçalarının üstündə atılıb-düşdükcə kürəyində çarpazlanmış zolaqlı kəməri onu xeyli gülməli göstərirdi. Ancaq mən bilirdim ki, vəziyyət gülməli deyil.

Atam diplomun parçalarını götürüb yenidən onları ortadan dartıb bir neçə yerə parçaladı və yenə də ayaqlarının altına atıb "hah-huh-hax-həx" eləyə-eləyə tapdaladı.

Biz atamın bu hərəkətinə sakitcə tamaşa eləyirdik.

Divara söykənmiş anam bizi də əlləri ilə sağ-solunda divara qısıb saxlamışdı. Nəhayət, atam yoruldu və tövşüyə-tövşüyə divanda əyləşdi. Onun alını tərləmişdi. Anam bizi otaqdan çıxartdı və özü də arxamızca çıxdı.

Biz öz otağımıza gəldik. Bir azdan atam tərəfdən qəlyan tüstüsünün iyi aynabəndə yayıldı.

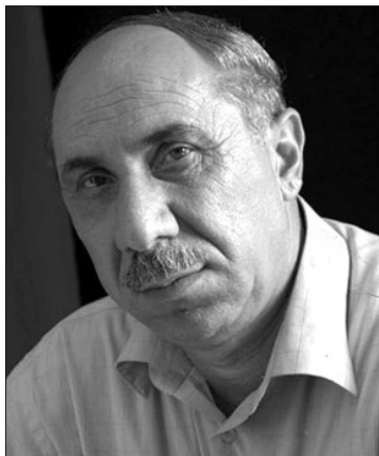
Sonra o, anamı öz otağına çağırdı. Anam qayıdıb aynabəndin zirzəmisindən ona şərab apardı və sonra yenə bizim yanımıza qayıtdı. Mustafa yatmaq istəyirdi.

Mən anamdan soruşdum ki, atam nə üçün bu qədər əsəbiləşib? Anam mənə belə dedi:

- Mən nə vaxtsa, gəncliyimdə "Bulud pinəçisi" adlı bir əsər oxumuşdum. Son cümləsi belə idi: "Bil ki, romantika real həyatla toqquşanda sınaq çilik-çilik olur..."

♦ P o e z i y a

Əbülfət MƏDƏTOĞLU

CÜMƏ GÜNÜNÜN ŞEİRİ

Özümü Məcnun bilirdim-
bitməyən dərdə dözümdə...
Bir Şair gözümdə öldü,
bir sevən isə - özümdə!..

Qətləm oldu içimdə-
nə dodaq bildi, nə də dil..
Gələ bilmədin üçümdə-
Bunu da bağışladım, bil!

Sadəcə yaddaşı yandır-
tüstüsünə fatihə ver...
Gətirmədi bəxtim andır-
Tikanlıdı yatdığım yer!..

ÜRƏYİM

Qu tükündən də yumşaq
Bir beşikdi ürəyim.
Sığısa bilmədiyin -
ev-eşikdi ürəyim...

Gözümə Yer-Göy dəyir,
Qamətimi Göy əyir.
Hava çəkir, göynəyir -
Gəl, deşikdi ürəyim.

Batıb aha, günaha,
Əlin açıb Allaha!
Dinindən dönüb daha -
Bax, keşşdi ürəyim.

BİNƏ

Sığındığım göz yaşı -
Göynəyən dağ da binə...
Qarışıb dərdin başı -
Salmışam dağda binə!..

Olmayaydı bu gərək
Sözümə baxmır ürək!..
Ruhum xallı kəpənək -
Qurubdu tağda binə!..

Bir yolu biçdim, amma
Yüyürüb keçdim amma!
Mən solu seçdim,
amma
Qalıbdı sağda binə!..

Görürmü yar aşırımı
Aşırımı yar aşırımı?
Özün de, yaraşırımı ? -
Mənə bu çağda binə?!

KİMİ

Bu gecə sızıldadı
Ruhum da, yara kimi...
Minnətçi göndərim mən -
Bilmirəm yara, kimi?

Elə bil xəyal qurub
Çiçəktək boynun burub...
Ölmüş çəkilib, durub -
De, məndən hara kimi?!

Yel oynayan binəm də
İmkan vermir, dinəm də!
Sim edəcəm sinəmdə -
Bilmirəm tara kimi?!

Duyğun idim, hissindim,
Yaxşın idim, pisindim...
Dərdlərimlə isindim -
Bu qış -
Sən qara kimi!

Üstümü çən alacaq
Məni atdan salacaq...
Həyatımda qalacaq -
Əbülfət - qara kimi!..

ŞUŞA HEY!

Üstüm tozlu deyil ki?
Çırpma, dərdim tökülər!
İlmələrim də dərdi -
Çırpma, ilməm sökülər!..

Bata-bata günaha
Mən çıxsam da sabaha,
Səsim çatmır Allaha -
Çatsa, dizi bükülər!..

Daş atıram quşa hey,
Dəymir, yerə düşə hey...
Bağırmaqla "Şuşa!" hey -
Düşmənin çətin çəkirlər!

BU MƏNƏM

Kirpikləri tumurcuqlu
Bəbəyi leysanla dolan...
Mən - kədəri gözmuncuqlu
Sinəsi də xal-xal olan -
yarpaq!

Sən Allahın önündə lal
Mən duracam dizi üstə...
Qaçılmazdı bil ki, bu hal
Tutmayacaq bizi üstə -
torpaq!

Dünya artıq gözümdə dar
Sular demə durulubdu...
Ölümün də mələyi var
Mənim üçün qurulubdu -
tor, bax!

SEVİN

Göz önündə bir çıraq
Közərmədən söküldü...
Gülüm, canından iraq -
Səni sevən ölübdü!..

Daha nə görünəcək,
Nə yoluna çıxacaq...
Sözü, nə də söhbəti -
Ürəyini sıxacaq!

Rahatca nəfəs alıb
Qurtulmağına sevin!..
Onu öldürüb yıxdın -
Sən həm də dərdin evin...

DAN ÜZÜ DİLƏYİ

Mənim ümid payımı
Ovcumun içinə yığ...
Sonra da sən ovcumu -
Qəlbinin üstünə sıx!..

Qəlbindən süzüb gələn
İşığa mənə bələn...
Mənə hər yerdə gülən -
Kədərini sonuna çıx!

Demirəm tez-gec eylə
Gündüzlə, ya gecəylə...
Ərəbzəngi gücüylə -
Sən məni dizinə yıx!..

ATASIZLIĞA İLK AĞI

Bitib qurtarmır ki, bu uzun gecə,
Sonu görünmür ki, bu qaranlığın.
Dərd qoşdu məni də axır bu köçə -
Əlində saxlayıb öz tiranlığın...

Uçdu söykəndiyim zirvə kökündən,
Həzm edə bilmirəm bu yetimliyi...
Səndən ayrılmağın lap ilk günündən
Duymağa başladım mən çətinliyi...

Sözümün söykəyi göyə çəkildi
Başıma qoyulan ağılla birgə...
Dünyamın ölçüsü itdi, kiçildi
Uşaqılıq adlanan nağılla birgə...

İndi ata sözü dilə gələndə
Rəhmət kəlməsi də qoşulur ona...
Mənə elə gəlir ata öləndə -
Bir kişi hökmü də yetişir sona...

TƏƏSSÜF...

Dərdin üzü daş olandan,
"Daş" mənə yoldaş olandan...
Sağ yara, sol daş olandan -
təklənirəm!..

Düşdüyüm bir dərin qazma...
Məni ürəyimdən asma!,,
Allahım, günaha yazma -
şəklənirəm...

Yarpaq tökümü başlayıb...
Qəm artıq məndə qışlayıb!..
Daha ruhu da xışlayıb -
ləklənirəm!..

SƏN RUHUMUN TANRISISAN

Dilim-dilim olsun dilim,
Əzabdı hər ayım, ilim...
Yuxuda gördüm ki, gülüm,
Sən ruhumun Tanrısısan!

Yanağıma yaş saldı iz,
Haqq önündə diz çökdüm, diz.
Anlaya bilmədik ki, biz -
Sən ruhumun Tanrısısan!

Kəssə də lap əyri düzü,
Hər istəyin iki üzü...
Sən olmaz hər qızın yüzü,
Sən ruhumun Tanrısısan!

Baxt özü o baxtdı, bilir,
Vaxt həmin o vaxtdı, bilir...
Allah özü haqdı, bilir -
Sən ruhumun Tanrısısan!

QARA KAĞIZ

hər bir ada yazılıb -
əl boyda - para kağız...
o da həm son məktubdu,
həm də ki, Qara kağız!

orda vida notları -
orda ayrılıq yatır...
qəribədi son məktub -
Qara kağız tez çatır!

...təlaşlanma, deyəsən
qapı döyür poçtalyon..
istəmirəm döyəsən
dizlərinə... bu da son....

* * *

Ürəyimin gözlərini
Ürəyinə elçi saldım...
Ürəyinin gözlərindən -
Ürəyimə imza aldım...

Ürəyimi açıb sərdim
Ürəyinin düz önündə...
Ürəyimlə mən dərd dərdim -
Ancaq dünya düzənində...

Ürəyimə etdiyim ərk
Səni sevmək - bilir ürək!
Belə olmayaydı gərək -
Ürəyimdən imzalandım...

* * *

Son vaxtlar mən yaman yorğun düşürəm,
Elə bil çiynimdə daş daşıyıram...
Sərib qurutduğum dərdi, qəmi də -
Yağışa düşmüşmək yaş daşıyıram.

Atdığım addımlar uğursuz olur,
Dərdiyim çiçəklər əlimdə solur...
Külək də, fələk də saçımı yolur -
Mən elə beləcə baş daşıyıram...

Əbülfət, deyəsən bəxtin yatıbdı,
Qatarın mənzilə gəlib çatıbdı...
Bəlli arzularım məni satıbdı -
Gözü vurub töküb, qaş daşıyıram..

* * *

Yormasın fikirlərim,
İstəklərim qoy səni...
Haqqa tərəf ucaltsın -
Sevgim də bir boy, səni!..

Gözüm gözə vurulmuş
Gözüm gözdə durulmuş...

İncitməsin, qurulmuş -
İçimdəki "toy" səni...

Könlümdə bəslədiyim
Fərəhlə səslədiyim...
Qorusun, kəsmədiyim -
Verdiyim ad, soy səni!..

* * *

Ölüb getmək istədim,
Cəhənnəm bağlı oldu...
Özümtək, istəyim də
Sinəsi dağlı oldu...

Əl açdığım dinmədi,
Göydən mələk enmədi...
Səsim geri dönmədi -
Bilim cavab nə oldu?!

Alnımı sürtüb buza
Yaramı qoydum duza...
Məni öldürən qıza -
Görən savab nə oldu?!.

* * *

Mən üzülmüş yarpağam,
Çəşmədə nov edərsən...
Suyu yaxşı süzməsəm -
Bir az söz-sov edərsən!..

Təki gözün önündə
Kırpık ucunda olum...
Yolun üstümdən keçsə -
Yolunda bitsin yolum...

Böyük istəklərim yox
Səni çətinə salsın...
Bircə qəlbim ağlımda -
Ağlım, qəlbində qalsın!..

◆ Ə d ə b i s ö h b ə t l ə r

Tənqid ədəbiyyatı sevməkdən yaranır

*Tənqidçi Nərgiz Cabbarlının
professor Nizaməddin Şəmsizadə ilə müsahibəsi*

Professor Nizaməddin Şəmsizadə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, tənqidi fikrində, nəzəri düşüncəsində xüsusi yeri, çəkisi olan ziyalılarımızdandır. Onun təkcə ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində gördüyü işlər, ədəbi prosesin gedişatı ilə bağlı yazdıqları, yaratdıqları deyil, ideoloji konsepsiya kimi meydana qoyduğu “Azərbaycançılıq” əsəri də ədəbi ictimaiyyətin və cəmiyyətin böyük marağına səbəb olub. Daha bir maraqlı məqam odur ki, bu görkəmli alim mübahisə doğuran, ziddiyyət yaradan cəsarətli düşüncələri ilə də hər zaman ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmağı bacarıb.

Nizaməddin müəllimlə həyatının çətin, sınaqlarla dolu, mürəkkəb mərhələsində görüşdük. Elə bir zamanda ki, bizim bu söhbətə ehtiyacımız olduğu kimi, əminik, onun üçün də ədəbiyyatdan danışacağı dəqiqələr dəyərli idi. Bu görüş suallarına cavab almaq şansı olmaqla bərabər, şəxsən mənə söz adamları və ədəbi mətbuat adından çıxış edərək hər zaman görkəmli ziyalımızın yanında olduğumuzu, problemlərinə şərik çıxdığımızı hiss etdirmək fürsəti qazandırdı.

- **Nizaməddin müəllim, xoş gördük. Necəsiniz? Yaxşı gördüm sizi...**
- Çox sağ olun... Yaxşıyam...
- **Gəldim ki, xeyli vaxtdır Sizi görmürəm, bir görüşək, imkan olarsa, ədəbiyyatdan danışaq. Yəqin, həyatınızın bu mərhələsində belə ədəbiyyatdan uzaqlaşmamısınız... Ona görə də əvvəlcə tənqidçi kimi fikrinizi bilmək istərdim: sizcə, ədəbi prosesdə olmaq nə deməkdir? Mütləqmi bu, tənqidçidən yazılanların hamısından xəbərdar olmağı və oxuduqlarına münasibət bildirməyi tələb edir? Yoxsa susaraq, yazmayaraq da prosesdə olmaq, prosesdə öz mövcudluğunu qorumaq mümkündür?**
- Yazmadan da prosesdə olmaq mümkündür. Bizim nə qədər belə tənqidçimiz var. Həmişə də olub.
- **Siz necə, özünüzü prosesdə hiss edirsinizmi?**
- Əlbəttə. Son zamanlar gözlərim yaxşı görmür, çətinliklə oxusam da, hansısa əsərlərə, aradabir də olsa, münasibət bildirmişəm. Bəzən yazıçılar, şairlər düşünürlər ki, tənqidçi ancaq onların yazdıqlarından yazmalıdır. Amma elə deyil. Tənqidçi ədəbi nümunə yaranmadığı halda da yaza bilər...
- **Və... Son zamanlara qədər izlədikləriniz əsasında düşüncəniz?..**
- Düzdür, yeni əsərlər yaranır, yaxşı əsərlər də yazılır. Amma ümumilikdə götürdükdə, müasir dövrdə böyük ədəbiyyat yaranmır. Demək olar ki, yoxdur...
- **“Baş” romanı haqqında yazdığınızı oxumuşdum son olaraq... Maraqlı məqalə idi... Amma fikrinizdə ziddiyyətli məqamlar da var idi... Romanın tarixi roman olması ilə bağlı...**
- Bəli, mən hesab edirəm ki, tarixi hadisələr bu romanda aldadıcıdır. Qılafdır. Geyimdir. Burada əsas olan məqam əsərin “O”nun romanı olmasıdır. Bilirsiniz, mən əminəm ki, bu roman gələcəkdə daha yaxşı açılacaq və təhlil ediləcək. Amma indi onu tam açmaq mümkün deyil. Olmaz... Romanın böyüklüyü də elə bundadır. Mən oxucuları aldatmaq üçün yazdım ki, bu, tarixi mövzuda yazılmış psixoloji romandır. Amma bu roman tarixi mövzuda deyil. Bu əsər, əslində, sırf cəmiyyətin psixoloji gərginliyini əks etdirmək üçün qələmə alınıb. Azərbaycanın hara getdiyini əks etdirmək istəyindən yaranıb...
- **Yeni demək istəyirsiniz ki, müəllifin “O” obrazı ilə ötürmək istədiyi gizli mesajlar var?**
- Bəli... Bu roman, dediyim kimi, “O”nun romanıdır. Əsas “O”nun çatdırmaq istədiyi fikirlərdir. Mən əsərin əlyazmasını da oxumuşdum... Hələ o zaman yazdıqlarımdan başqa, müəyyən düşüncələrim var idi ki, Elçinin özünə də demişdim. O da qəbul etdi.
- **“Baş” haqqında söhbətimizə qayıdıraq. Amma söylədiyiniz bir fikir sözümü davam etdirməyə imkan vermir... Tənqidin materialı ədəbiyyatdır, amma siz deyirsiniz ki...**
- Bəli, mən deyirəm ki, tənqidçi ədəbi prosesdə ədəbiyyat haqqında ədəbiyyat olmadan da yaza bilər.
- **Nə?..**
- Ən azı, yaza bilər ki, əsər niyə yazılmayıb, niyə yoxdur. Ədəbiyyat niyə yaranmır...
- **Amma tənqidin öhdəlikləri məsələsi var... Ədəbi proses yeni yaranan əsərlər təqdim edir... Və ədəbi ictimaiyyət, yazıçılar belə düşünürlər ki, ədəbi tənqid mütləq onlara, heç olmasa, reaksiya verməlidir. Yaxud ədəbi tənqidin borcudur, oxumalıdır. Siz necə bilirsiniz, tənqid, həqiqətən də, borcludurmu o prosesi tam mənası ilə izləsin? Yazılıb deyə, haqqında danışılır deyə hətta zəif əsərləri belə oxumaq məcburiyyəti haradandır?..**

– Əslində, bu yolla bizim oxucular da, yazıçılar da tənqiddin müstəqilliyini əlindən almaq istəyir. Yazıçıların əksəriyyətini dindirdikdə belə deyir: mən yazmasam, sən nədən yazarsan? Mən isə, əksinə, deyirəm: sən yazmasan, mən adını yazıçı və ya şair qoyub ədəbiyyatda baş gırıləyənləri tənqid edərdəm ki, niyə yazmırsan?! Bu gün Yazıçılar Birliyi yazıçı ilə doludur, -- hələ nə qədər də kənarda qalanlar var -- amma ədəbiyyat yoxdur. Mənim dostum, qocaman şair Oqtay Rzanın bir fikri yadıma düşdü, deyir ki, "atəşkəs pozulub poeziyada, şair yazan çoxalıb, amma şair yoxdur". Həqiqətən də, belədir... Bu mənada, çox əsər yazılması hələ ədəbiyyat yaranır demək deyil...

– **Poeziyamız hər zaman bir addım irəlidə gedib... Ədəbiyyat yaranmır deyirsiniz, şeirədəmi aiddir bu?**

– Bəli... Məgər indi Füzuli, Nizami, Nəsimi, lap elə XX əsrin bir çox istedadlı şairləri səviyyəsində şeir yazan varmı?

– **Amma siz də yazırsınız şeir...**

– Mən onlardan da narazıyam...

– **Bir tənqidçi kimi onlar haqqında fikir deməli olsaydınız, nə yazardınız?**

– Mən, bir növ, heç vaxt etmədiyim şeyi sənə etiraf edirəm... Mən şair deyiləm. Mənim təbiətim, ola bilər ki, bir az şairanədir, amma mən şair deyiləm. Şair olmaq üçün xüsusi insan olmaq lazımdır. Belinski yazır ki, şairlik o vaxt başlayır ki, əvvəlcə kütlənin içərisində olursan, sonra bir az uzaqlaşırısan, sonra bir az da uzaqlaşırısan, ayrılırsan kütlədən... Və... bu zaman tənhalıq yaranır... Bax, o tənhalıq məqamından sonra şairlik gəlir...

– **Şeir yazmaqla şairlik arasındakı fərq aydındır, bunu izah etdiniz... Bəs şeir yazmaq ehtiyacı, tələbatı, sizin tənqidçiliyinizə, ədəbiyyatşünaslığınıza ziyan vurmadı ki? Tənqidçi imicinizə toxunmadı ki? Axı, tənqidçi haradasa şeiri də, şeirliyi də şairdən daha yaxşı dərk edir, yeri gələndə əhkam da kəsir...**

– Mən bilirdim... Bilirdim ki, sən mənə bu sualı verəcəksən... Amma fikirleşmədən cavab verim... Mən müəyyən şeirlər yazıram ki, oxucular onları tərifləyir. Ancaq özüm narazıyam... Özü də o şeirlərdən çox narazıyam... Mən bu tezişi hər yerdə deyirəm. Ədəbiyyatında Füzulisi olan xalqın şairi olmaq çətinidir. Füzuli varsa, sən necə "şairəm" deyə bilərsən ki? Əgər, heç olmasa, Füzulinin yazdıqlarının yarısı qədər də olsa, yaza bilmirsənsə, əlinə qələm almamalısan. Mən belə deyəndə şairlər məni qınayırlar... Hamısı da dostlarımdır... Deyirlər ki, onda nə deyirsən, biz şeir yazmayaq? Deyirəm ki, yox... Mən əsasən gəncliyimdə yazmışam. Ədəbiyyata gəldikdən sonra gördüm ki, şeir yaza bilməyəcəyəm... O zaman başladım tənqid yazmağa. Bu o demək deyil ki, tənqid şeirdən zəifdir, yox... Sadəcə, mən gördüm ki, istedadım tənqidçiliyə çatır və bununla da fəxr edirəm. Marksın sözü var: deyir ki, əgər sən şairsənsə, mən də tənqidçiyəm. Yəni bərabər qoyur özünü şairə... Şeire nisbətən tənqidçilik daha çox şey tələb edir insandan...

– **Məsələn, şeiri şairdən daha yaxşı duymaq bacarığı kimi... Şeirlərinizdən narazısınız, bəs şeir haqqında yazdıqlarınızdan necə?**

– Özüm şeir yazdıqdan sonra şeir haqqında yazdıqlarımdan narazılıq edirəm. "Ədəbiyyat qəzeti"ndə şeirlərimi verəndə yazmışdım ki, mən şeiryazanam... Belinskinin bir sözü var... Deyir ki, şairlik müqəddəs peşədir. Hər şeir yazana şair demək olmaz. Ümumiyyətlə, tənqiddin şairə də, şeirə də münasibəti çox zərif məsələdir. Məsələn, özüm şeir yazana qədər şeiri o dərinliklərinə qədər başa düşmürdüm. Şeir yazdım... Ondan sonra hiss edirəm ki, şeir haqqında yazdıqlarımdan narazıyam... Narazıyam o yazılardan... Çünki şeir elə bir aləmdir ki, o aləmə girməyi bacarmaq lazımdır. Bizim dahi Füzuli deyir ki, şair özü söz gözəlinin nazını çəkməyi bacarmalıdır. Yaxud deyir ki,

sözə xor baxmaq olmaz. "Hər söz ərşdəndir gəlib hədiyyə bizə"... Yaxud deyir ki, "söz yaradanın mədhi-sənasıdır", nəğməsidir. Allahın nəğməsi hesab edir sözü... Allahın nəğməsinə nəzəriyyənin kobud tezisləri ilə yanaşmaq olarmı? Yox...

– **Tənqidçi kimi şeir yaradıcılığınıza münasibətinizi bildik. Amma başqa bir məsələni də soruşmaq istəyirəm. İndiyə qədər yazdıqlarınız arasında yazıb, sonra "mən gerek bunu yazmayaydım", - deyərək peşmançılıq çəkdiyiniz yazılarınız olubmu? Yoxsa "yazdıqlarımın altından bu gün belə imzama qoyaram" deyirsiniz?**

– Yazdıqlarımın doxsan faizinin altında hər zaman imzama qoyaram. Çünki mən bir insan kimi heç vaxt ürəyim istəməyən bir şey yazmamışam. Mənə istəmədiyim hansısa hərəkəti elətdirə bilməzlər. Kim olursa-olsun. Çünki ancaq ürəyimin səsinə qulaq asıram. Ona görə də üzüağ gəzirəm. Hər nə yazmışamsa, cavabdehəm. Amma olub... Müəyyən şeylər olub ki, dostluq xətrinə, əsərini bəyənəməsəm də, yazıçıya olan hörmətimə görə kiminsə haqqında nəse yazmışam. Bəzən məndən istifadə edənlər də tapılıb. Amma bu, on faizdir....

– **Onun peşmançılığı varmı? Yoxsa bu gün olsa, yenə də yazardınız?**

– Yox, peşman deyiləm. Çünki, əslində, istəməyib yazdığım yazılar da o dövrün ədəbi prosesi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. "Mən nəyi istəməmişəm?" sualına cavab olaraq deyə bilərəm ki, ürəksiz yazdığım yazıları oxu, görəcəksən...

– **Mən hər zaman düşünürəm ki, müəllifin ürəksiz yazdığı, istəməyərək qələmə aldığı yazılarda mütləq bu hiss olunur... Oxucu, ədəbiyyatı, az da olsa, bilən biri dərhal başa düşəcək ki, Nizaməddin müəllim bunu "xala, xətrin qalması" deyə yazıb...**

– Elədir... Mütləq başa düşəcək... Necə ki, başa düşürlər də...

– **Müasir ədəbi proses haqqında bilirəm ki, yenə də məlumatınız var... İstərdim ki, sizin tənqidçi kimi aktiv olduğunuz illərlə müasir ədəbi prosesi müqayisə edəsiniz. Nə idi fərqli olan? Məsələn, hərdən proseslə bağlı yazılanları oxuyanda məndə belə bir təəssürat yaranır ki, ədəbiyyatımız da, ədəbi tənqidimiz də yerində fırlanan təkər kimidir. İrəli getmək istəyir, amma olduğu yerdən bir addım da olsun tərpenə bilmir... Əvvəlki yazılarla müasir yazılara yanaşı baxdıqda hiss edirsiniz ki, sanki global anlamda heç nə dəyişməyib...**

– Bu sualınız olduqca yerində verilmiş sualdır. Çox vaxt məni tənqid edirlər. Köhnəlmiş tənqidçi adlandırırlar. Məsələn, Əsəd Cahangir, Seymur Baycan... Amma müəyyən məsələlər var ki, onu nəzərə almadan danışırırlar... Bizim nəsil tənqiddə aktiv idi. Amma elə bir dövr gəlib çıxdı ki, biz tənqidçilər tənqidi qoyub ideologiyaya keçdik. Hətta özümüz belə istəmədən oldu bu... Proses özü tələb etdi... Məsələn, 90-cı illərin əvvəllərində... 1993-cü ildən 1995-ci ilə qədər... Turgenevin məşhur bir sözü var. Deyir ki, elə bir dövr gəlib çatır ki, ədəbiyyat yalnız öz bədilik mənafeyi ilə kifayətlənə bilmir. Ondan daha yüksək mənafeyə adlamalı olur.

– **Bu da ideologiyadır...**

– Bəli... Bizim xalqın tarixinin ölüm-qalım mərhələsi yetişmişdi. Elə bir dövr-də biz kiminsə əsərinin bədii xüsusiyyətlərindən yazı bilməzdik. Çünki bizi 60-cı illər ədəbiyyatı artıq yetişdirmişdi. Biz, əslində, 60-cı illər ədəbiyyatının gənc qəhrəmanları idik. Sonra birdən-birə meydan hərəkəti yarandı. Bir zaman Anarın "Ağ liman" əsərində olduğu kimi... Xatırlayırsınız da... Nemət gəlir qəzet köşkünə, soruşur: "Pravda" var? Satıcı da cavab verir ki, "Pravda hardadır?" Yəni həqiqət yoxdur. Bu mənada biz də, sadəcə, ədəbi əsərlərdən yazmaqla kifayətlənə bilməzdik. Meydan hərəkəti gedirdi. Azərbaycanın taleyi, vətənin

taleyi, millətin taleyi açıq şəkildə ortaya qoyulmuşdu... Biz də o prosesdə iştirak edirdik. Ona görə də mən "Azərbaycançılıq" kitabını yazdım. Tarixçi dostlarım, həmkarlarım, adətən, deyirlər ki, Ziya Göyaltürkçülüyn əsaslarını yaratdı, sən isə azərbaycançılığın əsaslarını yazmısan.

Bu əsər niyə yarandı? Çünki biz o zaman ideologiyasız qalmışdıq. Marksizm-leninizm iflasa uğramışdı, cəmiyyət bilmirdi hara getsin. Dövləti olan cəmiyyətə isə mütləq ideologiya lazımdır. İlk növbədə, özümə sual verdim ki, bizim ideologiyamız, tarixdəki ictimai yolumuz haradır. Bunu göstərmək üçün mən çox fikirləşdim və "Azərbaycançılıq" kitabını yazdım. Axı, biz türkük... Bu kitabı qələmə alarkən bu qərara gəldim ki, azərbaycançılıq türkçülüyn vətən axlaqı müstəvisində dərkidir. Mənim əsas fikrim budur. Vətən əxlaqı sözü isə Ziya Göyaltürkçülüynə məxsusdur. Ümumiyyətlə, türklərdə vətən əxlaqı, vətən təəssübü bütün təəssüblərdən yüksəkdir. O kitabın birinci nəşri haqqında onlarla məqalə dərc edildi. Çünki çox aktual idi. Bu kitab dərc edildikdən sonra mənim əleyhimə də xeyli yazılar yazıldı. Bizim ifrat türkçülər var... Dedilər ki, guya mən türkçülüynə əleyhinəyəm. Amma başa düşmədilər ki, orada Azərbaycan sözü lazım idi. Azərbaycan dili anlayışı lazım olduğu kimi... Bir zaman dünya xəritələrində Azərbaycan sözü olmayıb. XIX əsrdə Qafqaziya idi. Məmməd Əmin Rəsulzadə "İrani-nou" qəzetində İran azərbaycanlıları, Azərbaycan türkləri haqqında böyük bir məqalə yazdı və Azərbaycan sözünü orada dönə-dönə işlətdi. Bu mənada mən də onu nümunə gətirdim. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan sözü mütləq işlədilməli idi... Bax, bu şəkildə də ədəbi əsərlərin təhlili bir qədər kənarda qaldı. Sonra tənqiddə qaytdıqda da artıq ədəbiyyata da münasibətim dəyişdi. Bədii əsərə "o, millətin taleyinə necə xidmət edib" prizmasından yanaşırdım.

– **Nizaməddin müəllim, ideoloji istiqamətdə hansısa bir əsər yazmağa sizi proses vadar etdi. Siz o prosesin iştirakçısı idiniz və o iştirakın yaradıcılıqda bir ifadəsi mütləq olacaqdı... O dövrlə müasir günləri müqayisə etdikdə, mənə elə gəlir ki, o vaxtlar milli ruh daha oyaq idi... Amma indi sanki susub, süst düşüb... Keyiyib... Hətta ədəbiyyatımızda da o ideoloji istiqamət görünür. Baxırsan ki, şəxsi müstəvidədir hər şey...**

– Müasir ədəbi proses yol ayrıcında dayanıb fikirləşən qocaya bənzəyir. Bilmir hara getsin. Baxmayaraq ki, yaxşı əsərlər yaranır... Mənim bir fikrim var: gülən qocada sevinc işartısı görünür, çünki qocanın gülüşü şənlik ifadə etmir. O gülüşün məzmunu yoxdur. Daha çox kədər ifadə edir. İndi bizim ədəbi proses də istəyir ki, gülsün, amma açılmamış qönçə kimi qalır. Fikir vermisiniz, müasir ədəbi prosesdə az-çox yaxşı əsərləri də 60-cı illərin sağ qalan yazıçıları yazır.

– **Siz belə düşünürsünüz?**

– Məsələn, "Baş" romanının adını çəkdim. Anarın əsərləri də o cümlədən...

– **"Göz muncuğu"nu oxumuşdunuz?**

– Yox... Amma... Bayaq Neməti misal gətirdim, Baladadaş vardı... O qəhrəmanlar parlaq ulduzlar idi. Ancaq alçaq üfiqlərin parlaq ulduzları idilər. Üfiqlər isə daha yüksək idi. Meydan hərəkəti artıq həmin qəhrəmanların azadlıq hislərini, müdriklik hislərini qorumaq cəhdlərini üstələdi. Tarixi şərait birdən-birə o qəhrəmanları balacalaşdırdı. Yəni artıq o qəhrəmanlar maraqlı deyildi. Amma yenə də o nəslin yazıçıları, 60-cı, 80-ci illərin yazıçıları yaratdılar yeni və maraqlı əsərləri. Çünki onlar həyatı milli tale nöqtəyi-nəzərindən əks etdirməyə çalışırdılar. Buna cəhd göstərirdilər. Mən Kamal Talıbzadəni ustam hesab edirəm... Yaşar Qarayevdən nəzəri ümumiləşdirmə öyrənmişəm, Kamal müəllimdən isə ədəbiyyatı millətin mənafiyi nöqtəyi-nəzərindən araşdırmağı... "Pravda yoxdur", - deyən qəhrəman 90-cı illərdə

artıq meydanda bağırırdı ki, sovet hökuməti rədd olsun, kommunizm rədd olsun... Görürsünüzmü, nə qədər fərq var? Amma yaddan çıxarmaq olmaz ki, 60-cı illər ədəbiyyatının qəhrəmanı öz tarixi missiyasını öz dövründə yerinə yetirmişdi. 60-cı illər ədəbiyyatının gücü bunda idi ki, sosialist realizminin rüporu olan müsbət qəhrəmanı taxtdan sala bildi. Müsbət qəhrəmanı qəhrəmansızlığın sinoniminə çevirdi. Müsbət qəhrəmanı iflasa uğratdı və yerinə təzə qəhrəman axtardı.

– **Amma o qəhrəman yaranmadı...**

– O qəhrəmanı yaratmağa tarix mane oldu.

– **Və çox güman ki, daha çox hərəkət nəticəsində üzə çıxan çör-çöplər, tör-töküntülər... İnqilablar zamanı çox vaxt belə olur...**

– Bəli... İnam itdi. Müqəddəs hesab etdiyimiz məsələlər adıləşdi. Bu, bir tərəfdən də onunla bağlı idi ki, dünyada qloballaşma prosesi başladı. Qloballaşmanı və kapitalizmi biz ekzotika kimi qəbul etdik. Amma bu dinovavr nəhəng pəncəsi ilə milli qayğıları tapdaladı, heçə döndərdi. İndi də biz onun qayğısını çəkməyə başlamışıq ki, necə edək milli məniyyətimizi, milli müəyyənliyimizi qoruyub saxlayaq. Halbuki Avropada məhz qloballaşma nəzəriyyəsini yaradanlar onu müsbət hadisə kimi qəbul etmirlər. Bütün sərhədlər açılıb, bütün mədəniyyətlər arasında münasibətlər formalaşır və bu düzgün deyil. Cəvahirləl Nehru deyir ki, mən ölkəmin qapılarını bütün mədəniyyətlərin üzünə açmışam. Qoy bütün ölkələr də mənim mədəniyyətimə qapı açsınlar. Amma bu, mümkün olan şey deyil. Ona görə də mənim qloballaşmaya münasibətim birmənalı deyil.

– **Manqurtlaşmaya, özəlliyn, özünəməxsusluğun, fərqliliyin itirilməsinə aparıb çıxaran bir prosesdək görünür...**

– Bilirsən, biz axı, ölkə olaraq kiçiyik. Qloballaşma isə böyük imperiyalara sərf edir. Böyük imperiyalar dünyanı idarə etmək üçün iqtisadi münasibətlərlə bərabər, mənəvi münasibətlərdə də qloballaşmadan istifadə edir. Özü də kiçik dövlətləri idarə etmək üçün... İndi silahlı müharibə yoxdur, amma müharibənin nəticələrini verəcək siyasət yürüdüldür. Bu mənada bir anlıq təsəvvür et: böyük Şərq ədəbiyyatı buna qarşı nə ilə durub? Bütün Şərq ədəbiyyatı məhv olub gedir. Amma heç kəs heç nə edə bilmir. Vaxtilə Səməd Vurğun "Zəncinin arzuları"nı yazırdı. Bəs, bu gün niyə kimsə Səddam Hüseynə yazmır? İndi məlum olur ki, Səddam Hüseynlə bağlı məlumatlar Avropanın verdiyi səhv, yalan-yanlış məlumatlardır. Halbuki, Amerika ona əsaslanaraq İraqı məhv etdi. Bəs, bu böyük dövlətin taleyi? Ədəbiyyat niyə maraqlanmır bununla?

– **Bu ədəbiyyatın siyasətə müdaxiləsi olamazmı?**

– Yox, bu o demək deyil ki, ədəbiyyat siyasətə, ideologiyaya, müharibəyə qarışmalıdır. Amma ədəbiyyatın da mütləq öz sözü olmalıdır... Əslində, mənim fikrim belədir: sənət, böyük sənət siyasətlə məşğul olmamalıdır. Jül Renarin sözüdür: "Sən siyasətlə məşğul olmasan da, siyasət sənənlə məşğul olacaq". Biz hamımız məcburuq, siyasətin içindəyik. Amma sənət bununla məşğul olmamalıdır. Çünki sənət siyasətdən böyükdür. Siyasət konyukturadır, keçicidir.

– **Amma yaddan çıxarmayaq ki, çox vaxt sənət siyasətin əlində vasitəyə çevrilir...**

– Bəs, ədəbiyyatın zəifliyi ondadır da... Sənəti ideologiyaya qurban vermək çox pis şeydir. Sənət siyasəti də, dünyanı da idarə etməlidir.

– **Bayaq bir fikir dediniz, müasir ədəbiyyatda Füzuli kimi, Nizami kimi yazanlar yoxdur, böyük ədəbiyyat yaranmır... Bu gün yaranan əsəri əsrlərlə əvvəl yaranmış əsrlərlə, yaradıcılıqlarla müqayisə etmək doğrudur? Bu gün dünyada yaranan nümunələrlə müqayisə etmək? Axı, hər əsrin öz tələbi, hər əsrin öz istedadlısı var... Və fərqlidir də...**

İnsanı da fərqlidir, onun dünyaya münasibəti də, ədəbiyyatdan tələb etdikləri də... Əgər dünya ilə müqayisə etsək, yenə də fikrimizdə qalarsız ki, bizdə yaxşı əsər yaranmır?

– Qəribədir, bu gün biz Amerika ədəbiyyatından danışırıq... Amma dünyada ən qədim ədəbiyyat və qədimlərdə ən güclü ədəbiyyat bizim olub. Biz onlar kimi ola bilməzdik. Məsələn, Amerika ədəbiyyatının 400 il yaşı var... Nizami “Xəmsə”ni yazanda ruslar buzlaq dövrünü keçirdilər. Yox idi ədəbiyyatları... “İqor polku” dastanları var, o da sübut olunub ki, türk dastanıdır. Oljas Süleymenovun “Az i ya” əsərində yazdığı kimi... Belinski yazır ki, rus ədəbiyyatı öz inkişafı üçün Qafqaza, Şərqi borcludur. Olmayıb axı heç nələri... Amma bizdə var idi. Amerika ədəbiyyatı inkişafa doğru gedirdi. XX əsrdə altıyeddici yazıçısı Nobel mükafatı alıb. Amma bizdə yoxdur. Halbuki əcdadlarımız bizə nələri ötürüb?!. Bədii arsenalımız çox güclüdür. Söhbət bədii ədəbiyyatdan gedir... Füzulidə, Nizamidə, Nəsimidə işlənmiş fikir o qədər güclüdür, o qədər yüksəkdir ki, bugünkü ədəbiyyat onun yanında cılız görünür.

– O zaman bu suala cavab verin: belə güclü köklərdən niyə zəif ədəbiyyat yaranmalı idi?

– Hər xalqın ədəbiyyatının öz taleyi var. Məsələn, deyirlər ki, ədəbiyyat inkişaf edir. Amma yoxdur belə bir şey... Səməd Vurğun XX əsrdə yaşayıb, Nizami XII. Hansı güclü şairdir? Təbii ki, Nizami. Bəs, inkişaf hardadır? XII əsrdə dəvə idi, araba idi, indi atomdur, raketdir... Onlar inkişaf edib. Amma ədəbiyyat etməyib. Çünki iqtisadiyyatın, elmin öz yolu var... Bizim ədəbiyyatda elm də, fəlsəfə də bədii ədəbiyyatın bətnində yetişib. Məsələn, sufizmi götürün. Dünyada ən böyük cərəyandır, yüzlərlə təriqəti var. Böyük mütəfəkkirlər yetişdirib. O, həm də ədəbiyyat yetişdirib. Füzuli böyük ədəbiyyat yaradıb, böyük filosofdur, sufidir. Bəzən sufizmə pis baxıblar, amma bu, sovet ideologiyasının, marksizm-leninizmin təsiri idi. Bu gün bütün dünya sufizmi öyrənib. Biz isə indi öyrənirik. Mövlanəni, Füzulini indi düzgün dərk etməyə çalışırıq. Tədqiqatlara baxın... Bütün əsərlərdə yazırlar ki, Füzuli öz əsərlərində ictimai haqsızlığı qamçılayırdı... Füzulinin qamçısı var idi məgər? Bir neçə tədqiqatı çıxmaq şərtlə Füzuli hələ açılmayıb. Sözümlə canı odur ki, müasir ədəbi proses öz əcdadlarının səviyyəsinə layiq deyil. Bir oxucu kimi deyirəm bunu: mənim Füzulim, Sabirim olmasaydı, indiki ədəbiyyatla kifayətlənərdim. Amma Füzulini oxuyandan sonra hansı şair mənim üçün maraqlı görünə bilər? Məsələn, Əli Kərim mənə qeyri-adi görünür. Hətta Müşfiq belə qeyri-adi görünür. Halbuki, onların ikisini də çox sevirəm... Dünyanın dərdləri yığışıb məni məhv etmək istəyəndə Füzulinin ətəyində namaz qılıram... Dünyanın haqsızlıqları içərisində boğulanda Sabiri oxuyuram...

– Klassiklərin adını çəkirsiniz, onlardan sonra Əli Kərimin, Müşfiqin sizi heyrləndirmədiyini deyirsiniz. Onda belə çıxır ki, müasir dövrün nasirləri, şairləri sizə daha bəsit görünür... Halbuki, istedadı hamı tərəfindən etiraf olunan İlqar Fəhmi, Mübariz Cəfəri, Şərif Ağayar, Mübariz Ören, Qan Turalı... var... Klassiklərdən sonra müasir ədəbiyyat haqqında yazmaq çətin olar onda sizə...

– Şərif Ağayar da mənim dostumdur, Varis də, İlqar Fəhmi də... Mən onlara hörmət edirəm. Çünki ağ kağızla üz-üzə oturmağın məsuliyyətini dərk edən adamlardılar. Amma onlar haqqında böyük yazı bilmərəm... Ən dəhşətli bir faktı deyim ki, indi kimin adını çəkirlərsə, dahi deyirlər. “Dahi şairdir”, - deyirlər. Ayıbdır... Füzuli, Nizami, Şekspir olan yerdə dahi olmaz.

– Siz məgər heç kimi belə adlandırmamısınız?

– Əvvəl mən də yazırdım: “ən çox”, “daha çox”, filan... Rəhmətlik müəllimim Kamal Talıbzadə dedi ki, Nizami, əvvəlcə məqaləni yaz, sonra oradakı “ən”, “dahi” sözlərini çıxar. Düz danışan adama xüsusi tərif lazım deyil... Mən fəxr

edirəm ki, tənqidçiyəm. Sən də xoşbəxtsən ki, böyük ədəbiyyata gəlmisən. Ədəbiyyatdan qiymətli, sözdən qiymətli heç nə yoxdur.

– **Hətta böyük adlandıra bilməyəcəyimiz ədəbiyyatın içində olsaq belə?**

– Hətta böyük adlandıra bilməyəcəyimiz ədəbiyyatın içində olsaq belə... Əgər ədəbiyyatı sevməsən, tənqidçi ola bilməzsən. Tənqid ədəbiyyatı bəyənməməkdən yox, ədəbiyyatı sevməkdən yaranır.

– **Təəssüf ki, yazıçıların böyük əksəriyyəti bu həqiqəti başa düşmür.**

– Mən bir dəfə yazmışdım ki, ən amansız tənqid belə layiq olmayan adamı tərifləməkdir. Mən sözlə söhbət edirəm. Söz mənim üçün canlıdır. Sizə bir əhvalat danışım... Bir şah ehtiyat etdiyi adamları zindana saldırıb elə vəziyyətdə saxlatdırır ki, yeddi günün içində ölmüşlər. Bir dəfə bir ziyalını da zindana saldırır. Zaman keçir, bir gün soruşur ki, nə oldu bəs, o həbsdəki ziyalıdan nə xəbər? Cavab verirlər ki, hələ yaşayır. Deyir, gətirin mənim yanıma. Şah ondan soruşur: "Axı, sən neylədin ki, ölmədin?" Ziyalı cavab verir: "Şah sağ olsun, hər gün mənə iylənmiş su verirdilər. Suyu alır, onunla söhbət edir, sonra içirdim. Söhbət elədikcə su canlanırdı, içindəki olan zəhər ölür, içimə keçmirdi"...

Bax, o adam kimi mən də sözlə söhbət edirəm. Siz elə bilirsiniz ki, mən hər şeydən razı yaşayıram? Kənardan belə görünə bilər, amma - xeyr. Ağır bir əməliyyat keçirmişəm. Ayağımı kəsiblər. Bəzən mənə zəng edib deyirlər ki, hə nə olar, kəsiblər kəsiblər də... Əmir Teymur dünyanı bir ayaqla idarə edirdi... Amma... O adamlar mənə zəhərli söz deyəndə, gedib sözlə söhbət edirəm... Yüngülləşirəm. Mən hər şeyimi itirə bilərəm, amma sözü yox... Şah İsmayıl necə deyib? "Söz var ki, kəsdirər başı, söz var ki, kəsər savaşı". Söz, əslində, insanlar arasında bir mələk kimidir.

– **İnsanlardan qaçıb sözə sığınmaq necə, normaldır mı?**

– Normaldır, əgər sözü dərk edirsənsə.

– **Yəqin, dərk etmək var ki, qaçış da var...**

– Əlbəttə... Söz Allahın nəğməsidir...

– **Tənqidçi yazıçıdan daha çox duyur sözü, yoxsa -- əksinə? Bəzən elə tənqidi məqalələr var ki, oxuduqda görürsən ki, yazıçının təhtəlsizlik demək istədiklərini belə onun özündən yaxşı dərk edib, hiss edib tənqidçi. Bu baxımdan tənqidçinin söz duyumu daha mı güclüdür?**

– Məncə, bəli. Çünki yazıçı müstəqildir. Necə istəyirsə, elə də ifadə edir. Amma tənqidçi yazıçının yazdığını nəzərə almalıdır. Onun donuna girməli, sətiraltı demək istədiklərini açmalıdır. Tənqiddə səhv etmək şansı güclüdür, yazıçıda isə yoxdur. Kamal müəllim deyirdi ki, tənqidçi həyatşünas olmalıdır. Mən, ümumiyyətlə, heç bir şeyə xüsusi aludəçilik hiss etməmişəm. Amma Yaşar Qarayevin sözünə aludə idim. Həm də çox... Yaşar Qarayev idraki düşüncəni genişləndirdi. O çalışdı ki, ədəbiyyat vasitəsilə idraki qəlbə yaxınlaşdırsın. Onun təfəkkürü çox güclü idi. Əlibəy Hüseynzadədən sonra güclü təfəkkür sahibi məhz o idi.

– **Siz həm də ədəbiyyatşünassınız. Yaşar Qarayevin adını çəkdiniz. Ondan sonranı düşündükdə, yenəmi eniş hiss olunur. Necə dəyərləndirirsiniz?**

– İki tendensiya var. Bir var sovet ideologiyasına xidmət edən publisistik tənqid, bir də var analitik tənqid. Əlbəttə, mən deyə bilmərəm ki, tənqid yoxdur, inkişaf yoxdur. Yaxşı tənqidçilər var. Məsələn, Nadir Cəbbarov, Şirindil Alışanov, Vilayət Quliyev...

– **Fikir verirəm, əsasən öz zamandaşlarınızın adını çəkirsiniz... Onlar bu gün tənqidlə aktiv məşğul olmasalar da, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində sanbalı olan insanlardır. Bunu danmaq mümkün deyil, sadəcə... Mən müqayisə etməni istəyirəm...**

– Bəlkə də, o nəslə mənsub olduğum üçün bir az üzgörenlik edirəm... Amma mən müasir tənqidçi görmürəm... Sadəcə olaraq, adlarını çəkib pərt etmək istəmirəm. Məsələn, son on ildə gender tənqidçilər peyda olub. Siz onların ən istedadlısınız. Amma gəlin etiraf edək də... Axi, bu tənqidin gücü çatmır... Yaxşı araşdırıcılar var. Səadət Şıxıyeva kimi... Amma tənqid zəifdir...

– **Gəlin əsərlərə keçək... Sizdən fərqli olaraq düşünürəm ki, gərək ədəbiyyat olsun ki, tənqidçi də yazsın. Hara qaçırsansa - qaç, ekskurslar et, fəlsəfi düşüncələrə dal, yenə də tənqidçinin materialı ədəbi əsərdir. Məsələn, 90-cı illərdə prosesin içində idim, yazırdım ki, ədəbiyyat yoxdur, yaranmır. Amma bu gün yaranır... Bunu danmaq olmaz...**

– Amma siz mənə Puşkini verin, mən də Belinski olum...

– **Bəli... Söhbətimə qayıdıram... O gündən bu günə mən şəxsən irəliləyişi hiss edirəm. O vaxt şeirdə aktivlik var idisə, son illər romanda, ümumilikdə nəsrə irəliləyiş var... Yeni nasirlər yetişir. Ən azından, bir neçə pillə də olsa irəliləyişin mövcudluğunu hiss etmək olur. Təbii ki, bunu Füzuli, Nizami dövrü ilə müqayisə edə bilmərəm... Amma... 90-cı illərlə 2000-ci illəri müqayisə etdikdə hər şey gün kimi ortadadır... Siz Nizamini, Füzulini, 60-cıları bir kənara qoyaraq fikir yürüdü... Yeni diqqətinizi cəlb edən, müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı simalarından birinə çevrilə bilən kimsə yoxdur?**

– Bəla burasındadır ki, müasir ədəbiyyatda, sizin məşğul olduğunuz ədəbiyyatda Avropanın təsiri güclü oldu. Biz ədəbiyyatşünaslar Şərqə meyil edirik. Əvvəllər sovet ideologiyası imkan vermirdi ki, ədəbiyyatın böyüklüyünü Şərq meyarları ilə ölçək. Şərqdə, bilirsən də, qafiyə, əruz... Onda yaxın buraxmırdılar. Sonra müasir ədəbiyyat Avropanı qəbul etdi... Özü də o vaxt qəbul etdi ki, Avropanın özündə ədəbiyyatda böyük tənəzzül gedirdi. Amerika ədəbiyyatı da artıq 60-70-ci illərin ədəbiyyatı deyildi. O dövrlərdə Drayzer, Folkner gözəl əsərlər yaratmışdılar. Bizimkilər isə belletristikanı əsas götürdülər. Yeni müvəqqəti ləzzət verən variantları seçdilər.

– **Adlarını çəkdikləriniz arasında Varisdə var belletristika... Amma digərlərində mən çox da duymuram bunu...**

– Mən müasir ədəbiyyatı “mılınaya opera” adlandırıram. Sabun köpüyüdür... Bir ara “Xalqın şairi” teleyarışmasında oldum... Xəcalət çəkdim ədəbiyyatımıza görə...

– **Nə əcəb getmişdiniz? Sizi, bəzi tanıdığım şairlərimizi orada görəndə təəccübləndim ki, nə əcəb?**

– Getdim özümü söydürməyə... Dedim, mən çox tənqid etmişəm, qoy bunlar da məni tənqid etsinlər. Ora gələn şairlər isə şeir oxumaq əvəzinə məni tənqid edirdilər... Hətta söyürdülər də... Mən camaata az zülm eləməmişəm də...

– **Ədəbiyyat insanın ruh halından, düşüncəsindən qaynaqlanır. Bəlkə, müasir insanın Avropaya meyindən idi ki, ədəbiyyatımız da elə bir meyillənmə yaşadı? Qloballaşma prosesi mütləq ədəbiyyata da təsir göstərməli idi...**

– Bəli, qloballaşmanın zərərindən danışdıq bayaq; ən böyük zərəri də elə ədəbiyyata dəydi. Füzulinin şeirini oxuyuram, sonra gedirəm Yazıçılar Birliyində hansısa bir şairin təqdimatına... Amma bu mənə nə verə bilər? Elə bilirəm ki, dəli yığıncağına düşmüşəm. Özü də nəzərə alsaq ki, mən hələ çox kənarda qalıram. Hətta məni tənqid edirlər ki, onun ədəbi prosesdən xəbəri yoxdur. Müəyyən mənada düz də deyirlər. Son vaxtlar dəb düşüb, postmodern ədəbiyyatdan danışirlər. Ay başına dönüm, modernizm olub məgər bizim ədəbiyyatda ki, postmodernizm də olsun?

– **Bizdə ancaq təsiri duyuldu...**

– Modern ədəbiyyat Axundzadədir. Çünki o, ədəbiyyatın üzünü Şərqdən Avropaya çevirdi. Amma modernizm bizdə cərəyan deyil. Postmodernizm isə XX əsrin 50-60-cı illərindən meydana çıxıb. Bizdə isə cərəyan kimi yoxdur. Avropanın təsiri altında postmodernist meyillər var.

– **Amma, hər halda, oldu da... Olmamış kimi üstündən keçmək, olmamış kimi davranmaq da düzgün deyil axı...**

– Nərgiz xanım, cərəyan başqa şeydir... Təsirlər var və bu, daha pisdır.

– **Həqiqətən də, ən pis forması bizdə oldu.**

– Amma ədəbiyyat elə şeydir ki, ora təsadüfi heç nə gətirilməməlidir.

– **Məsələn, kimlərin yaradıcılığında hiss etdiniz?**

– Özünü postmodernist adlandıranların hamısında.

– **Bayaq “Baş” romanının adını çəkdiyiniz. Müəyyən adamlar oldular ki, orada postmodernist təzahürlər gördülər. Siz də, deyəsən, bu düşüncədə olanlardan idiniz?**

– Bəli, etiraf edirəm, mən də hesab edirəm ki, var.

– **Nədə gördünüz o postmodernist təzahürləri? Mənim üçün maraqlıdır...**

– Çox qəribədir. Mən orda gördüm ki, Elçin dünyanı tərs üzünə çevirib ona baxmağı bacarır. Bizdə postmodernizm haqqında bədbəxtlik, yazıqlıq, küskünlük əmələ gətirən cərəyan kimi düşünürlər. Amma elə deyil. Dünya postmodernizmi başqadır. Elə bil bu dünyanı sən də görürsən, mən də görürəm. Amma mən onu çevirib arxa üzündən baxıram.

– **Məsələn, siz bu əsərdə - “Baş” romanında dünyaya, cəmiyyətə ironik münasibət gördünüzmü?**

– Bəs bayaq dedim ki, “O”nun romanı çox şey deyir. Əslində, bu roman çox şeylər dərk edib, amma deyə bilməyən insanın, “O”nun haqqındadır. “O” bizim içimizdə gəzən, görmədiyimiz ruh kimidir. Ən çətin anlarda, həyatın ən sevimli, ən çətin məqamlarında bizi məhvə doğru sürükləyən məhv eləməyi bacarmadığımız, özümüzdən qova bilmədiyimiz bir şeydir. “O”dur... Bu, postmodernizmdir. Postmodernizm nədir? Təsəvvür et ki, çöldə nəyəsə əsəbiləşib gəlmişən, nəsə səni bərk özündən çıxarıb və evdə dayanıb güzgüdə özünə baxırsan. O qədər acığın gəlir ki özündən, bir yumruq vurursan güzgüyə... Bundan sonra özünü o güzgünün hər sınığında görürsən... Postmodernizm bax, budur...

– **Biz söz azadlığı deyirik, cəmiyyətdə fikir azadlığı deyirik... Müasir romanla məşğulam... Və müşahidə edirəm ki, ədəbiyyatımızda, xüsusilə də romanlarımızda daha çox tarixə meyil güclüdür... Sovet dövrü, qədim dövr, sufilik, türkçülük... Nə desən, var... Müasir cəmiyyət, onun problemləri isə ədəbiyyata ya gətirilmir, ya da gətirilirsə də, ancaq sosial çətinliklər fonunda görünür... İçimizdə dolaşan “O”lar, düşüncələr isə haradasa simvolika ilə, rəmzlərlə ifadə edilir... Nədir müasir yazıçını buna vadar edən?**

– Mən öz ədəbiyyatımızdan misal gətirəcəyəm... 1972-ci ildə, birinci kursda oxuyanda Mir Cəlal müəllim mənə dərs deyirdi. Nəzəriyyədən... O zaman soruşdum ki, Mir Cəlal müəllim, nə üçün bizim yazıçılar tarixdən yazanda maraqlı alınır, amma müasir dövrdən yazanda bunu bacarmırlar. Güldü, dedi: “Qardaş, müasir dövrü sən məndən yaxşı bilirsən, deməli, səni aldada bilmərəm. Amma tarixdən yazanda səni aldatmaq imkanım daha çoxdur”. Digər bir səbəb də budur ki, bizim ədəbiyyatda, sənətdə, yazıqda cəsarət yoxdur. Bəlkə də istedad var, amma cəsarət yox... Çünki sovet dövründən qalma və indi də davam edən xof, ifrat fransizm və cürbəcür meyillər hələ də içimizdə qalır. Tək-tək adamları demirəm, ümumən, küll halında götürdükdə...

– Cəmiyyət olaraq?...

– Bəli, cəmiyyət olaraq... Bilirsən, bizdə ümummilli ədəbi mühit yoxdur. Əgər məndən xoşu gəlməyən, həyatda mənə mane olan hansısa məmur, vəzifə sahibi görsə ki, arxamda Yazıçılar Birliyinin 1500 üzvü dayanıb, toxunmağa cəsarət etməz. Yadıma bir hadisə düşdü, sovet dövründə Əliağa Vahid dünyasını dəyişəndə onu Fəxri Xiyabanda dəfn olunmağını istəməyiblər. Amma xalqın təkidini görüb geri çəkiliblər və xalq da şairini götürüb aparıb orada dəfn edib. Bilirsən bunu? Yazıçının arxası xalqdır, həmkarlarıdır...

– Bizim görkəmli, adlı-sanlı yazıçılarımız var... Onlara nə mane olur?..

– Mühit mane olur. Onlar ağıllı adamlardılar, başa düşürlər ki, kimsə onların arasında durmayacaq... Bunu fikirləşdiklərindən orta həddə dayanırlar. Məsələ burasındadır ki, mən bayaq da dedim, sənətkar, yazıçı ideologiyaya boyun əyməməlidir. Axı, biz sovet ideologiyasına boyun əyməyin nə demək olduğunu gördük. Sovet ideologiyası, kommunist ideologiyası bizim mənəvi sərvətləri, ədəbiyyatı, Şerqlə bağlı qiymətli adət-ənənələrimizi, şerqliliyimizi məhv elədi... İndi bizdə senzura yoxdur... Amma təəssüf ki, içimizdə var!..

– İnsanlar özləri yaradırlar öz içlərində...

– Bəli, bəli... Mən bayaqdan onu deyirəm də... Elçin də "Baş"da elə bunu yazır... Halbuki ədəbiyyat müstəqil olmalıdır. Sənət partiyalı olmamalıdır. Ədəbiyyat müəyyən kanonlara xidmət etməməlidir. Mən doktorluq müdafiə etmişəm. Kəşfim nə idi? İlk dəfə bədii ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixini tarixdən asılı edən ictimai proseslərdən imtina etdim. Dedim ki, ədəbiyyatın öz stixiyası var. O, tarixə təslim olmaya bilər. Həm də tək-cə fantastika şəklində yox. Sən mənə müasir ədəbiyyatdan sual verirsən... Mən müasir ədəbiyyatı nə cür təqdir edirəm ki, başımıza Qarabağ müharibəsi kimi 25 illik böyük bir faciə gəlibdir, amma hələ də ədəbiyyat onun içində, alt qatlarına nüfuz etməyib, səbəblərini açmayıb.

– Adətən, belə izah edirlər ki, müharibə hələ qurtarmadığına, nəticəsiz qaldığına görə onu əks etdirən güclü ədəbiyyat nümunəsi yaradılmışdır.

– Bu, növbəti bəhanədir. Müharibə bitəndən sonra tarix yazacaq onu. Bu artıq tarixçilərin işi olacaq. Ədəbiyyat isə əlli il qabağı görməlidir. Və burada tək-cə fantastik əlamətlərdən söhbət getmir. Qarabağ dünyünü açılmalıdır. Hani sənə elə bir əsərin?.. Hani sənə ədəbiyyatının əsl qəhrəmanı?..

– Amma müharibənin öz qəhrəmanları olub!..

– Var... Məsələn, mənim dostum Fazil Güneyin "Qaraqan" romanında, Aqil Abbasın "Dolu" romanında, Nüşabə Məmmədlinin "Zəngülə" romanında o qəhrəmanlar var... Mən Fazil Güneyin qəhrəmanı Şair Ramaldanovla görüşmüşəm.

– Yeni səbəb o qəhrəmansızlıq deyil.

– Bəli. Biz müvəqqəti udusaq da, onlar öz işlərini bacardıqları qədər görüblər.

– Bəs səbəb nədir o ədəbiyyat yaranmır?

– Sən də bura gəldin... Yazıçılar da həmin məqama gəlir, sualı verir, cavab tapa bilmirlər... Səbəb odur ki, müasir şəraitdə o dünyələrin açılması müşküldür...

– Yeni prosesin başqa bir üzü var...

– Bəli... Var... Bu çox qlobal bir problemdir... Mən ona görə Elçinin "Baş" romanından misal gətirdim. O, çox yaxşı romandır. Bizim oxucuları müəyyən bir yerə gətirib çıxarır və orada dayanıb deyir: vicdanın olsun da, bundan sonrasını daha özün başa düş. Mən bunu sənə üçün yazdım. Sən də fəhmli

ol, özün başa düş. Müasir yazıçıların ancaq fəhmə gümanı qalıb...

– **Ona görə də üz tuturlar rəmzlərə, simvolikaya... sətiraltı mənalara...**

– Bizdə yaxşı bir söz var: dalay-dalay deyirlər...

– **Ağrılı məsələdir... Bayaq Afaq Məsudun adını çəkdiniz... Məsələn, onun “Azadlıq” əsərində də var idi bəzi məsələlər.**

– Yenə də deyirəm ki, bizdə hələ ki, ümummilli ədəbi-siyasi, ictimai mühit formalaşmayıb... Çox böyük nailiyyətləri var respublikamızın. Bunu danmaq olmaz. Bunu uşaq da bilir. Mən istəyirəm ki, biz hamının bildiyi şeylərdən danışmayaq. Bilmədiyi məsələlərdən danışaq. Düz yoldayıq; sanki tunellə gedirik, amma işıq haradadır, hələ onu görmürük. Sadəcə, deyirik ki, düz yoldayıq... Yazıçı isə o işığı görməlidir. Başqalarının görə bilmədiyini görməlidir...

– **Bəli, amma əfsus... Cəmiyyətimizin nə qədər problemləri hələ var...**

Mən bayaq dedim ki, elə bil təkər kimi yerimizdə fırlanırdıq... Həmin problemlərdir. Həmin cəmiyyətdir. Düzdür, inkişaf edərək nələrə nail olmuşuq, ədəbiyyatımızı nəzərdə tuturam, nələrsə var... Amma bu gün Axundzadəni oxuyanda, “Ölülər”i oxuyanda sanki heç nə dəyişməyib.

– Bilirsiniz, onlar nəyə görə yazı bilməmişdilər? XX əsrin əvvəllərində XIX əsrdən gələn maarifçilik onları hazırlamışdı. Bizim müasir ədəbiyyatı isə bir balaca 60-cı illər hərəkəti gətirdi. Amma sonra Sovet İttifaqı çökdü... Müasir ədəbiyyat yaxşı ənənələrə varis ola bilmədi... Daha doğrusu, onları davam etdirə bilmədi. O dövrün tənqidçiləri, yazıçıları Şərq klassiklərini yaxşı bilirdilər. Məsələn, 20-30-cu illərin tənqidçiləri - Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim, Əmin Abid, Salman Mümtaz... Onlar Şərqə bağlı adamlar idilər. Məcbur idilər ki, Şərq təfəkkürü ilə düşünsünlər, marksistcəsinə yazsınlar. Təkcə öldürmək deyildi ey... Mənim bir fikrim var, cəmiyyət mənə öldürə bilər, lakin məğlub edə bilməz. Bunlar da öz ölümlərinə razı oldular, amma məğlub olmadılar. Tınyanov onlar haqqında yazırdı ki, XX əsrin adamlarına ölüm qismət oldu, fəqət əsr onlardan əvvəl ölmüşdü...

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət, mənəviyyat sahəsində perspektivlər şəxsən mənə aydın görünür. Ən faciəlisi budur. Mən bir tənqidçi olaraq bunu deyirəm. Ona görə də müəyyən məsələləri mən sağ ikən yazıram ki, öləndən sonra deməsinlər başa düşməmişdi. Eybi yoxdur, arxiv üçün yazıram. Məsələn, fikirləşirəm ki, niyə mən heç bir şeyə nail olmadım, amma kimlərsə savadları, bacarıqları olmadığı halda çox şey əldə etdilər. Axı, bu vətən həm də mənimdir. Özünü də daha çox mənimdir. Mənim də ulu babam etməni ilə vuruşub. Mənim də ulu babam məşhur adam olub. 20 yaşında 37-ci ilin repressiyalarında haqsız tutulanlar haqqında bir-birindən əhəmiyyətli, gözəl əsərlər yazdım. Əsərin keyfiyyətindən danışmıram. Amma onları mən üzə çıxarmışam. 1956-cı ildə bəraət alsalar da, üzə çıxara bilmirdilər. Hamısının tarixi haqqını bərpa etdim və bununla fəxr edirəm. Amma bəzən mənim haqqımı əlimdən alırlar, özümü müdafiə edə bilmirəm. Mən Əli Nazimi, Bəkir Çobanzadəni müdafiə etmişəm. Onların üstündə döyülmüşəm, danlanmışam. Bəkir Çobanzadənin 90 illik yubileyi keçiriləndə gəlib Sovet KQB-si zalda əyləşmişdi, həbs etmək istəyirdilər mənə...

– **Niyə özünüzü müdafiə edə bilmirsiniz?**

– Çünki mən... İcazə ver bunu açmayım... Məni düz başa düş, mən heç nədən qorxmuram. Bütün qorxuların sonu ölümdür. Öləcəyik... Lakin... Adam var ki, öləndən sonra bir də dünyaya gəlir, yaşayır... Mən elə olmaq istəyirəm.

– **Deyirsiniz ki, nadan kimi ölmək istəmirəm... Bizim yazıçıların, tənqidçilərin qələmə, dilə gətirmədiyi bir çox şeylər danışdınız... Dərk etdikləriniz sizə ağrıdan başqa nə verir?**

– Əlbəttə, heç nə vermir... Mən ağır xəstəyəm, ədəbiyyatda xidmətlərim var, amma taleyim heç kim üçün maraqlı deyil... Giley etmək istəmirəm, amma belədir. Müəyyən adamlar var ki, barmaqlarına tikan batan kimi, bütün dünyanı başlarına toplayırlar... Bax, mən də elə olmaq istəyirəm. İstəyirəm ki, mənim də qədrimi bilsinlər. İndi bir nadan qəzetdə yazır ki, savadsız professor Nizaməddin Şəmsizadə... Gözgörəsi yalan danışır... Mənim üçcildlik əsərlərimi görsə, xəcalət çəkər... Əslində, görür də... Sadəcə, qəsdən edirlər... Öldürmək istəyirlər... Amma hara ölürəm, hələ Akademiyanın müxbir üzvü, sonra həqiqi üzvü olacam. Mən bu dünyada haqqımı qoyub ölə bilmərəm. Ölməli idim, iki saat vaxt qoymuşdular, əcəlim çatmışdı. Amma o vaxt gördüm ki, bu dünyada haqqım qalıb. Onu almamışam. Vaxtilə bütün rəsmi tədbirlərdə aparıcı kimi çıxış edirdim. Son iki-üç ildə klassiklərimizin dövlət sərəncamı ilə keçirilən yubileylərində çıxışlar etmişəm. Amma mənim opponentlərimə indi ləzzət verir ki, səhnəyə çıxıb bilmirəm. Nəinki səhnəyə, heç evdən çıxıb bilmirəm.

– **Bəlkə sizə elə gəlir, Nizaməddin müəllim?**

– Yox, opponentlərim sevinir. Amma bu məni maraqlandırmır... Yənə deyirəm, Əmir Teymur bir ayaqla bütün dünyanı idarə edirdi.

– **Siz o cılız, dedi-qodu qəzetlərin yazdıqlarına əhəmiyyət verməyin. Fiziki cəhətdən hərəkətlərinizi məhdudlaşdırıb bilər. Məncə, deməyə ehtiyac yoxdur ki, Nizaməddin Şəmsizadə Nizaməddin Şəmsizadədir. Kim nə deyir-desin, kim nə yazır-yazsın...**

– Bir dəfə mənə televiziya aparıcı sual verdi ki, Nizaməddin müəllim, nədən narazısınız? Mən ona cavab verdim ki, özümə layiq rəqib tapa bilmirəm. Mənim rəqiblərimin heç biri mənə layiq olmadı. Ona görə də darıxıram.

– **Yaşamaq üçün rəqibin olması beləmi vacibdir?**

– Həyatda mən bir çox işlərimə görə öz səhvlərimə, bir də öz rəqiblərimə minnətdaram.

– **Nailiyyətlərinizə görə də?**

– Hə... Onlar məni daş ilə, mən onları aş ilə... Onlar məni sıradan çıxmış bildikləri anda daha yaxşı bir əsərlə meydana atılmışam... Mənim gücüm bundadır...

♦ P o e z i y a

Tapdıq YOLÇU

DAĞLARI

Haqqı-Təalanın yoxdu xəbəri,
Vəfasız yar çəkir bizə dağları.
Yenicə ötübü yaşım əllini,
Onunsa çatıbdı yüzə dağları.

Yerə duman çöküb, göyüm qaralıb,
Yönüm çəpərlənib, yolum daralıb.
Ayım hesablanıb, günüm sayılıb,
Bu yenə durdurur üzə dağları.

Nədir qəsd-qərəzi - say olum, gedim,
Ömrü bada verim, zay olum, gedim?!
Amacı mənəmsə, qoy, ölüm, gedim,
Görüm kimə verir təzə dağları?!

AXIRI ÖLÜM İMİŞ...

Axırı ölüm imiş,
Gör, nə axmağam, gəldim.
"Dünya bir tamaşadır",
Gəldim, baxmağa gəldim.

Oxumayıb şərtini,
Yazısını, sətrini.
Gözə alıb sərtini,
Dərdi yığmağa gəldim.

Düz getməyib "düzüynən",
Üz-göz olub yüzüynən,
Çöl-səhra, bu düzüynən,
Dağı yıxmağa gəldim.

Axırı ölüm imiş,
Gör, nə axmağam, gəldim...

HƏYAT...

Yaddaşım yaddan silib
Olanları, olları.
Ayaqlarım unudub
Sənə gedən yolları.

Retro film kimi də
Keçmirsən heç gözümdən.
Tək birçə səndən deyil,
Xəbərim yox özümdən.

Dəyirmandı - üyüdür
Zalım dövrən yaşımı;
Nə hal tutur halımdan,
Nə də silir yaşımı.

Dünya adlı güzgüyə
Baxmaq bir aylıq imiş.
Həyat - qovuşmaq deyil,
Həyat - ayrılıq imiş...

SİĞİNİMMİ DƏNİZƏ?!

Yağış olub yağmadım
Bir gün bu yer üzünə.
Gülüb çatmadım yaşın
Əllisinə, yüzünə.

Bənd olub bağlanmadım
Bu bağların bağına.
Qarışmadı dərdlərim
Ağ dağların dağına.

Tutub-saxlayammadı
Özündə bir el məni.
Küləklər atdı-tutdu,
Yudu, sərdi sel məni.

Nədən qara gün düşdü
Mənə - bu ağ bənizə?!

Quru yer quru qoydu,
Sığınımı dənizə?!

ANAM ÖLÜB, AĞLAYAMMAZ...

Yandırmadı yay günəşi,
Yandırdı bu dağlar məni.
Əsir oldum dərd əlində,
Üzdü, əzdi çağlar məni.

Nə gün, nə il aman verdi,
Çən çilədi, duman verdi,
Yarpaq düşdü, salam verdi,
Budadı budaqlar məni.

Sinəmdə həsrət meşədi,
Keçəmmədim - döş döşədi.
Solumdan sollar döşədi,
Sonuladı sağlar məni.

Yolçu yolu saxlayammaz,
Yana çəkib yoxlayammaz.
Anam ölüb, ağlayammaz,
Yer dinər, göy ağlar məni...

AYRILIQDAN AYRILIB...

Ayrılıqdan ayrılıb
Gedə bilmək olurmu?
Üfüqdə göz-qulaqdan,
İtə bilmək olurmu?

Dost olub dərd-sər ilə,
Dövrənla, dörd yer ilə,
Dərdləri dərd əliylə
Didə bilmək olurmu?

Günə bir gün ağlayıb,
Bu dağları dağlayıb,
Gül-çiçəyə bağlanıb,
Bitə bilmək olurmu?

Ayrılıqdan ayrılıb,
Gedə bilmək olurmu?..

KÖHNƏ KİNO LENTİSƏN...

Köhnə kino lentisən,
Daha sən xatirimdə.

Hərdən baxıb-keçirsən
Yadımdan, xatirimdən.

Düz bir ömür qəlbimdə
Yerini boş saxladım.
Eh, artıq mən eşqimin
Sən sətrini bağladım.

Ümidin son qulpu da
Qopub, uçdu əlimdən.
Payız yarpağı kimi
Adın düşdü dilimdən.

Qınama, hey qalmadı
Mən yazıq, mən yetimdə.
Köhnə kino lentisən
Daha sən xatirimdə...

GÖZƏL GÜN

Gözlədim gözəl günü,
O gözəl gün gəlmədi.
Gəldi dərd, kədər verən,
Gün verən gün gəlmədi.

Gözəl gördüm gündə mən,
Gözəldi gün, gün dəyən.
Güldü gözəl gün görən,
Günsüz günüm gülmədi.

Yolçu gün gəzib, gedir,
Günə gün düzüb, gedir.
Günündən bezib, gedir,
Bildimi gün?

...Bilmədi...

BAĞIŞLA

Səni də islatdımı
Bura yağan yağışlar?
Sənə çətir olmadım,
Olammadım...
Bağışla.

Səni yordu, üzdümü
Qurdlu, quduz baxışlar?
Sənə sipər olmadım,
Olammadım...
Bağışla.

Dağladımı dağ səni,
Yordumu yal-yoxuşlar?
Sənə dayaq olmadım,
Olamadım...
Bağışla.

Əl-qolumu bağladı
Gülüm, oğul-uşaqlar.
Mək tək sənin olmadım,
Olamadım...
Bağışla.

KÖHNƏ KİŞİ

"Köhnə kişilər vardı"... -
Eşidirik arabir.
Vardı, hansı zamanda,
Gəl, incələ, ara bir.

"Köhnə kişilər vardı"...
"Köhnə kişi" kimiydi?! -
Məndən ötrü atamdı,
Səndən ötrü kimiydi?

Çatdım atam yaşına,
Oldummu "köhnə kişi"?
Köhnəldi əynim-başım,
"Köhnəldimi" ər işim?

"Köhnə kişilər vardı"...
Hardadı o "köhnələr"?!
Görən, "köhnə" deyərmi
Bizə də bu körpələr?!

Borçalı

◆ Aydın Məmmədov - 75

YAŞASAYDI...

Yaşasaydı, bu il Aydın 75 yaşı tamam olacaqdı. Amma yaşamadı, çox tez, heç 50 yaşı olmamış, 47 yaşında dünyasını dəyişdi. Elə bil əcəlini özü seçmişdi, sürətlə əcəlinə doğru gedirdi; getdi və tapdı...

Avtomobil qəzasında həlak oldu...

Fenomenal bir dilçi-alim və tənqidçi, geniş dünyagörüşlü, hərtərəfli yaradıcı insan kimi artıq şöhrət tapdığı bir vaxtda o, Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizədən kənarda qala bilməyib, siyasi hərəkətə qoşuldu. Lap ön sırada gedirdi. Təbiətən kifayət qədər ağıllı bir insan olan Aydın unatdı ki, siyasət çirkin oyundur; onun yeri deyil. Onun yeri yazı masasının arxasıdır; elmi araşdırmalar, yaradıcılıq aləmidir. Təəssüf, çox təəssüf...

Mən onunla 1960-cı il sentyabrın 1-də indiki Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində tanış oldum. I kurs tələbəsi idik. Aydın kənddən (Şəkinin Kiş kəndindən) gəlmiş sadələvh, arıq bir oğlandı; ata-anasının aman-zaman bircə balası idi. Elə ilk gündən bizi - mənə və Elçini (xalq yazıçısı Elçin) özünə dost, hardasa həm də bir arxa bildi. Biz də onun bu xoş niyyətinə cavab verdik. Və axıra kimi də bu münasibəti qoruyub saxladıq.

1965-ci ildə hər üçümüz aspiranturaya qəbul olunduq; Elçinlə mən Bakıda qaldıq, Aydın Moskvaya ezam olundu. Elə ilk addımlarından o, istər Azərbaycanda, istərsə də Moskvada ən nəhəng dilçi-alimlərin diqqətini cəlb etdi. Ömür vəfa etsə, mən Aydın haqqında müfəssəl xatirələrimi mütləq yazacağam. Hələlik, sözümü burda bitirib, iki dostun ilk gənclik illərində hansı qayğılarla, hansı düşüncələrlə, ümumiyyətlə, nə ilə yaşadıklarını göstərən yazışmalarından bir neçə nümunəni, heç nöqtə-vergülünə belə, əl vurmadan, olduğu kimi diqqətinizə təqdim edirəm. Son olaraq bir daha xatırladıram ki, yaşasaydı, bu il Aydın Məmmədovun 75 yaşı tamam olacaqdı.

İntiqam QASIMZADƏ

Aydın Məmmədovla İntiqam Qasımzadənin yazışmaları

İntiqam! Salam!

Məncə, ənənəvi ifadələrə (yəni məktubların başlanğıcında işlənən ənənəvi ifadələrə) ehtiyac yoxdur. Bunların əvəzinə bir söz kifayət edər: Yaşayırıq! Vəssalam! Əgər ciyərlərimiz bütün tütüsü ilə zəhərlənməkdə davam edirsə, əgər ayaqlarımız müxtəlif təşkilatlar arasında anketlər, ərizələr, icazələr dalınca qaçmaqda davam edirsə, əgər beynimiz bizim egoistik ruhumuzdan doğan və bizi bu aləmdə bir insan (İnsan!!!) mərhələsinə qalxmağa qoymayan müddəalarla çırpınırsa, deməli, Yaşayırıq! Yaşayırıq, qardaş. Məncə, ancaq bir söz böyük hərfə yazıla bilər, o da Yaşamaq sözüdür, ancaq Yaşamaq! Nə isə, biz onun qədrini bilməsək də (bəlkə də biz onun mahiyyətini anlama bilmirik), Yaşamaq gözəl şeydir. Özü də dost, yoldaş (qoy o yoldaş hətta sənin düşmənin olsun), ailə arasında Yaşamaq! Nə isə, bunlar bir yana!

İntiqam! Mən Bakıda olanda (ümumiyyətlə, elmdən, yenilikdən söhbət düşəndə) yerli-yersiz haqqında çox danışdıqlarımdan, indi öz işlərim haqqında danışmağı lazım bilmirəm. Bir onu deməklə kifayətlənirəm ki, "Nuxalı balasının" (bir sözlə, uzundrazın) mübarək sifəti Azərb. SSR EA prezidenti Z.Xəlilovun qaldığı nömrədən tutmuş, SSRİ EA kadrlar şöbəsinin müdiri Q.A.Sokolovun kabinetinə qədər, öz qüdrətini, öz mübarəkliyini nümayiş etdirməkdədir. Göndərirlər - gedirəm. Yazırlar - yazıram! Oxuyurlar - danışırım! Gülürlər - ağlayıram! Axı, nə üçün insan (adam yox, İnsan!) həmişə öz qüvvəsi daxilində olan bir şeyi əldə etmək üçün öz qüvvəsinə inanmayan adamlardan asılı olmalıdır? Mən bunu başa düşə bilmirəm. Bəlkə, başa düşürəm, amma anlamaq istəmirəm!

İntiqam! Mən ən mübariz formadayam. Reformatski hələlik mənə olan marağını bürüzə verib. Gələcəyi isə mən öz kimsəsizliyim və gücsüzlüyümlə əldə edəcəyəm. (Ancaq bu yolla, ancaq belə!!!).

İntiqam! Nə isə, ürəyim doludur! Amma demək istədiklərimi yadıma sala bilmirəm. Axı, müxtəlif məsafələrin özü də fikirlərin susmasını tələb edir (!!!). Ancaq mən onu demək istəyirəm ki, Şərq mədəniyyəti, Şərq ruhu ən alidir; ən Ali olub, ən Alidir, ən Ali də olacaq! Heyf ki, Şərqin övladları öz talelərinin ulduzunu kəşf etmək üçün özlərinə xaç kirvələri axtarırlar. Vəziyyətim haqqında bunlar kifayətdir.

İntiqam! Sənin üçün maraqlı bir xəbər: bizdə (Bakıda) məşhur bir alim olub (Yevlaxov). Bu alim bir əsər yazıb: "Tolstoy kak eklektik". O, bu əsərdə sübut etməyə çalışır ki, Tolstoyda xüsusi eklektik hallar olub (bu, bir növ, ürəkkeçməsinə bənzəyən, ancaq nevrotik haldır) ki, bu hallardan sonra o, (Tolstoy) özünün ən dahi əsərlərini yaradırmış. O (Yevlaxov), belə yolla sübut etməyə çalışır ki, bədii yaradıcılıq bədəndə baş verən tibbi-fizioloji proseslərlə möhkəm bağlıdır. Əsərə giriş yazan Lunaçarski deyir ki, "burada Yevlaxov böyük bir həqiqəti *kəşf edib*." Məncə, bu çox maraqlı bir işdir. Düşünməyə dəyər.

İntiqam! Yaz görüm işlərin necədir (Mənə məktubu bu adresə yaz: Moskva, K-9, Qlavteleqraf, do vostreb.: M.A.M). Hələlik 2 marta qədər mən

mehmanxanada olacağam. Professor işimi hələlik belə planlaşdırıb. Yaz görüm nə edirsən, nə yazırsan, nə fikirləşirsən. Yaz, özü də tez-tez! Məncə, bir məktub sənə vaxtını o qədər də almaz.

Daşqın, şübhəsiz ki, hələ də xaşxanaya gedir və hər axşam uşaqlara yediği xəşi möhkəm iştaha ilə tərifləyib hamının iştahına soğan doğrayır?!

Nə isə. Məncə, bu da bəs edər. Sənə məktub yazanda mehmanxanada oturub dissertasiyanın tezislərini işləyirəm. (Mövzu: **“Türk sinqormanizmi fonoloji nöqteyi-nəzərdən”**). Düşmənlərim: **akad. Vinqradov, Reformatski-nin özü, Çerkasski, Melnikov** (bizə universitetə gələn) yəni ki, bu sahədə müəyyən əsərlərlə çıxış edənlər və gələcəkdə mənə əzəsi adamlar bunlardır).

İntiqam! Məndən ailənizə salam de. Özünü isə öpürəm! Hələlik!

P.S. Faiq hələlik burdadır. 15 - də qayıdır. Kefi yaxşıdır. Sən deyəni, inan ki, tapa bilmədik. Xudahafis.

11 fevral 1966-cı il.

Aydın, salam!

Məktubuna görə çox sağ ol. Çox sağ ol ki, işlərinin hədsiz çoxluğuna və müşküllüyünə baxmayaraq, mənə yazmışsan. Yazmışsan ki (tütün qoxulu, addım səsləri, qapı çırpıltıları, kağız xışıltıları və sair və sair nələrli uzun bir müqəddimədən sonra), yaşayırsan. Qardaşım, şadam ki, yaşayırsan! Elə mən də - bir az yaxşı, bir az pis - yaşayıram ... Burası belə...

Aydın! Sən məktubunda yazırsan: "Göndərilər - gedirəm, Yazırlar - yazıram! Oxuyurlar - danışırıq". Bunlar çox gözəl, lakin "Gülürlər-ağlayıram" yazdıqda, "Qardaş, nə üçün dünya belədir, bilmirəm?" - deyə sual etdikdə səni əzişdirmək istəyirəm. Bəxtin gətirib ki, uzaqdasan, əlim çatmır. A kişi, cəmi islam milləti, o cümlədən mənə sub olduğumuz azəri xalqı əsrlərlə ağladı, fəqət, özünə gün ağlamadı. İndi sən də ağlayırsan? Bəs deyilmi?

Sonra məktubunda birdən-birə "kişilənirsən", "ən mübariz formada-yam" deyirsən. Ancaq çox əfsus ki, yenə də "kimsəsizliyimlə", "gücsüzlüyümlə" kimi yetim, sısqı, adamı çiyərəndirən sözlər işlədirsən. Çox demişəm, çox deyiblər, yenə də deyirəm: belə sözləri lüğət fondundan çıxar, at!

Qaldı "Şərq ruhuna, Şərq mədəniyyətinə" sözlərində həqiqət çoxdur. Lakin burada bir qədər dərinə getdikdə, mübahisəli məsələlər var. Xaç kirvələrimizə isə, çoxlu "salam!". "Allah onları bizim başımızın üstündən əskik eləməsin".

Məncə, növbəti - "sənə başına ağır qoymaq dərsimiz" kifayət edər.

Aydın, çox sevinirəm ki, səni yaxşı qarşılayıblar. Mövzun ("Türk sinqormanizmi fonoloji nöqteyi-nəzərdən" - belə yazırsan) çox xoşuma gəldi. Düşmənlərin də ki, pis deyillər. Nə var ki, "uşaq-muşaqdılar": akademik Vinqradov, Reformatski, Çerkasski, Melnikov, daha nə bilim kim. Bunlarda nə var ki... İnşallah, hamısını əzərsən! Bax, belə...

Mən isə hələ mövzu götürməmişəm. "Sərbəst şeir"-i, deyəsən, vermə-yəcəklər. Eybi yoxdur. Mənə belə gəlir ki, bu mövzunu sonra da işləyə bilərəm (özümçün və ya doktorski. Həmçinin jurnala, qəzetə məqalələr

də yazı bilərəm. Əlimdən tutan yoxdur ki). Hələlik mövqeyimi bərkətmək üçün tez bir zamanda kandidatlıq müdafiə etmək lazımdır. Maraqlı bir mövzu da tapılıb: “1945-1965-ci illər Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziyanın nəzəri məsələləri” Aydın, bu dövrdə partiyanın ədəbiyyat və incəsənətə dair bir çox səhv, yanlış qərarları olub. Ümumiyyətlə, həmin dövrün ədəbi tənqidi çox maraqlıdır. Bu dövrdə bizim ədəbiyyatımızın “tuzları” çox qərribə əsərlər, tənqidi məqalələr yazıblar. Həm səthi, həm yanlış, həm də ki, bunların bir çoxunda fikir mübarizəsi deyil, qol gücü, polis çomağı üstündür. Nə isə, cəsarətli yazsam (mən belə də edəcəyəm, görək necə qəbul edirlər?). Məncə, ədəbiyyatımız üçün, indinin özündə belə, sözün əsl mənasında tənqid səviyyəsində dura bilməyən tənqidimiz üçün xeyirli, əhəmiyyətli ola bilər və sairə. Həmin mövzu ətrafında çox şey demək olar. Vaxtın olsa, bu barədə mənə öz fikrini yaz. Sən nə deyə bilərsən? Sənin fikrin mənim üçün çox maraqlıdır...

Aydın, məktubunun Daşqına aid olan hissəsini ona oxudum. Uğundu getdi. Yaman ləzzət elədi.

Hələlik alman dili dərslərinə gedirəm. Çox sürətlə öyrədirlər. Düzü, belə sürətə güclə davam gətirirəm. Özün bilirsən də, mən optimist adamam: “hər şey düzəldir”.

İnsi isə sənə yazdığım bu məktubu bitirib, gedəcəyəm radioya (oradan hələ ki köpük-quruş qazanıram), sonra isə saat 2-də şefimlə (rəhbərim Kamal Talıbzadə ilə) görüşüm var. Yaman tələbkər və adi hallarda nə qədər gülürüzdürsə, işdə bir o qədər ciddidir. Bu isə məni tamamilə razı salır.

Hə, necə bilirsən, qurtaraq? Gəl qurtaraq! Boşboğazlıq kifayət edir. Məndən salam... Orada kim var ki, kimə də salam?! Salam elə sənin özünçündür. Özündən muğayat ol. Yeməyinə fikir ver. “İçmə” deyə bilmirəm. İç, amma nadir hallarda (belə hallar olur), həm də az. Maliyyə sahəsində çətinliyin olsa, utanma, yaz, çox da olmasa, bir az düzəldə bilərəm. Hələlik, sağ ol.

Hörmətlə, İntiqam. 21. 02. 1966.

P.S. Aydın, Moskvada mənim ən çox xoşuma gələn yer - “Metropol” mehmanxanasının ikinci mərtəbəsində balaca bir qəhvəxana var - oradır; yuxarı qalxdın, soldadır. Məktubumu K - 9-dan alan kimi ora gedərsən. Oturub - bir fincan kofe və 50 qram konyakla - məni yad edərsən. Vəssalam...

Hörmətli İntiqam! Salam.

Məktubunu aldım. Sağ ol. Sağ ol ki, vaxtının az, işlərinin də müşkül olmasına baxmayaraq, yazmışsan. Sən demişkən, bu belə.

İntiqam! Dediklərinə haqlısan. Bilirsən, mən elə bir psixoloji strukturaya malik adamam ki, özüm özümü hələ də başa düşə bilməmişəm (hələ də, yəni ki, bu 22 əsrlik ömrümüzdə). Bunları da ataq o yana.

Təzə mövzunla razılaşıram. Lakin o şərtlə yox ki, sən əsl mətləbi kənara atasan. Mən “mətləb” deyəndə heç də sərbəst vəznə nəzərdə tutmuram. Mətləb həddindən artıq “arıqlamış”, “sısqalaşmış”, “dəyərsizləşmiş” ədəbi nəzəriyyəyimizi, ədəbi tənqidimizi, bir sözlə, ədəbi tənqidiyimizi yüksəltmək naminə nə isə bir iş (yeni iş!) görməkdədir. Mətləb vərəqləri arxiv tozu ilə qalaylanmış “tarixi - qədimin” əsərlərinə “kult” yaradıb, XIX əsərdən bu yanı görməməkdə deyil, mətləb şəxsiyyətin yüksək intellektual səviyyəsi ilə cəmiyyətin “primitiv”,

hamıya məlum şeylərlə dolu və dar "sürü" zəkası arasındakı mübarizələrdən doğan yeni fikirləri başa düşməkdə, şəxsiyyətləri pambıq tarlalarında, neft buruqlarında öldürüb, onu həyatın fəlsəfi-estetik təkamülündən təcrid edən fikirlərə qarşı çıxış etməyi bacarmaqdadır. Mətləb şəxsiyyətin ruhunu mexanikləşdirən, onun mənliliyini təfəkküründə, fəlsəfi varlığında deyil, mövqeyində, qiymətsizləşdirilmiş və ucuzlaşdırılmış ibtidai zəhmətində axtaran, insana dəzgahlar arxasından baxan "dahilərə" qarşı amansız olmaqdadır. Mətləb, özün demişkən, "sısqa və məriz" bir kütlənin zehnin hər cür **dedektivlər**, avantürizmlər, "pivə fəlsəfləri" ilə doldurub onu "tiryəkilər kimi sərxoş edən", aldatmaq üçün növbəyə düzülən, satmaq üçün fürsət axtaran, yaşaması üçün özündən qüvvətliləri (!!!) güdaza verənlərin simasını olduğu kimi verməkdədir. Mətləb bunları elə verməkdədir ki, "nə şiş yansın, nə kabab!"

Özün bilirsən: ədəbiyyat böyük qüvvədir. Həm xalq üçün, həm də şəxsiyyət üçün. Lakin "təmiz ədəbiyyat". Tribunalar ədəbiyyatı yox! Beyinlər, fəlsəflər ədəbiyyatı! Anormal ziddiyyətlər ədəbiyyatı yox! Həyatı vacib problemlər ədəbiyyatı. Mənim, sənə ədəbiyyatın -- əsl bəşər ədəbiyyatı. Məni özgələr qarşısında alçaltmaq üçün yaranan ədəbiyyat yox. Bəzilərinə nə kimi ədəbi zəkaya, fəlsəfi mükəmməlliyə malik olduqlarını yaxşıca xatırlatmaq üçün mənə imkan verən ədəbiyyat!

Belə bir ədəbiyyatı isə sən, mən, başqaları yaratmalıyıq. Sən isə "mövqe" terminini işlədirsən. Özü də çox ucuz mənada. Sən əgər "özümü möhkəmlətmək" terminini elmi mənada (yəni ki, başqalarına anlatmaq ki, yeni qüvvə gəlməkdədir) işlətsə idin, razılaşırdım. Mən belə hiss edirəm ki, sən "ad" nəzərdə tutursan ki, bu çox qurudur. İntiqam! Bir vaxt gələcək ki, ad, şöhrət, seçilmiş əsərlər, fəxri titullar, qapısında qara xalq, bədbəxt xalq növbəyə durub içəridəki piyli qarınlardan imdad gözləyən kabinetlər eşqi ilə yaşayanlar bu dünyadan ancaq piy və keyimiş beyin aparacaqlar. Bizə elə bir şey lazımdır ki, o şey ancaq bizim adımızla bağlı olacaqdır. Bizə elə bir mövqe lazımdır ki, o mövqeyi yuxarıdan tapşırmırlar, təyin etmirlər, seçmirlər, onu yaradırlar! Özü də ilk gündən, ilk addımdan. Lakin işıq sürəti ilə yox, sürəti yavaş-yavaş artır-a artır.

Elə düşünmə ki, mən sarsaq layıram. Qətiyyəni! Bu, uzun müddət insanların müxtəlif xarakterik xüsusiyyətləri ilə qarşılaşan, ətrafda ancaq xəyanət, kin, nifrət, tənə, yalançılıq, böhtan, eqoizm kimi terminlərdən başqa "əks termin" görməyən, mövqələr aləminin "illüziyalarından" başqa heç bir şey görməyən bir şəxsiyyətin, obrazın sözləridir. Bu, həyata ancaq öz istədiyi kimi baxan, yalnız öz fikri ilə yaşamağa çalışan bir adamın sözüdür. Sən bu şəxsi ən alçaq, ən pis vəziyyətlərdə görə bilərsən. Sən də, başqaları kimi, onun sözlərini dinləməyə bilərsən. Sən onu təhqir edilmiş, boş, mənasız, gələcəksiz axmaq kimi təsəvvür edə bilərsən (başqaları kimi). Lakin nə sən, nə başqası, nə də milyonlarla "administratorlar" onu öz fikrindən (əsl fikrindən) yayındıra bilməz. Bu, onun "mənidir", "məninin" dialektikasıdır.

İntiqam! Hər şey özündən asılıdır. Elə işlərsən ki, olar bu yazılanlardan biri. Elə də yazarsan ki, olar yeganə, yeni özününkü. Səninki! Birtəhər yazarsan - "alimlərin" xoşu gələr, başqa cür yazarsan - bizim. Sənə aid dövrün tənqidi haqqında elə tənqid işlədərsən ki, bu, hamıya dərs olar. "Qeydvari" şəkildə, ədəbiyyat haqqında elə fikir deyərsən ki, öz mövqeyini büruzə verərsən, obyekt olaraq elə əsərləri seçərsən ki, sənə daha çox genişlik yaradar. İşin strukturasını elə qura bilərsən ki, iş özü səndən hərtərəfli izah tələb edir. Sünilik olmaz. Özün səlis işləyən adamsan. Hər şeyi məndən dəfələrlə yaxşı bilirsən.

Sənə iki kitab ("Yunost" və "Evrika"), bir də qramofon lövhələri göndərdim. Nə kitab lazım olsa, yaz.

Pis deyiləm, işləyirəm, yatıram, yeyirəm; fikirləşmirəm. O, indi kara gəlmir. İcmirəm. Çünki o da mənasızlaşıb. (Təkcə sən dediyin kimi, ancaq 50 yox, 100

konyak nuş etdim. Əlli sənin, əlli də özümün sağlığına. Biri sənin hesabına, biri də öz hesabıma). Cavanlıq?.. Deyəsən, qocalmışam. "Dəyirman öz işindədir, çax-çax başını ağrıdır". Yer yenə də öz oxu ətrafında fırlanır, camaat isə, öz oxunu itirib, necə gəldi fırlanır.

Yaz. Şeirlərindən, fikirlərindən. Ancaq mənim kimi uzun bir "sicilləməyi-roman" yox.

Salam de. Hamıya. Tanışlara. Küçələrə. Binalara. Özünə. Özgələrinə. Qarnı dolu, başı dumanlılara yox. İncə bədənində dolu baş gəzdirenlərə!

Əlini sıxıram. Hörmətlə: Aydın.

P.S. Deyirsən, özümə fikir verim. Sənin belə məsləhətə ehtiyacın yoxdur. Mən də sənə bir misal çekim, məsləhətimi ordan götür.

Rezerford (atom fizik. yaradanlardan biri) axşam laboratoriyaya gələndə görür ki, tələbələrindən biri tər içində işləyir. Soruşur ki, nə edirsiniz?

Tələbə cavab verir: - İşləyirəm.

-Bəs gündüz nə edirsiniz?

-Əlbəttə, işləyirəm, - deyə tələbə cavab verir.

-Bəs lap səhər tezdən?

Tələbə professorun hörmətini qazanmaq üçün:

-Onda da işləyirəm, - deyə cavab verir. Lakin Rezerford acıqlı halda:

-Bura baxın, bəs siz nə vaxt fikirləşirsiniz? - deyərək, tələbədən narazı halda laboratoriyanı tərk edir.

Salam, Aydın!

Əvvəla, səni Novruz bayramı münasibətilə təbrik edirəm. Qoy bu bahar sənin üçün ən çiçəkli, ən ətirli bir bahar olsun.

Aydın, məktubuna gec cavab yazdığım üçün məni bağışla. Düzü, heç vaxtım olmayıb. Atamın qəbrinin üstünü düzəltdirirdik. Bir də, kitabının tərtibi ilə məşğul idim. Ancaq indi bir az özümə gəlmişəm ki, oturub sənə yazıram.

Keçən vaxt ərzində elə bir dəyişiklik olmayıb. Hər şey öz köhnə vəziyyətindədir. Yenə də alman dili dərsinə gedirəm (halbuki, bu sahədə elə bir irəliləyişim də yoxdur), bir az da oxuyuram. Hə, yeri gəlmişkən, göndərdiyin kitablar çox xoşuma gəldi. Payın artıq olsun. Çox sağ ol. Xırda-xırda oxuyuram.

Yazmağa gəlincə isə, əlimi ağdan qaraya da vurmuram. Mövzum hələ təsdiq olunmayıb. Yubadırlar. Burası belədir. Amma özüm bu fikirdəyəm ki, bu yaxınlarda bir tənqidi məqalə yazım. Vaqifin (Vəkilov) şeirlərini gözləyirəm. "Azərbaycan" jurnalında çıxmaldır. Şeirlər çap olunana qədər isə gözləməliyəm. Bu fikirdəyəm ki, Vaqifin şeirləri ətrafında müasir şeir və gənc şairlər (İsa, Ələkbər, Fikrət Qoca və başqaları) haqqında bəzi mülahizələrimi yazım. Görək nə olur.

Aydın! Deyirsən ki, şeirlərindən yaz. Özün yaxşı bilirsən ki, mən çox gec-gec şeir yazıram. İnsi isə şəxsi işlərim və bununla da əlaqədar ürəyimin pozulmuş ritmi və əsəblərimin gərginlik dərəcəsi buna əsla münasib deyil.

Mənə məktub yaz. Özü də, dediyin kimi "sicilləməyi-roman" həcmində. Mənə indi elə beləsi lazımdır.

Məktubumu qurtarıram. Hələlik, sağ ol. Görüşənədək.

21.03. 1966. İntiqam

◆ E s s e

Loğman RƏŞİDZADƏ

Oğlum Erola

İLLÜZİYA

İnsanlar həqiqət yox, onları yaşadacaq illüziya axtarırlar.
Anais Nin

XOŞBƏXTLİK DÜSTURU

(yaxud melatonini (həyat eleksiri, xoşbəxtlik hormonu) necə yaratmalı?)

Biz doğuluşdan əbədi yürüşdə və mücadilədəyik. Hər yerə baş vurur, hər şeyin mahiyyətinə varmağa çalışırıq. Sirli-soraqlı dünyanın dərkedilməz sərhədlərinə bəzən heç bizim xəyallarımız da yetmirsə, onda bu çarpışmalar nə üçündür? Belədirsə, kainatın sirrini öyrənməyə niyə can atırıq? Sonu eyni nəsnəyə calanmırıq? Absurd bir hüdudsuzluq! İllüstrativ bir heçlik! Amma fərqi nə varmadan elə hey axtarıq. Bu çərxi-fələyin zaman və məkan adlı gərdisində tapdığımız nə, itirdiyimiz nə? Fərqi nə deyirik? Nə axtarıq? Həqiqəti, azadlığımızı, xoşbəxtlikimizi, işıqımızı? Tapırdığımızı? Yaxud, tapdıqlarımızı özümüzlə yaraşdırırıq? Bu virtual və rəşional yaşantılarımız yalnız bizi qane edəndə bir-birini tamamlayır, daxilimizdəki kosmik əhvalla, səmavi ovqatla az-çox üst-üstə düşür. Və xəotik dünyamızı öz aləminizdə, xəyali də olsa belə, sanki nizamlaya, ritmə sala bilirik. Ruhumuz və könlümüz yalnız bu çərçivədə rahatlıq tapır, aram olur. “Bu dünyada heç nə öz yerində deyil və bunu bilməkdənsə bilməmək daha yaxşıdır”. İncildə belə deyilir. Bəlkə bunu bilmək, bu pərakəndəliyi yerbəyer etmək, bu paradikmaları uyğunlaşdırmaq istəyi və ehtirası, eləcə bu əbədi qanunları pozmaq cəhdidir? Bəlkə insan əməyi son anda buna görə uğursuzluğa düşür? İnsan, beləcə, onu qane etməyən bu pərakəndəliklərlə vuruşa-vuruşa, deyəsən axı, həm də günah edir, dünyanın tarazlığını pozur? Tarazlıq bəlkə də elə, bu kobud təbiilikdədir? Bəlkə biz bu tarazlığı pozduqca Allahın işlərinə əl uzadıq, ona əlavələr edirik, dünya içində özümüz üçün özəl bir dünya yaratmağa can atırıq? Bəlkə elə buna görə də ən xoşniyyətli əməllərimiz belə, son anda bumeranqa çevrilir?.. Bu “yeni dünya”nın, söz yox ki, ayı-ulduzu daha parlaq, günəşi daha işıqlı olur, fəsiləri həddən ziyadə gözəl və cazibədardır... Bu dünyanın qarı-çovğunu, tufanı, zəlzələsi-fılları da, deyəsən heç olmur, çətinliklərlə üzləşməyən, ziqaqlardan

keçmirsən, xırım-xırda maneələr yaranır, onları da asanlıqla dəf edirsən. Bəli, bəli, yanılmırsınız, tam bir illüziya... Kimsə bundan nə vaxtsa sığortalanıbmı?. Bizim hər birimiz bu dünyada öz nağıllarımızı quraşdır-aquraşdır-a yaşamırıqmı?.. Həyatımızı daim şirin bir rüyaya çevirməyə can atmırıqmı?.. Nağılların, şirin rüyaların bu gün də olmasa, sabah bizi xoşbəxt edəcəyinə əbədi ümid bəsləmirikmi?.. Bu şirin arzular bəzən bizi çox uzaqlara aparır. Sığındığımız arzular çox vaxt yaratdığı problemlərlə bizim özümüzü özümüze qarşı qoyur. Arzu ac gəzən yalquzaqdır, ömrümüzü didib parçalamaqla bizi məchulluğa sürükləyir. Böyük arzular şeytani bir həvəslə bizi mücərrəd və anlaşılmaz boşluğa çəkir. Həzrət Əli (ə.s.) təsadüfən demirdi ki, arzularınızı qısa edin, böyük arzular böyük fəsadlar törədir.

Bu dünyanın nağıl variantını çox gözəl bilmiş və ömrünü eləcə nağılvani yaşamış Xristian Andersen "Yaşamaq üçün Günəş, azadlıq və xırda bir çiçək kifayətdir", - deyəndə, yəqin ki, bu mənəvi hədləri anladır. Yaxud M.Qorki: "Dünya insan üçün qaranlıq gecədir. Burada öz işığını hər kəs özü tapmalıdır", - yazanda, yenə də bunu nəzərdə tuturdu. Xoşbəxt olmaq üçün insana ta nə lazımdır?.. Bəli, hər kəs ömrü boyu öz günəşinin, azadlığının, işığının, xırdaca bir çiçəyin sorağında olur, bu xoşbəxtliyin eşqiylə yaşayır. Və bunu, hətta arzularla, illüziyalarda olsa da belə, özü üçün yaratmağa çalışır.

İllüziyalar həmişə kara gəlir: insanın özü-özüyün uydurduqları, quraşdırdıqları, öz ömrünə caladıqları, başqa sözlə, özünüaldatma, özünüinandırma... Bu sintetik və sintirektik absurdvari, dünyamızı yaşaya-yaşaya zaman-zaman həm də unuduruq ki (və yaxud unutmağa çalışırıq), biz arzularımızı yox, taleyimizi yaşayırıq. Xoş halına o kəslərin ki, bunu bacarır, hər şeyə rəğmən yaşamağa can atır, reallığa meydan oxuyur. Niyə də olmasın? Axı bu fani dünyada hər kəsin xoşbəxt olmaq haqqı var. Heç olmasa qoy bu, xəyalda, arzuda, illüziyada olsun. Melatonini yaratmaq həm də individual prosesdir, hər kəsin öz işidir. Zaman gəlir, biz təbii melatoninə süni əlavələr qatıb onu gücləndirmək, həyatımızda xoşbəxtlik aurası yaratmaq cəhdində də bulunuruq. Beləliklə də öz Günəşimizi, azadlığımızı, xırdaca çiçəyimizi və işığımızı öz içimizdə tapır, daxilimizdə, duyğu və düşüncələrimizdə, xəyallarımızda olsa da belə, yaşadıırıq. Bəli, insan öz xoşbəxtliyini uydurub da yaşaya bilər... Bəlkə onun buna haqqı yoxdur?

Beləliklə, təkəcə ağılımızla yox, duyğu və düşüncələrimizlə, ruhumuzla, xəyallarımızla da həyat uğrunda savaşıdayıq. Bu yaşantılar paradokslarla da izləne bilər: xəyal qırıqlığı, ruhi sarsıntılar, düşüncə pərakəndəlikləri... Axı, "insan ruhunun ən ülvi təzahürləri də keçici olur - həqiqət yolunda Xeyir Şərə cəvriyə bilər" (T.Momzen). Bütün bunlar insanın ruhi əndişələri, xəyali çabaları, daha gözəl, rahat, cazibədar, mükəmməl həyat axtarışları, xoşbəxtlik qayğılarıdır. İnsan ziqzaqlara düşdükcə, maneələrlə baş-başa gəldikcə, çətinliklərlə üzləşdikcə intensivləşən bu axtarışların yolları da şaxələnir, reallıqlarla xəyalın sərhədləri qarışır, illüziyalar, yalanlar, özünüaldatmalar özünüovundurmaya çevrilir. İnsan tədricən öz içinə çəkilir. Ümumiyyətlə isə həyatın təhtəlsüür tənzimlənməsi nəticəsində elə halətlər baş verir ki, onlar kosmik səciyyə daşıyır, bizim şüurumuzun və iradəmizin cazibəsindən çıxır. Biz, azmı olub ki, yaxşıyla pisi qarışdırmayaq, haqla nahaqqın yerini səhv salmayaq, qaranlığı işıq bilməyək, özümüz istəmədən belə, şərə xidmət etməyək?.. Əgər xoşbəxtliyi kiminsə bədbəxtliyində tapa bilirsə, hətta bu da bizi qane edir. İnsanın bir varlıq kimi mürəkkəbliyi, rəngarəngliyi, qeyri-standartlığı da bu yaşantılardadır. İntellektimizin, şüuraltı duyğularımızın və instinktiv yaddaşımızın tənzimləyiciləri də məhz bunlardır - insan təbiətində qovuşan bir-birinə zidd və bir-birini ahəngdar tamamlayan xüsusiyyətlər.

EROSLA TANATOS ARASINDA

Həqiqətdən qaçmağa güclü bir meyil, illüziyayla yaşamaq, xəyal və xatirələrdə şirin arzulara qovuşub “xoşbəxt” ömür sürmək istəyi insan yaddaşının qədim, əbədi simptomları kimi boy göstərir. Bütün bunlar isə ana bətnindən üzü bəri əzablı və uzun bir yol keçir. Axı, doğuluşun özü də bir illüziyadır. Ən böyük həqiqət isə ölümdür. İnsan ömrü həyat instinkti Eros la olum instinkti Tanatos arasında konkret bir mərhələdir (Yeni yalan və həqiqət arasında). İnsan doğulan andan ölümə - yalandan həqiqətə doğru gedir. Praktik baxımdan bu yalan və həqiqət tandemi eləcə ana bətnindən baş alıb gəlir. Ana bətnində bioloji yöndə milyonlarla xromosomdan biri, ya ikisi (nadir hallarda bunun sayı arta da bilər) canlı insana çevrilir. Beləliklə, doğulan hər kəsin bu fani dünyaya gəlməsi nə dərəcədə zəruridirsə, bir o qədər də təsadüfidir. Ölüm isə mütləqdir. Burada seçim imkanı yoxdur. Doğum nə qədər qaçılan, idarə olunan, illüstrativ bir aksiyadırsa (təbii seçmə qanunları bir yana, hələ süni müdaxilələri demirik), ölüm qaçılmaz, idarəolunmaz məqbul bir hökmdür, aktdır.

Biz az-çox nəyi idarə edə biliriksə, onu da sevir və özümüzə yaraşdırırıq. Ölümdən qorxuruq, çünki ölüm idarəolunmaz həqiqətdir. Həmişə bər-bəzəyə, təmtərağa, bizi xoşbəxt eləyən yalana, illüziyaya da məhz buna görə can atırıq. Başqa sözlə: “Hər bir yalanın öhdəsindən yalanla gəlmək olar. Bircə ölümü yalanla aldatmaq olmaz.” (Yusif Balasaqunlu).

L.A.Senekaya görə isə olum dünyəvi qanunla müəyyən edildiyi üçün o, tamamilə şəhər (oxu: yalan) ola bilməz. “Həyat da tamamilə xeyir (oxu: həqiqət) ola bilməz. Həyat yalnız və yalnız əxlaqi əsas olduğu hallarda dəyərlidir.” Bəli, bu dəyər-əxlaq olmayan yerdə yalan göyərir... Amma gəlin görək əxlaq yalana qalib gələ bilirmi? Əxlaq həqiqətdir. Həqiqət isə yalqız və məğmündür. Biz hər addımda bununla üzləşirik. Həm təbiətdə, həm ictimai həyatda, gündəlik məişətimizdə, həm də psixoloji halımızda.

BABAMIN MÜCADİLƏSİ

O vaxtlar on-on iki yaşım olardı. Mehrimi kitablara salmışdım. Oxumaqdan doymurdum. Başqa işlər, əyləncələr də, təbii ki, var idi. Mal-qaranı örüşə aparıb otarmaq, çayda çimmək, futbol oynamaq... Kitablardan isə ayrı aləmdi: nağıllar, dastanlar, romanlar, şeirlər... Günlərin bir günü qaş qaralıb şavaxt çökəndə evin bir küncünə çəkilib oxuduğum kitaba necə aludə olmuşdumsa, qaranlıq düşdüynün fərqinə varmamışdım. Babamın kölgəsi bir xəyal kimi içəri düşdü, dayanıb diqqətlə ora-bura baxdı, gözü axır ki, məni aldı:

- A bala, işığı nöş yandırırırsan? - dedi.

- Yandırmıram. Belə də yaxşıdır. - Məni yəqin ki, kitabdan ayırdığı üçün intuiativ olaraq sərt cavab verdim.

- A bala, mənə sərfəlidi e, işığın yanmaması. Pul yazmayacaq. Amma, kor olarsan axı...

- Bah, sərfəliliyə bax e... Onsuz da şotçikin başına min oyun açırsız, guya bilmirəm?.. O gün işıqçı Telman gəlmişdi. Ha çağırırdı, cıncırımı çıxarmadım. Elə bilsin ki, evdə heç kim yoxdu...

Babam o biri otağa keçdi. Atamla dialoqu həzin-həzin olsa da, qulağıma dəyirdi:

- Ədə, o şotçikə əməl eləmə, - babam dedi.

- Noolub, bilən var?.. - Atam xofla soruşdu.

- Uşaq bilir...
- Qələt eləyir. Uşaqdı, uşaq işinə qarışsın.
- Dedim, eləmə. Qoy uşaq yalanla böyüməsin.
- Elədə işıq pulunu çatdırmaq olar?.. - Atam qayğılı dilləndi.
- Nə çatmaz, mənim pensiyamdan verərsən.

Yazıq babam, elə bildi ki, bununla məni dünyanın yalanından-yalağından təcrid edib ayıracaq. Daha demirdi ki, yalan birdimi, ikidimi?.. Necə təmizləyərsən?... Axı, bu yalan mənim vücudumdadır, mayamdadır... Axı, mən də hamı kimi, anadan doğulandan bu yalan dünyaya düşmüşəm, yalanla əhatələnmişəm, yalanla nəfəs almışam. Bu az yaşımda özüm də o qədər yalanlar quraşdırmışam ki!.. Evdə valideynlərimi, məktəbdə müəllimləri o qədər aldatmışam ki!..

Babam, köhnə kişiydi, həmişə yalandan, hiylədən, saxtakarlıqdan uzaq yaşamağa çalışdı. Dindar, imanlı adam idi, namazından, orucundan, ibadətindən qalmazdı. Ətə-zadə meyilli deyildi. Qapıdakı mal-qaranın südüylə, həyətin mer-meyvəsiylə keçinirdi. Çəltiyi dingdə özü döyərdi, buğdanı dəyirmanda özü üyüdərdi. Amma o da mələk deyildi. Bütün bu təvazö, səliqə-sahman, dərgaha yaxınlıq dünyanın yalan üzündən qaçmaya, özünü sığortalamaya olsa-olsa, uğursuz bir cəhd idi. Yalandan, saxtalıqlardan nə qədər qaçmağa cəhd etsə də, yenə də yalanın içindəydi. Bəzən özü də yalan danışır, onsuz ötüşə bilmirdi. Bir dəfə özüm şahidi olmuşdum: inəyi satanda o qədər tərifləyir, bəzəklər vurur, ona olmazın məziyyətlər uydurub yaraşdırırdı ki, gəl görəsən...

PARILTI

Aylı qış gecələrində səfərə çıxmısınız mı? Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamında Ayın ziyasından par-par yanan, alıq-balıq vuran gümüşü rənglərin ahənginə düşmüşünüzmü? Ay işığına bələnmiş dünyanın mistik gözəlliyini yaşamısınız mı? Yaşamamış olmazsınız... Zaman-zaman hamı yaşayıb: kimi fərqiñə varıb, kimi... Mən də çox yaşamışam. Bir dəfə də oğlumla birgə... Səfərə çıxdıq, yol yoldaşı olduq. Qışın oğlan çağıydı. Amma sakit, duyğulu, şirin bir qış gecəsiydi. Yer-göy Ay nuruna bələnmişdi, gündüz aydınlığı, duruluğu var idi. Mavi çalarlı, zümrüd naxışlı, süd kimi bəyaz və yumşaq bir gecə... Bir az da Skandinav ölkələrinin, Sankt-Peterburqun yazağzı zühur eləyən bəyaz gecələrinə bənzəyirdi. Yaz-yay arası burada qurbağaların səsinə, quşların çığirtısından qulaq tutulur. İndi isə qışvari bir mistik sükut qulaqlarımıza sığal çəkir, qəlbimizə romantik duyğular çiləyirdi. Maşını saxladığ, düşüb ətrafı seyr etməyə başladığ. Gözəllikdən vəcdə gəlməmək mümkün deyildi. Yüngül şaxta düşmüşdü, ayaz yeri bərkitmişdi. Gölmeçələrin sinəsi par-par yanırdı. Ayın ziyası gölməçələrin buz örtüyündə əks edir, işıq şüaları məsum-məsum ətrafa boylanır, Ayın təbəssümünə təbəssümlə cavab verir, sanki elə, Ayın özü kimi gülümsəməyə çalışırdılar. Sonsuz gözəllik, tam bir idilliyə və illüziyaya. Bəli, bəli, məhz illüziyaya... şaxta bir yalan... Ay, ani bir vaxtda bulud örpəyinə bürünən kimi bütün bu gözəl mənzərə də yox olub gedir, hər şey zülmətə qərq olurdu. Ay yenidən görünür və bizim xəyal qırıqlığımız da öz ritminə düşürdü.

Bəli, illüziyaya, yalan, şaxta təəssüratlar təbiətən mövcuddur və hər şeydən də öncə təbiətdən qaynaqlanır. Əgər bütün görüntülər, mənzərələr bir işıq selinə bənddirsə, bəs həqiqət hardadır?.. Həqiqət, əslində, buz parıltısı altındadır. O da çirkab sudur, üfunətdir. Konfutsi fəlsəfəsində deyildiyi kimi, həqiqət par-par yanan qiymətli qaşlarda yox, mamır basmış nəm daşlardadır. İndi isə gəlin görək, bu, bizə lazımdır mı? Həqiqəti özündə yaşadan o çirkab su

bizi cəlb edirmi?.. Biz ondan zövq alırıqmı, o bizim ruhumuzu oxşayırmı, onunla özümüzü ovudub aldada bilirikmi?.. Əlbəttə ki, yox. Bu səbəbdən də ondan qaçıırıq. Bizə daha çox o öteri, yalançı parıltı, müvəqqəti sevinc, ani xoşbəxtlik gətirən illüziya lazımdır. Həqiqət acı və ağırdır, dözülməzdir. Kimdir onun yükünü çəkən?.. Bu barədə oğlumla söhbətləşir, fikirlərimizi bölüşürük. Bu zaman o, balaca bir gölməçənin buz layını ayağı ilə sındırmaq həvəsinə düşdü. Sanki buz altında çirkab libaslı həqiqətin mövcudluğuna əmin olmaq istəyirdi. Qoymadım. Dedim, belə də qalsın. Bizə lazımdır?.. Qoy xoş təəssüratlarımız dağılmasın. Bəli, həqiqətə bu qədər yaxın olduğumuz halda, cidd-cəhdlə ondan qaçdıq. Niyə?.. Bu, heç də təkə bizə xas əlahiddə keyfiyyət deyil. Çılpaq həqiqətdən hamı qaçır. Çünki həqiqət bizi hər deyəndə xoşbəxt etmir.

Təbiətdən hər bir parıltının, gözəlliyin arxasından real və kobud bir həqiqət boylanır. Bu, gizlidir, sirdir, niqab altındakı nəsnədir. Bunun üçün pərdələri qaldırmalısan. Pərdələrin qaldırılması, elə bilirsiz həmişə fayda veririmi?.. Bir hind məsəlində deyildiyi kimi: "Əgər bədbəxtlik gətirəcəksə, bəzən həqiqəti ort-basdır da eləmək olar". Görüntülər, aşkar parıltılar xalis yalandır. Ətrafımıza nəzər salaq: bütün rənglər, gözəl mənzərələr, bər-bəzək, təm-təraq, çal-çağır illüziya və yalan deyil, bəs nədir? Bütün bunlar insanın özü-özünü aldatması deyilmi? Biz Günəşi sevir, ona sitayiş edirik. Günəş yer üzündə həyatın mövcudluğunun başlıca şərti, yeganə mənbəyidir. Həyat onunla var olur. Torpaq da, nemətlər bolluğu da, təbii harmoniya, insan orqanizminin (və bütün canlıların) ritmik fəaliyyəti, davamlı inkişafı da... Bunu kim bilmir ki?.. Eyni zamanda, bunu da bilirik ki, təbiətdəki bütün illüziyaların mayası da Günəşdir. Təbiətdə, rənglər xislətən monotondur. Həyat, əslində iki rəngdən ibarətdir: ağ və qara. Bəlkə elə əbədən buna görədir ki, ölmüş adamı ağa bükürlər, dirilər isə hüzn əlaməti olaraq qara geyinirlər? Bəlkə bu paradoksdə (ağ-qara) həyatın əbədi məntiqi yaşayır?.. Ağ-qara bəlkə rəngdən daha çox həyatdakı təzadlara işarədir, ictimai qütbələşmələrə assosiasiyadır?.. Deyək ki, Xeyir-Şər, yaxşı-pis, acı-şirin, gecə-gündüz və s. Günəş şüaları isə bu düzümü, təbii görüntünü, hətta təbii rəng sistemini dağdır. Öz şüalarıyla yer üzünə rənglər, parlaq görüntülər, bər-bəzək, illüstrativ ovqat yayan Günəş son anda dünyanın ən böyük yalan və illüziya mənbəyinə çevrilir.

Elm çoxdan sübut edib ki, yer üzündəki rəng dəyişmələri Günəş şüalarının reinkarnasiyasından, sınma bucağından, spektrlərdən yaranır. Bitkilərin, ağac və kolların libası da sadəcə fotosintez prosesindən bəkilir. Demək, kökdə, mayada, cövhərdə, ilkin başlanğıcda bu rənglər yoxdur. (Hətta Ayın da öz işığı yoxdur. Ayın parıltısı Günəş işığının əksidir). Bitkilər, quşlar, heyvanlar ilkin başlanğıcda tam monoton rəngdə olur, kifir görünürlər. (Həqiqət kifirdir axı...) Boy atdıqca, böyüdükcə rəngdən-rəngə girir, zahirən gözəlləşirlər. Hətta elə bitkilər, alaq otları, ağaclar var ki, gözəllikdə, cazibədə tayı-bərabəri yoxdur. Amma zəhərliyədir. Çünki mahiyyəti, mayası, xisləti budur. Bəlkə eləcə qeyri-adi gözəllik ona cəzbedicilik üçün lazımdır ki, aldada bilsin, zəhərli və zərərli missiyasını daha uğurla həyata keçirsin? Bəli, bütün bunlar alaq otunun yalanıdır. Onun batinində isə zəhərli bir həqiqət yatır. Bütün bu illüziyaların və illüstrativ görüntülərin müəllifi isə Günəşdir. Əgər gözəllik, al-əlvanlıq bitki və ağacların zatındadırsa, Günəş batandan, qaranlıq düşəndən sonra necə olur ki, onlar da gözəl donunu "soyunur", bər-bəzəkli görünüşdən məhrum olurlar?..

Rənglər həmişə aldadır, çünki mahiyyəti gizlədir... (İnsanlar da bəlağətli nitq söyləyəndə və yaxud gözəl geyinəndə həmişə cidd-cəhdlə özlərini, yəni həqiqəti gizlətməyə, yaxud ört-basdır eləməyə çalışırlar). Gözəllik

yarışmasında Tovuz quşu yəqin ki, başqa quşlara uduzmadır. Amma bu bər-bəzək, bu gözqamaşdırıcı görüntü onun yalanıdır. Mahiyyəti isə bambaşqadır. Quşun zahiriylə batini paradoksdur. Əti yeyiləsi deyil: acıdır, rezin kimi bərkdir. Xasiyyətə kinli, cığal, bədxah quşdur. Yaxud ilan... İlandan gözəl, yaraşıqlı, rəngarəng, bər-bəzəkli heyvan varmı?... Di gəl ki, zəhəri daş partladır. Bu da sənə gözəlliyin etirafı.

Təbiət həmişə aldadır, mahiyyətini gizlədir, hər addımda illüziya diqtə edir. Görüntü başqadır, mahiyyət, xislət başqa. Qeyd edək ki, təbiətin ən böyük yalan rıçaqı Günəşdir. Bəli, müqəddəs Günəş - həyatverici substansiya və yalan mənbəyi. ("Ən böyük şeytan camidən çıxır". C.Rumi). Gün işığında dünya gül açıb gülür, Ay nurunda qaranlıq gecə süd donuna bürünür, torpaq rəngdən-rəngə, təbdən-təbə düşür... bir qotur ağac gözəllik heykəlinə çevrilir, bir üfunətli gölməçə güzgü kimi bərq vurur... Yalanla həqiqətin sərhədləri budurmu?... Eləsə, bizə nə lazımdır. Gözəl, şirin yalan, yoxsa çirkin, acı həqiqət?... İllüstrativ incə güzgü parıltısı və cazibəsi, yaxud bunun altında, bətnində gizlənən kobud həqiqət?..

GÜZGÜ

Hər parıltının arxasında bir bulanıq substansiya dayanır. Şüşə o vaxt güzgü olub parıltı verir ki, onun arxası qara, yaxud, başqa bir kobud tünd rənglə boyanmış olsun. Parıltı qaranın ekvivalentidir, əksidir. İşığın zülmətə, qaranlığa adekvatlığı kimi. Beləliklə, hər yalanın arxasında bir həqiqət dayanır. Lakin həqiqət yalan kimi parıldaya, alışıb yana bilmir. Yaxud, o yalanı parılatdığı üçün özü kölgədə qalır - kifir, çirkin, məğmun gündə... Lakin, həm də çox böyük təvazökarlıqla... Bəlkə elə bu təvazökarlıq, bu toxtaqlıq, bu təmənnasızlıqdır həqiqəti yalanın astar üzünə çevirən və ona uduzduran?..

Güzgü illüstrativ bir nəsədir, yalandan yarandığından yalan da göstərir. Burada bütün görüntülər tərs-mayallaqdır. Güzgüdəki həyat həyatın özü deyil, əksidir, proyeksiyasıdır. Güzgüdə insan, ümumilikdə, həyat həm canlıdır, həm cansız, həm var, həm də yox. Nə qədər ki onun qarşısından, varsan, çəkildin, yoxsan. Güzgü ona görə də illüziyadır, yalandır, aldadıcıdır. Güzgü ikiüzlü və sürüşkəndir. Hər güzgü bir cür göstərir. Biri yaxşı, biri pis. Predmeti eyni cür göstərən iki güzgü tapmaq qeyri-mümkündür. (Yaxud güzgü müxtəlif rakurslardan müxtəlif cür göstərir). Bu, özü də illüziya doğuran, yalana, riyaya yol açan bir mahiyyətdir. İnsan zəif buna meyilli olduğu üçün həmişə onu yaxşı göstərən güzgüləri seçir. Bəli, məhz yaxşı göstərirdi üçün. Biz daim özümüzü gözəl, sağlam, igid, qəhrəman kimi fərz edirik. Güzgüdə də özümüzü yox, təsəvvürlərimizi axtarıq. Bunu tapmayanda, özümüzdən, hətta imtina da edib üz döndəririk. İnsanlar var ki, güzgüyə baxmaqdan qorxur, qaçır, hətta şəkil çəkdirmir. Görünür, həqiqi sifətini gizlətmək, xəyalında qurduğu simasıyla yaşamaq belələri üçün daha rahat olur. Biz, bəzən elə çılğın həddə çatırıq ki, aynada özümüzü əyri gördüyümüzün vurub onu sındırır, çilik-çilik edirik. Reallıqdan, həqiqətdən qaçmaq deyilmi?..

Belə bir ictimai fikir də formalaşmış: insan insan üçün güzgüdür, hamı bir-birində əks olunur. Eləsə, gələn görək bir-birimizin güzgüsündə biz nə vaxtsa səmimi olmuşuqmu, həqiqi sifətimizi, varlığımızı tapa bilmişikmi? İnsanlar bir-birini əks etdirmək, parılatmaq, yaxşısını, pisini göstərmək əvəzinə biri digərini özündə hopdurur, əridir, əsl mahiyyəti gizlədib illüziya yaradır. Daxili güzgümüzdə qarşımızdakı şəxs necə əks olunursa-olunsun, biz öz məqsədlərimiz naminə özümüzə sərf edən şəkildə onu qəbul edirik və buqələməyə çeviririk. Qəlbimizdə əks olunan mahiyyət qalır bir kənarda, özümüzlə lazım olan saxta profil formalaşdırırıq. Bizim hansımız bilə-bilə

fırıldaqçı, ikiüzlü, acgöz, xudpəsənd, xəyanətkar, qəddar, şərəfsiz adamlarla könüllü əməkdaşlıq etməmişik? Bilə-bilə ki, bu adamlar şər daşıyıcısıdır, bəs niyə onlarla ünsiyyətdən çəkinməmişik? Qəlbimizdə belələrinə nifrət etsək də, hansısa bir mənafe naminə daim onlara can atmamışıqmı? Bu da bizim yalanımız, özünü aldatmamız, güzgü fırladığımız, güzgümüzdəki görüntünün yalan təqdimatından başqa bir şey deyildir.

Cəmiyyətdə insanlar arasındakı münasibətlər bu müstəvidədir. Kimsə daim kiminsə güzgüsünə çevrilir, özünüifadə üçün... Lakin bu psevdogörüntü son anda həqiqət üçün yalan rolunu oynayır. Odur ki, insanlar arasında ölçü və məsafələr yalanla həqiqətin nisbəti kimi boy göstərir. Bu da çox vaxt təkzib və inkarın bir məcrada qovuşmasını şərtləndirir. Hamı bir-birini yaxşı tanıyır, hamı kimin hansı yuvanın quşu olduğunu yaxşı bilir. Amma buna rəğmən səmimi və mehriban bir çevrədə yaşayırlar. Görüşəndə qucaqlaşib öpüşürlər, ürəklərində isə bir-birinə nifrət edirlər. Beləliklə, insan münasibətlərini paradokslar izləyir və təyin edir. İnsanlar yaxınlaşdıqca münasibətlərin əyaniləşməsi, çılpəqlaşması, adiləşməsi qorxusu da artır. Çılpəqlaşan münasibətlər doğmalıqdan daha çox yadlıq yaradır. Səmimiyyət daha çox yadlıqdır. Axı, məhəbbət də uzaqdan gəlir. Yaxınlaşdıqca hiylə, riya, saxtakarlıqlar baş alıb gedir. M.Qorki yazırdı: "İnsanlar sizdən nə qədər uzaq olsalar, o qədər yaxşı, nə qədər yaxın olsalar bir o qədər pis görünərlər". Eləsə, insanlar nə üçün bir-birinə can atırlar, niyə bir-birindən ayrı yaşaya bilmirlər? Bu, həyatın əbədi qanunudur. Çünki yalanla həqiqət vəhdətdədir.

Güzgü qədim dövrlərdən insanın ən ibtidai əyləncə vasitələrindən biri olub. İlk dəfə günəşin reinkarnasiyası ilə suda, daşda, qayada, işıq-kölgə oynaşmasında özünü görən, güzgülənən ibtidai insan heç də özünüdərk haqqında fikirləşməmişdir. (Hərçənd, güzgünün kəşfi insanın özünüdərk, subyektivləşməsi mərhələsində ən mühüm vəsilələrdən biri olmuşdur). Bu, onunçün bir əyləncəyə çevrilmişdir. Heç sudakı əksinin, daş-qayadakı siluetinin özü olduğunu bilməmiş, bunun fərqi də varmamışdır. Suda əksinə baxıb, ağız-burnunu əymiş, dodaqlarını büzmüş, bu "naməlum" simanı qorxutmağa, hədələməyə çalışmışdır. Adekvat "cavablara" tuş gələndə daş-kəsək, selbə, yarmaça deməyib, "yad ünsürə" tolazlamışdır. Su çilikləni bulaqanda, surət itəndə ibtidai insan özündən razı halda, qalib ədasiyla gülümsəmişdir. Az sonra surət yenə bərpa olunduqda, görüntü təzələndikdə, oyun davam etmişdir. (Eynilə məşhur nağılda tülkünün aldatdığı şirin sudakı əksinə hücum etməsi kimi). Bu çılğın "mübarizə" illərlə, əsrlərlə davam etmişdir; insanın özü-özünü tanıması, özü-özünü dərk etməsinədək. Bu gün də biz güzgüdə, bəzən (daha çox təklidə) yenə də eyni ibtidai həvəslə üz-gözümüzü büzüşdürür, ağız-burnumuzu əyirik. Bu, vaxtilə ibtidai insanın özünüdərkə cəhdidisə, müasir insanın özgələşməsi, özündənqaçmasıdır.

Xuan Fan-Co "Saflaşmış şüurun güzgüsü" əsərində yazır: "Güzgü daosizmdə "dünyanın ikinci əksini" bildirir. Dao bütün varlığın güzgüsüdür: soyuqdur, boşdur (heçlikdir). Guya hər şeyi əks etdirir, axı özü hər şeydir və heç nədir. İkinci əks olunan həyatdır. Bu, ölü həyatımı?

Yox, çünki güzgüdə əks olunan nə varsa, nə ölüdür, nə də diri. Bu, ikinci həyatdır, kabuslara və ya hallünasiyalara bənzər sirli varlıqdır".

Yəqin elə buna görə də güzgüdəki obraz və siluətlər, cizgilər və ştrixlər bəzən həyulə (hallünasiya) kimi görünür, sürrealist təsir bağışlayır. Saatlarla güzgü qabağında oturun, uzun müddət özünü baxın, görün nə halətlər baş verəcək. Real parlaq lövhədə mistik siluətlər dolaşmağa, bir-birinə qarışmağa başlayacaq. Mistika yəqin güzgünün, eləcə siqlətindədir. Bu, məsələnin ruhi, virtual tərəfi də hesab oluna bilər. Axı birbaşa, rəşional mənada da güzgüdə

hər şey baş-ayaqdır, o, hər şeyi tərsinə göstərir. Bəlkə eləcə, bu səbəbdən psixoloji pozuntular yaşayan, dəli adlandırdığımız insanlar güzgüyə baxmağı daha çox xoşlayırlar. Baxıb... baxıb... ucadan qəhqəhə çəkib qəşş edirlər. Bəlkə onlar şüuraltı qatda özlərinin əksini, daha ağıllı, müdrik və mükəmməl ekvivalentlərini, bizə məlum olmayan sirli varlıqlarını görürlər? Axı, güzgü həm virtual, həm də rəşional, praktik mənada hər şeyi tərsinə göstərsə, nə üçün dəlillər orada öz ağıllı variantlarını kəşf edib sevinməsinlər?..

Sürrealist şairimiz Adil Mirseyid də bu anlamda güzgüdə magik ünsürlər, fraqmentlər tapmaqda haqlıdır:

*Gün gələr sən də qorxarsan
Güzgülərdə özünə göz-gözə qonuşmaqdan
Güzgülərdə gedə bilməyəcəyin yerlər
Güzgülərdə çözləmədiyin sirlər
Yaşadığın ömür, yazmadığın şeirlər
Güzgülərdə gördüyün görüb könül verdiyin
Bütün pəncərələr sınıq
Bütün qapılar bağlı
Bütün köüllər oyuk
Bütün ürəklər çatlaq
Bütün bülüllər divanə
Bütün mələklər suçlu
Güzgülərdə bir ev tik özünə
Rəngdən səsdən umiddən
Bir bulud şəkli çək güzgüyə
Bir sevgi yağmuruyla
As o evi buluddan.*

Bütün illüstrativ parametrlərilə, həyulə və sürrealist məntiqiylə güzgü bizə lazımdır. Həyatı nə qədər çarpaşlıq, baş-ayaq, yalan göstərsə də, güzgü bu gün bizə həmin o yalan üçün, yaxud özgələşmək, öz-özümüzdən qaçmaq üçün lazımdır. Başqa bir yanaşma. Şəkil çəkdiyəndə nə üçün bəzənirik? Özgələşmə anı deyilmi? Bəzənib-düzənməklə özümüz-özümüzdən qaçmırıqmı, özümüz-özümüzü inkar etmədikmi? Əbədiləşmiş anda daha yaxşı görünmək istəyi öz təbii halından imtina deyilmi? Şəkildə daha sanballı görünmək üçün özümüzü boğur, süni pozalar alır, saxta profillər yaradırıq. Təbiidirmi? Əlbəttə ki, yox. Niyə təbiiliyimizdən qorxuruq, niyə cidd-cəhdlə təbii halımızı, hətta psixoloji ritmimizi, ruhi tarazlığımızı dəyişməyə, yaxud ört-basdır etməyə çalışırıq? Bəli, insan xislətində illüziyaya, yalana, rahatlıq gətirən saxtakarlıqlara təbii bir təşnə var.

Bunlar - illüzionist oyunlar, psixoloji yaşantılar müasir cəmiyyətimizin özünün sifarişi deyilmi?.. Bunu zişqaqlı ictimai mühit, sonsuz ruhi və sosial sarsıntılar dikte etməirmi? Bir halda ki, hər yerdə yalan həqiqəti üstələyibse, özündənqaçma, özgələşmə və tənhaləşmə nə üçün çıxış yoluna çevrilməsin?

Məhz elə buna görə də biz güzgüdə həqiqət yox, daha çox yanlışlıqlar, başqa sözlə, saxtılıq və yalan axtarıq. Axı, bu, bizi daha çox təmin edir və ovudur. Biz güzgüyə baxanda özümüzü sahmana salırıq, özümüzü qane etməyən güzgülərdə surətimizi görəndə həmin güzgüdə imtina edir, bizi daha yaxşı, daha gözəl və mükəmməl göstərən güzgülər axtarıq. Bizi qane etməyən surətimizdə özgəni axtarmaq cəhdi deyilmi? Görüntüdə mükəmməlliyə cəhd, əslində özgələşməyə meyildir. Mükəmməl özgələşmə belə baş verir. Sanki xəyalən özümüz öz surətimizi retuş edirik. Yaxşını

mənimsəyir, pisi görməzdən gəlirik. El arasında belə bir populyar misal da təsadüfən yaranmayıb: "Meymun baxar güzgüyə, adın qoyar özgəyə". A.Şopenhaur isə bu məqamın elmi-fəlsəfi şərhini verərək belə qənaətə gəlir: "Ya Rəbb! Sən məni olduğum kimi özümə göstərmə, yoxsa öz gözümdən düşərəm". Bu iqtibaslar məlum psixoloji halın sanki interpretasiyasıdır.

Güzgünün, özgələşmək üçün yox, özünüdərk üçün. Özünü düzəldin, zahiri gözəlliyinizin qayğısına qalın, içinizi xıltdan, çirkəbdən təmizləyin, güzgüyə şəstlə baxa bilmək üçün...

Beləliklə, yenə də əbədi bir sual qarşısında qalırıq: bizə nə lazımdır, gözəl, şirin yalan, yoxsa çirkin, mağmun, acı həqiqət?.. Yaxud, illüstrativ güzgü şəffaflığı və gözəlliyi, yoxsa bunun altında, bətnində gizlənmiş kobud, qaba boya (həqiqət)? Biz etiraf etməsək də, sövq-təbii parlaqlığı, gözəlliyi seçəcəyik - yeni yalanı. Axı, İncildə də təsadüfən deyilmir ki: "Həqiqətin yerini axtarıb tapdım və gördüm ki, orada yalan əyləşib".

GET, YALAN DE

Qədim Çin pritçasında belə nəql edilir ki, bir cavan oğlan həqiqət soracağıyla ellər-obalar dolaşır. Onun yerini təxmini nişan verirlər. Bu ünvana gedib çatmaq heç də asan olmur. Çox çətin, əzablı yollar qət etmək lazım gəlir. Yolçu həqiqətə təşnə olduğu və ona təmiz, ülvə məhəbbət bəslədiyi üçün gecə-gündüz demədən xəyalında yaratdığı bu gözəlliyə can atır. Dağlar, dərələr, aşır, dənizlər, çaylar adlayır, kəndlər-şəhərlər keçir. Ən nəhayət, mənzil başına yetişir. Ona bir hücrəni nişan verirlər və həmin həqiqət burdadı, - deyirlər. Həyəcan və ümidlərlə dolu görüş anı çatır. Kaş çatmayaydı. Cavan oğlan hücrənin küncündə yarımcı, əprimiş, kifir bir qarının oturduğunu görür, diksindir, çaşır, elə bilir ki, səhv gəlib, həqiqət belə kifir və idbar ola bilməz axı... Təəccüblə soruşur ki, həqiqət sən sən?.. Qoca qarı: "Düz gəlib sən, axtardığın həqiqət mənəm", - deyir. "Belə qocamı, belə kifirmi?.." - oğlan peşman-peşman soruşur. "Belə qoca, belə kifir", - qarı cavab verir. Oğlan ruhdan düşür, tamamilə süstləşir, məlul və ümitsizcəsinə: "Mən indi gedib camaata nə deyim?" - soruşur. Qarı sakit və laqəyd tərzdə: "Get, yalan de", - söyləyir.

Bu, həqiqətin qəribliyi, kifirliyi cəmiyyət üçün lazımsız və ögeyliyi barədə minlərlə rəvayətlərdən biridir. Həqiqətin yalana uduzması, əslində, həyatın ictimai münasibətlərindən doğan reallıqdır. Cəmiyyətə çirkin həqiqət yox, gözəl, bər-bəzəkli yalan lazımdır. Bu xüsusda V.Şekspirin sözləri də maraqlıdır. O, deyir ki, həqiqət vəfalı köpəkdir. Onu daim kütəkləyib it damına salırlar. Ev tulasını isə tumarlayıb evin yuxarı başına keçirirlər. O da yavaş-yavaş otağın havasını kərləməyə başlayır. Yalanla həqiqətin nisbəti bu sözlərdə çox gözəl əks olunub. Bəli, cəmiyyət yalanı sevir, başqa sözlə, ev tulasını, havanı kərləməyə belə...

MÜTLƏQ HƏQİQƏT, MÜTLƏQ YALAN

Filosoflar - Sokrat, İ.Kant və başqaları mütləq həqiqət axtarıblar. Əslində, onlar bu həqiqət deyilən nəsənin nəzəri konturlarını cızsalar da, fəlsəfi-estetik formulu versələr də, heç biri həyatda praktik mənada onu tapa bilməmişdir. Axı, hər bir mütləq həqiqətin bətnində potensial bir yalan yatır. Burada həqiqətlə yalan identikləşir. Onlar diferensial şəkildə bir-birini yaradır, tamamlayır və bir-birini təzahür etdirirlər. Onlar bir-birindən ayrılıqda mövcud deyildir. Həqiqət birdirsə, eynidirsə, başqa sözlə, mütləqdirsə, zaman-zaman ayrı-ayrı filosoflar, mütəfəkkirlər, fikir mücahidləri dünyaya, materiyaya, şüura,

idraka, onların bir-birinə münasibət, əlaqə və təsirinə nə üçün ayrı-ayrı rakursdan yanaşmış, müxtəlif elmi qiymətlər vermişlər? Nə üçün həqiqətə hər kəs özünəməxsus bir don biçmiş, karkaz formalaşdırmış, karset geyindirmişdir? Deməli, hər bir həqiqət öz-özlüyündə bir yalandır. Hər bir real substansiya həm də illüziyadır, görüntüdür, ilğimdir, necə deyirlər, rəngdir. Bir halda ki, mütləq bir həqiqətə müxtəlif yanaşmalar var və hər bir yanaşma özündə mütləq bir fəlsəfi fikri əks etdirir, demək, bütünlükdə həyat absurddur, məntiqdən kənardır, başqa sözlə, yalandır. Lakin onlar - həqiqətlə yalan bir-birinin bətnində mövcuddur, bir-birindən ayrı təsəvvürə gəlməzdir. Zəmidə də əlaqə otları baş alıb gedir. Əslində isə biz onları əkməmişik axı... Bəzən də bu əlaqə otları bar-bəhərdən çox olur, onu üstələyir, yaxud onunla müvazi inkişaf edir. Əlaqə otu ziyanvericidir, müftəxordur, təbiətin yalanıdır. Lakin təbiət onu daha yaxşı bəsləyir, ona daha çox sığal çəkir, qayğı göstərir, sanki ona möhtacdır və onsuz yaşaya bilmir. Yaxud, artıq ət insan bədəninin yalanıdır. Lakin hər bir orqanizm bu yalana - piylənməyə, sanki təşnədir. Demək, yalan daha mütləqdir, mövcudluğun, reallığın bünövrə daşlarından... Bəlkə də zərurətdir?...

S.Mənsur təsadüfi deyil ki, "Həpsi rəngdir" şeirində yalan və illüziyanı cəmiyyətin hər bir küncündə, hər bir bucağında - sosial münasibətlərdə, insan qəlbində və ruhunda axtarır, eləcə, hər yerdə tapır:

***Uyma, ey dil xəlqində yoxdur sədaqət, rəngidir,
Məscidi-meyxanə rəng, eyşü-ibadət rəngidir,
Mey riya, məşuqə gəş, hüsnü vəcahət rəngidir
Rəngidir, hər dürlü matəm, hər məssərət rəngidir.
Hər kəsin Cibrili - kəndi qəlbidir, vicdanıdır.
Var isə insafı şəxsin - dinidir, imanıdır.
Bədniha insanların öz nəfsi, öz şeytanıdır
Lohi-qəlbi arifin ayatıdır, Quranıdır.
Mabağı ovhamıdır, şəri-təriqət rəngidir.
Bir zaman vardı ki, mən həmfikir idim zühdad ilə,
Sonra gördüm fərqi yoxmuş zahidin cəllad ilə.
Dedim: əyyaş olmalı, ta gün keçə mötad ilə,
Cümlə eyşü-nuşu gördüm müxtəlif fəryad ilə.
Anladım ki, zöhdü-təqva, eyşü-işrət rəngidir.***

ƏJDHA QƏHQƏHƏSİ

Bu da bir pritçadır. Uzaq tarixin əprimiş yaddaşından bir fraqmentdir. Sanki itmiş taleyinin sorağına düşmüş bir cavan oğlan şəhərlər, kəndlər adlayıb naməlum vilayətə gəlib çıxır. İnsanları bədbin, hüznü, ümitsiz görür. Hamı qara geyinib, dərd-sər, qayğı, kədər içindədir. Axır ki, məsələnin kökünə gedir, təfəsilatı öyrənə bilir. Məlum olur ki, bu diyarın yeganə su mənbəyinin qabağını nəhəng, bədheybət əjdaha kəsib. Hər dəfə bir qaşiq su üçün camaat olan-qalan var-yoxunu və el içindən gözəl bir qızı seçib əjdahaya verirlər. Bu gün də növbə hökmdarın qızına çatıbmiş. Camaatın qara qayğısı da bundan yanaymış.

Oğlan tərəddüd etmədən deyir ki, əjdahanı mənə göstərin, ona qalib gələrəm. Çox dəlil-dələlət eləyirlər, yazıqsan, cavansan, arzuların var, həyatın, ömrün qabaqdadır, özünü zay edərsən, sən kimisi sinəsinə döyən çoxları bu qoca və hiyləgər əjdahanın qarşısında tab gətirə bilməyib, ömrünü fənayə verib, - deyirlər. Cavan inadından dönmür, təkid edir. Güclüydü, qüvvətliydü, özünə inamı vardı, həm də daxilən təmiz, ədalətli, həqiqətpərəst və bütün

bunlara görə də iradəliydi. Şəhər əhli çar-naçar əjdahanın yerini nişan verir. Qərək, əjdahayla cavan igid yeddi gün-yeddi gecə vuruşur. Axırda igid bir fənd işlədib əjdahanı ölümcül yaralayır. Son nəfəsini alan və can verən əjdaha ucadan qəhqəhə çəkib ətrafı dəli bir gülüşə qərq edir. Və "kaş, sənin mənim günümə düşdüynün günü görəydin", - söyləyir. Qalib gənc təəccüblə: "Başa düşmədim", - deyir. Əjdaha izah edir: "Bir vaxtlar mən də sən kimi cavan, güclü, qüvvətli, ədalətli, haqsızlığa dözməyən bir oğlan idim. Beləcə gəlib bu şəhərə çıxdım. Sənin kimi, mən də suyun qabağını kəsmiş əjdahanı öldürdüm və ondan sonra gördüyün bu suyun sahibi oldum. Var-dövlət, rəyasət, hüdudsuz hakimiyyət başımı gicəllətdi, məni yoldan çıxartdı. Zətim, sifətim, içimi, mənəviyyatımı, əxlaqımı yavaş-yavaş itirməyə başladım. Ən nəhayət, bax, gördüyün bu bədheybət vücuda çevrildim. Səni də bu tale gözləyir".

İbrətamizdir, deyilmi?.. Hakimiyyətə, var-dövlətə, əbədi hökmranlığa tab gətirən olurmu?.. Az görmüşükmi, yazıq, fağır quzu bir adamın vəzifəyə keçən kimi canavara dönməsini?.. Qınından çıxıb qınını bəyənəməyən azdırmı?.. Bər-bəzəkli xoruz libaslı xoruzlananların azmı şahidi olmuşuq?.. Vəzifə kürsüsündən düşəndən sonra yenə də buqələmun kimi rəngini dəyişib yazıqlaşmasını necə, çox görməmişikmi? Həqiqət və yalan qütbləri, beləcə, hər birimizin həyat salnaməsinin anbaan dəyişə bilən sərhədləri arasındadır. Pritçada olduğu kimi. Burada gənclik, güc, qüvvət, daxili ədalət həyatın yalanıdır. Ən böyük həqiqət ölüm ayağında qəhqəhə çəkən əjdahadır; yalanı yaşamış, yalanla ətə-qana dolmuş, yalanla hakim olmuş, yalanla həqiqətə çatmış əjdaha. Elə bilirsiz, onun haray dolu gülüşləri cəmiyyəti diksindirəcəkmi, kimisə oyadacaqmı, qalib gənci tərbiyə edib yolundan çəkindirəcəkmi?.. Bəlkə də real və çılpaq həqiqət qalib gəncə bu anlarda heç lazım da deyildi. Bu dəqiqələrdə eyforiya yaşayan gənc bütün bunlara rəğmən öz məşum gələcəyinə daha həvəslə gedirdi. Axı, bu məşum gələcək yalan üstə qurulsa da, cazibədar idi, şirin idi. Hansı yalan şirin və cazibədar olmur? Çünki həyatın yalan üzü həm də asan üzüdür.

TABU

Bəşər tarixində ən böyük inqilabi təsisatlardan biri, şəxsi, dövlətin yaranması, ictimai həyatı idarə etmək təcrübəsi və bu sahədə birgəyaşayış institutlarının formalaşdırılmasıdır. Bu, ilk növbədə insanların özünüqoruma instinktindən, ictimai sərvətlərin bərabər bölgüsünə əsaslanan firavan həyat arzusundan qaynaqlanmışdır. İnsanlar dövləti yaratmaqla öz taleyini ona tapşırılmış və bununla da əminliyini, arxayınlığını, təhlükəsizliyini təmin etdiyini düşünmüşdür. Əslində də belə olmalıdır. Dövlət hər bir vətəndaşının hüquqi, mənəvi azadlıqlarından, maddi təminatından tutmuş fiziki müdafiəsinə, can qoruyucusuna qədər bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürməlidir. Dövlət təsisatının siyasi əsaslarını işləyib hazırlayan ilk nəzəriyyəçi filosoflardan biri Aristotel təsadüfən demirdi ki, insan birgəyaşayışının məqsədi sadəcə, yaşamaqda yox, həm də xoşbəxt yaşamaqdadır. Amma hökmdarların dövlətlərin lap körpə vaxtlarından hakimiyyət və nüfuz uğrunda savaşı dövlətin ilkin, saf, xoşniyyətli bünövrəsinin yalan kərpiclərlə hörülməsinə gətirib çıxartdı. Beləliklə, halal dövlətçiliyin ilkin rüşeymində acgözlük, hərəslilik, şəxsi tamah, başqa sözlə, yalan, riyə və saxtakarlıq çüçərməyə başladı. Və dövlət "əzən maşın" (Makiavelli) çevrildi. Bu təhlükəni zaman-zaman hiss edən mütəfəkkirlər həmişə həyəcan təbili döymüşlər. Yaxın müasirimiz Ziya Göyaltın: "Haqq yox, vəzifə var, fərd yox, cəmiyyət var" - şüar xarakterli narahət bəyanatı bu məsələni çağımızın da aktual problemi kimi səciyyələndirir.

Qədim Romanın dövlətçilik tarixini, eyni zamanda, sezarlarla senatın (başqa sözlə, xalqın) mübarizə tarixi kimi də xarakterizə etmək olar. Sezarların qeyri-məhdud hakimiyyət ehtirasları, senatın xalq ruhuna hörmət və ehtiramı qorumaq, yaşatmaq arzusu və cəhdi... Yalan və həqiqətin savaşı... Qədim Romada populyar olan "Hakimiyyət nə qədər güclüdürsə, azadlıq bir o qədər məhduddur" ifadəsi də bu çarpışmanın mahiyyətinə işıq salır. Romanın bir dövlət kimi tənəzzül taleyi də artıq bu müstəvidən - tabu və qadağaların insan azadlığı və hüquqlarının məhdudlaşdırıldığı andan, təkbəşinə hökmranlığın möhkəmləndirilməsindən, bunun yaratdığı qeyri-səmimlik, hiylə, yalan, rıya və xalq ruhuna xəyanətə rəvac verilməsindən başlayır. T.Momzen bunu çox dəqiq ifadə edir: "Roma qədim dövlətlərin heç birinə nəsis olmayan qüdrətə çatmışdı, amma insanların daxili azadlıqlarından imtina etdiyi üçün hər şeyi itirməli oldu".

Bütün hökmdarlar və diktatorlar dövlət idarəçiliyini yalan, hiylə, məkr və şantaj silahına çevirərək hakimlik ömrünü uzatmağa cəhd etmişlər. Beləliklə də, dövlətin mayasına və cövhərinə haram qataraq xalq ruhunu təhqir etmiş, onu ali mərtəbədən endirib öz məqsədlərinin, şəxsi mənafeələrinin icra mexanizminə çevirmiş və şeytani bir ustalıqla yalana qulluq etmişlər. Dövlət idarəçiliyində yalan həmişə məqbul sayılıb, lazım gəldikdə zaman-zaman qanun mantiyası altında gizlənilib və beləliklə də ədalətsizliklər baş alıb gedib. Dövlətçilik nəzəriyyəsinin banisi Aristotel eləcə, bu barədə də öz qəti fikrini bildirib: "Bütün ədalətsizliklər arasında ən dozulməzi qanun adı altında törədilən ədalətsizlikdir". Tabular və qadağalar zaman-zaman ictimai həyatın hərəkətvericisinə çevrilib, sosial lokomotiv rolu oynaya bilib. Bu da daim onu diktə edib ki, daxili ictimai-siyasi məsələlərdə qorxu yarat, illüstrativ bir illüzion fon formalaşdır, diplomatik münasibətləri yalan üstə köklə, anlaşılmaz gedişlər et, kombinasiyalar qur, nə edirsən et, saxtaliğa, yalana, rıyaya qulluq elə, həqiqətdən yayın, realıqdan qaç, o səni məğlubiyyətə aparacaq. Sülh sazişinə girirsənsə, burada da saxtakarlıq kara gələcək, hiyləyə əl at, oyun oyna, sözlərini, söhbətlərini, hətta düşüncələrini, şüurunu və təhtəşüurunu belə, yalan üstə qur, illüziya yarat və həqiqətin varlığını birmərrə unut. Və hər şeydən də öncə buna qanun donu geyindir.

İctimai və kütləvi yalan daha çox totalitar dövlətlərin, diktaturaların siyasi platformasına və sosial sifətinə çevrilir. Sovet İttifaqında mövcud dövlət quruluşunda bir sıra mütərəqqi və bəşəri sosial təsisatların mövcud olmasını heç kim dana bilməz. Müharibə və repressiya illəri istisna olmaqla, inkişaf etmiş sosializm cəmiyyətində işsizliyin tamamilə aradan qaldırıldığına, hətta işləməməyə görə məsuliyyət müəyyən edildiyinə, ictimai mülkiyyətin şəxsi mülkiyyətdən üstün tutulduğuna, cinayətkarlığa və ümumiyyətlə, qanunsuzluğa qarşı səmərəli mübarizə aparıldığına, insan amilinin önə çəkildiyinə, mənəvi-əxlaqi tərbiyənin, elm və təhsilin yüksək inkişaf etdirildiyinə, ailənin və kollektivin rolunun gücləndirildiyinə, anadan olandan həyatının sonuna qədər olan bir mərhələdə insanın daimi dövlət səviyyəsində qayğı ilə əhatə olunduğuna baxmayaraq, yalan və şüarın dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırılması, getdikcə, sosialist həyat tərzinin illüziya və illüstrasiyaya çevrilməsi, saxtakarlığın baş alması, yuxarıda göstərdiyimiz institutların da sıradan çıxıb məhv olmasına, dekorativ xarakter daşmasına, bütövlükdə cəmiyyətin və nəhəng bir dövlətin süqutuna gətirib çıxardı. Yalan sovet dövründə bütövlükdə ideologiyaya, dövlət siyasətinə çevrildiyindən fəlakət törətdi. Bunun nəzəri, ideoloji, fəlsəfi kökləri və səbəbləri A.Soljenitsinin məşhur siyasi traktatında geniş şərhini tapmışdır.

Bütün cəmiyyətlər və dövlətlər sanki həmişə yalana ehtiyac duyub. Lakin çiçəklənmiş və inkişaf eləmiş yalan da eləcə həmin cəmiyyət və siyasi

quruluşların axırına çıxıb. Qeyd etdik ki, qədim Romanı yalan yıxdı, demokratiya və insan azadlıqlarını həyat tərzindən şüara çevirdikcə, daxilən sarsılmağa, son anda, cuna kimi süzülüb dağılmağa üz qoydu. Hitler Almaniyasını xatırlayaq. Totalitar, zahirən səliqəli, monolit və cazibədar bir ideologiya (millətçilik) üzərində təməl tapmış, eyni zamanda zəngin və qüdrətli iqtisadiyyata söykənmiş bir diktatura son anda yalanın qurbanı oldu. Təbliğat naziri Gebbelsin sözləri bu mahiyyəti və həqiqəti yaxşı ifadə edir. O, tez-tez bəyan edirdi: "Yalan nə qədər əcaib olsa, kütlələr ona daha çox inanırlar". Yaxud: "Bizə həqiqət yox, effekt lazımdır". Yəni, parıltı, illüziya... Bu işə yaxın mənzillidir. Axı, yalanın ömrü qırx gün olar, - deyirlər. Bizim başqa bir el məsələmiz də var: "Yalan qaçar, yüyürər, yüyürər, amma mənzil başına doğru catar". Təsadüfi deyil ki, alman faşizminin ömrü də çox qısa oldu.

Qüdrətli Napoleon da hakimiyyətinin möhkəmliyi və uzunömürlülüüyü üçün yalana sığındı. Hakimiyyətini bərkidən kimi böyük Fransa inqilabının nailiyyətlərinə arxa çevirdi. Cəmiyyətin bütün azadlıq və demokratik dəyərlərinin axırına çıxdı. Mətbuata divan tutdu. Bütün demokratik nəşrləri qapatdı. Cəmi beş qəzet qaldı, onlar da sərt polis senzurasında bülleten məzmununda çap olunmağa başladı. N.Bonapart fəvren qurduğu dövlətin ilk konstitusiyasını da təcili tərtib etdi. Fransanın o zamankı ən qüdrətli beş hüquq bilicisi bu işlə məşğul idi. Və, əlbəttə, konstitusiyanın ideya müəllifi özü oldu. Mənbələrdən məlum olur ki, o, bu işi həmişə ciddi nəzarətdə saxlamış və əksər müddəaları özü diktə etmişdir. (Hərçənd, həmin konstitusiya bu gün də müasir Fransanın əsas qanunlar toplusu olaraq qalır). Konstitusiya yazılan prosesdə o, otaqda əsəbi şəkildə var-gəl edir, redaksiya heyətinə konkret göstərişlər verirmiş: "Bəli, bəli, elə yazın ki, həm qısa, həm də anlaşılmaz olsun".

Xatirələrdə, siyasi və bədii ədəbiyyatda, adətən, Napoleonu konkret, dəqiq və realist insan kimi təqdim ediblər. Əlbəttə, o, hərbiçi olub, döyüşüb, hər an həyatın sərt üzüylə, həqiqət anıyla, başqa sözlə, ölümə üz-üzə dayanmaq məcburiyyətində qalıb. Bütün bunlar, təbii koordinatları ilə yanaşı, həyatda yaşadığı bu gərginliklər onda sərtlik, reallıq, həqiqətin üzünə dik baxmaq kimi vərdişlər aşılayıb. Amma göründüyü kimi, belə bir adam da yalansız keçinə bilməyib.

Açıq cəmiyyətlərdə, insan hüquq və azadlıqlarını təmin edən qanunlar üzərində təməl tapan siyasi quruluşlarda insana hörmət ön plana keçir. Bu, həm də ona öz arzu və istəklərini reallaşdırmağa şərait yaradır. Qeyri-demokratik, totalitar quruluşlarda əsas mənəvi-əxlaqi, son anda hüquqi, siyasi normalara çevrilmiş tabular və qadağalar, insan ruhunu buxovlayan sərt qaydalar bunu pozur, ləngidir, ən nəhayət, dağıdıb məhv edir. İnsan ruhən də, mənən də, bir sosial varlıq kimi məzmunca da azad olmalıdır. Bu azadlıq məhdudlaşdırıldıqca yalan və riyə cəmiyyətin sosial mahiyyətinə, təbii xassəsinə çevrilir. Sovet dövrünün məşhur yenidənqurma qəhrəmanlarından biri, Siyasi Buro üzvu A.Yakovlevin hipotezi bu mənada çox maraqlıdır: "İdeologiyayı axtarmaq lazım deyildir: o, mövcuddur, o, azadlıqdır".

Məşhur yazıçı Fazil İskəndər "İşıqfor" adlı hekayəsində nəql edir: Qədim alman şəhərciyində müəllifin də daxil olduğu Rusiya nümayəndə heyətinin bir neçə üzvü gecəyarısı məskunlaşdıqları mehmanxanaya qayıdarkən maşın olmadığını görüb yolu işıqforun qırmızı işığında keçirlər. Səkidə dayanmış almanlar isə işıqforun yaşıl işığını gözləyirlər.

Həç bir maşın yoxdu və qırmızı işıqda yolu keçib-keçməyəcəklərini heç kəs görməyəcək. (Özləri ki, görəcək, biləcək... Özünü dərk etmək, vicdan qanunları ilə yaşamaq, daxili azadlıq deyilən nəsnelər də var axı...). Bu anda almanlar ürəklərinin səsinə qulaq asıb öz hərəkətlərini (iradələrini) kənardan

təsir olmadan könüllü həyata keçirirlər. Bu, insanın azadlıq meyillərini təsdiq edən könüllülük prinsipidir. Bu, həqiqətin təntənəsi və qələbəsidir.

Müəllif bu epizodu belə qiymətləndirir: alman vətəndaşı öz hakimiyyətinin ondan oğurluq etmədiyini, ona yalan danışmadığını, bu gün etdiyi səhvi, məhz elə bu gün boynuna alıb etiraf etdiyini görüb düşünür ki, işıqforda yaşıl işığın yanmasını gözləmək də vətəndaşlıq işidir.

Vətəndaşlıq - çəkdiyin siqaretin kötüyünü aparıb zibil qabına tullamaqdır, dövlətsə zibil qablarının bir-birindən uzaqda yerləşməməsinin qayğısına qalmalıdır. Elə etməlidir ki, vətəndaş həm əziyyət çəkməsin, həm də öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirəndə fikri qarışmasın...

Alman vətəndaşı anlayır ki, ləyaqətli olmalı, siqaret kötüyünü zibil qutusuna heç bir kənar müdaxilə olmadan özü atmalıdır. Bu, daha yaxşı və sərfəlidir. Alman dövləti də qarşılıqlı olaraq hər addımda zibil qutuları qoyur. Çünki dövlət də öz payına belə düşünür ki, hər addımda polis dayandırmaq ona həm baha başa gələcək, həm də polis qorxusu (ən başlıcası) onunla insanlar arasında inamsızlıq, uçurum yaradacaq...

Bu xüsusda M.F.Axundzadə hələ XIX əsrdə düşüncələrini ortaya qoyub. Böyük mütəfəkkir qeyd edirdi ki, fikir azadlığının cəmiyyətə gətirəcəyi fayda din və qanun sahiblərinin sözlərində olan bəzi müsbət cəhətlərdən müqayisəyəgəlməz dərəcədə daha çoxdur. O yazırdı: "Fərz edək ki, bu din və qanun sahiblərinin sözlərindən və hökmlərindən bəziləri bəşəriyyətin əhvalına aiddir və səlahiyyətdən asılı deyildir, amma onların düşüncələrində məcburilik çıxdığından və onlar fikir azadlıqlarını aradan qaldırdıqlarından, o növ uyğun hökmlərin rədd edilməsi vacibdir. Çünki onların qanunlarından hasil olacaq fayda fikir azadlığının olmamasından üz verən ziyan yanında dəniz yanında bir qətrə kimidir". Bəli, fikir azadlığı, vicdan qanunları insanın özünüdərk məqamıdır. Bu, yalanın, rıyanın, saxtakarlığın süqut anıdır...

ŞƏRQİN CİHADI

Hər şey Şərqdən başlayır... Küləklər, su axınları, təbii cərəyanlar, düşüncə qaynaqları... Dünyəvi ictimai fikrin inkişafında, zəngin bəşəri mənəvi-əxlaqi, intellektual dəyərlərin formalaşmasında Şərqin rolu danılmazdır. Qərbin inkişafına Şərqin təsirini indinin özündə də Qərb mütəfəkkirləri səmimiyyətlə etiraf edirlər. Eləsə, hər sahədə Şərq Qərbə nə üçün uduzur? Ona görə ki, Şərq bu gün də bərbəzəkli yalan və illüziya qoynunda xumarlanır. Pul var, mal-dövlət var, təbii sərvətlər ürəyin istəyən qədər... Daha nə lazımdır?.. Ye, iç, bu fani dünyadan həzz al... İdeologiya da, siyasət də, insan tərbiyəsi və əxlaqı da bu illüziyalar üstündə köklənir. Hamı bir-birini və özünü aldatmaqla, özünütələqlə yaşayır. Bu isə təbii ki, ümumi inkişafı buxovlayır, ictimai tənbellik, süstlük, laqeydlik yaradır. Yalan və azadlıq antaqonistdir, bir-birinə ziddir. Yalan azadlıq olmayan yerdə göyərir, boy göstərir. Təsadüfi deyil ki, yalana ən çox meyil eləyən uşaqlar evdə, ailədə basqıya, qadağaya, təzyiqə daha çox məruz qalanlardır. Cəmiyyətin inkişafı və yüksəlişi insan azadlıqlarından, fərdin düşüncə və fəaliyyət sərbəstliyindən keçir. Şərqi xilas etmək üçün ilk növbədə, Şərq adamını, şərqlinin özünü tənbellikdən, süstlükdən, laqeydlikdən, qəflət yuxusundan, cənnət xülyasından xilas etmək lazımdır. Amma, gəlin görək, şərqli özü bunu istəyirmi?.. Onunçün daim tənbellik və mürgü bəlkə elə ən böyük azadlıqdır?.. Belə bir şəraitdə, empirik illüziyada yaşamaq şərqli üçün daha keçərlidir deyilmi?.. Eləsə, bütün zamanlar üçün ən böyük işıqlı sima, açıq fikir carçısı, azadlıq və tərəqqi mücahidi Mirzə Fətəli Axundzadənin yuxarıda iqtibas etdiyimiz alovlu fikir və düşüncələrini hara yazaq, yaxud hara yozaq? Axı bu dahi insan, bu alovlu mütəfəkkir, bu

mübariz kişi də şərqlidir. Demokratik cəmiyyət və insan azadlıqları tezislərində dövrünün avropalı mütəfəkkirlərindən (Monteskyo, Volter, Russo, Didro və s.) qat-qat irəli getmiş, daha radikal, daha dövtələb, proqressiv və pragmatik olan bu mübariz insan, bu cəsarətli fikir mücahidi özü də axı, Şərqdə doğulub. Eləsə, Şərqi niyə topa tuturuq, niyə gülləbaran edirik? Şərq bu qədər lənətə layiqdirsə, onda belə kişilərin əbədi mücadiləsinə nə don geyindirək? Məsələ burasındadır ki, Şərq bu gün az-çox ayaqdadırsa, yalana, riyaya az-çox müqavimətdədirsə, eybəcərliklərə meydan oxuya bilən kəsim mövcuddursa, yenə belə kişilərə minnətdar olmalıyıq. Şərfin bu gün az-çox güvənc idealları varsa, belə dahilərin hesabınadır. Böyük bir nəslin tərbiyəsi belə şəxsiyyətlərin abidə statuslu tərcümeyi-hallarından, əsərlərindən keçir. Çox xoşdur ki, bizim Azərbaycan mütəfəkkirləri, fikir, ideya mücahidləri bu savaşa zaman-zaman öndədir. Belə məqamda Mirzə Cəlili xatırlamamaq olmur. Onun əsərləri ilk andan Şərq səmasında şimşək olaraq çaxdı, qırmızı qışqırıq kimi hamını silkələdi. Öz çılpaq həqiqətləri, cəsarətli ittihamlarıyla üzüpdəli (utancaq) Şərq üzükqırmızı Qərbi belə, çaşdırdı.

C.Məmmədquluzadənin bütün əsərlərində bəzəkli-düzəkli yalana qarşı bəzəksiz-düzəksiz permanent bir cihad var. Onun hekayələri, pyesləri, ən nəhayət, "Molla Nəsrəddin"-i Şərfin bütün sirr pərdələrini açıb qaranlıq nəsnələrə gur işıq salan əbədi bir nur mənbəyidir. Elə bir işıq nəhridir ki, sanki bütün yalanlar onun önündə utanır, əriyib gedir, illüziyalar yox olur. Onları oxuduqca hər bir insan özü-özünü sanki bir daha tanıyır, kəşf edir, bu səmimiyyət ehramı qarşısında zahir və batini paradokslarına görə xəcalət çəkir. Xüsusən, "Ölülər" bu yalan dünyaya büsbütün meydan oxuyan bəşəri bir düşüncədir. Mirzə Cəlil burda çox irəli gedir, elə nəsnələrə əl gəzdirməyi ki, insan taleyində həyatın faniliyi və ölümün sirri də kinayə içərisində əriyib gedir. Budurmu bizim həyat amalımız, yaşam məqsədimiz? Adi bir ucqar Şərq məmləkətində cərəyan edən hadisələr nə qədər ümumidir, nə qədər dünyəvi və geniş arealldır! Yəni Şeyx Nəsrullahla, Hacı Həsənlə və başqaları ilə dünyanın hər hansı nöqtəsində yaşayan hər hansı sivil bir vücutda - dövlət xadimi olsun, populyar siyasətçi, yaxud mədəniyyət xadimi, inkişaf eləmiş biznesmen olsun, fərq varmı?.. Üst-baş, geyim-keçim, həyat tərz başqa-başqa ola bilər, bəs iç, daxili yaşantılar? Hamısı bir deyilmi? Hacı Həsən axirətin cənnət illüziyasıyla lotu Şeyx Nəsrullahın toruna düşdüyü kimi, müasir sivil vücutlar bu dünyanın cənnət xülyaları ilə bir-birini azmı tora salır, bir-birinə azmı duzaq hörürlər? Yalan, hiylə, fırıldaq, siyasi şüллерlik, iqtisadi şarlatanlıq baş alıb gedir. Təfəkkür, düşüncə, yaşantı, hiss və duyğular eynidir, forma başqadır, icra mexanizmi fərqlidir. Təsədüfi deyil ki, yuxarıda yeni konstitusiyayı diktə edəndə Napoleondan iqtibas etdiyimizin daha koloritli variantı Mirzə Cəlildədir, "Ölülər"dədir. Hacı Əhməd kənd əhliylə söhbətdə xamlıq edir, hissə qapılıb Azərbaycan dilində danışanda daha usta, təcrübəli və hiyləgər Şeyx Nəsrullah alıcı quş kimi onun üstünə şığıyır, dümsükləyib ayıldır: "Ərəbcə de, ərəbcə..." - diktə eləyir. Yəni anlamasınlar, çaşdır, aldat, qoy dediklərini başa düşməyib heyrdə qalsınlar. Şədevrdir, deyilmi? Mirzə Cəlil dahiliyi, bax, budur! Təkcə bu ötəri epizod cild-cild romanlara dəyər. Yalana, yağmaya, hiyləyə, riyaya bundan böyük sarkazm?! Ümumiyyətlə, qeyd etdiyimiz kimi Mirzə Cəlilin bütün yaradıcılığı, xüsusən "Ölülər" yalan və rıyanın ifşasında barometrdır. Burada hər şey yalandır. Kənd camaatı Hacı Həsənlərin, Mir Bağır ağaların, kimlərin, kimlərin həyatı başdan ayağa yalan və fanidir. Onların oturuş-duruşu da, məişəti də, bir-birinə münasibətləri də, möminliyi, ibadəti, fanatik din sevdası, Allah məhəbbəti də, bir sözlə, həyat tərz, düşüncə və ideyası da saxta və illüziyondur. Hətta Kefli İsgəndər də yalan içində yalandır. Burda bir həqiqət var - Şeyx Nəsrullah və onun qurub-

quraşdırdığı qəbiristanlıq oyunu. Odur ki, yaşayan, nəfəs alan, gəzib-dolaşan “ölülər” ilk dəfə qəbiristanlıqda həyatın sərt üzüylə, həqiqətlə rastlaşanda fikirləşməyə gedirlər. Bəli, insanı yalnız və yalnız həqiqət fikirləşməyə vadar edir...

Sonrakı dövrlərdə, müasir yazıçılarımızın əsərlərində yalanın ifşasına həsr olunmuş nümunələr kifayət qədərdir. Lakin bunlardan birinin, Üzeyir bəyin “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasının və eyni adlı filmin üzərindən, sadəcə, sükutla keçmək qeyri-mümkündür. Müasir kino sənətimizin şedevrlərindən olan “O olmasın, bu olsun” filmi ədəbi-kulturoloji strukturundan tutmuş sosial rüşeyminə qədər yalana, saxtakarlığa bir parodiyadır. Filmdə hər şey yalan və illüziya üstündə köklənib. Hamı oyundadır, hər kəs öz rolunu ifa edir. Sanki illüziya bir səhnəyə tamaşa edirsən. Lakin elə əsl həyat bu deyilmi?.. Əslində, Rüstəm bəydən, qoçu Əsgərdən tutmuş Hambala qədər hamı öz oyununu oynayır. Baş oyunçu isə, şəksiz, Məşədi İbaddır. Onun malı, pulu, varı, dövləti başından aşır, topdağıtmaz dükanı var. Özü də namxuda, cavan oğlandan da qıvracdır. Əlli yaşın içərisində olsa da, sağlamdır, gümrahdır, hətta özünün nəzərində gözəldir, şəvə saqqalında dərməyə axtarsan, bir dəne belə, ağ tük tapmazsan, xülasə, min cavana dəyən bir kişidir. Bəs cavan qız almaq eşqinə kim düşməlidir? Burada, ilk baxışdan həqiqət axtarmaq olar. Axı, tarixən belə olub. Bütün varlı-hallı kişilər cavan qız eşqinə düşməmişlərmi? Bu ənənə indi daha sürəkli davam etmirmi? Bu anda Məşədi İbad həqiqət daşıyıcısı kimi qəbul edilə bilər. Amma belə deyil.

Üzeyir bəyin böyüklüyü ondadır ki, bu adi qızalma oyunundan bədii vasitə kimi istifadə edərək cəmiyyətdə yalanın etimologiyasına gedir, anatomik köklərini araşdırır. O, həyatın büsbütün yalan üstündə kökləndiyini əlvanlığıyla göstərir. Hər şey pulun peykinə çevrilir, hamı pərvanə kimi onun ətrafında fırlanır. İntelligentlər, ziyalılar, qoçular, gələcək qayınatalar Məşədi İbadı ahənrüba kimi bürüyür, pul qoparmaq üçün onun başına dolanırlar. Hətta Hambalın Məşədiyə sədaqətinin mayasında da bir abbası dayanır. Gülnaz da bir başqa cür illüziya dolu xəyal içindədir. Cavan student indi onun üçün öz gəncliyi, cazibədarlığı ilə maraqlıdır. Lakin bu cavanlıq və cazibədarlıq ötürüdür, illüstrativdir, deməli, illüziya və yalandır. Bir azdan sonra həyatın sərt dönümləri ilə üz-üzə gələndə, ən adi məişət qayğılarının caynağında çabalayanda Sərvərin cavanlığı da, gözəlliyi də ilğım kimi yox olacaq, belə anlarda Sərvərə nifrət eləməyə min bir səbəb tapılacaq və Gülnaz, təbii ki, Məşədi İbadın xiffətini çəkəcək. Axı insan təhtəşüür şəkildə olsa da, nə vaxtsa həqiqətlə, realılıqla üz-üzə dayanmalı və onu etiraf etməli olur. Amma, gələn görək, belə məqamda Məşədi İbad onu qəbul edəcəkmi?.. Çox çətin! Axı, Məşədi İbad da öz həqiqətini tapmışdır - Sənəmi. Məşədi İbad kimi praktik bir tacir üçün bundan real seçim nə ola bilər? Sənəm təhtəşüür şəkildə olsa da, hiss edirdi ki, Gülnazın Sərvərə ərə getməsi onun da bəxtinin açılmasına səbəb ola bilərdi. Məşədi İbadın altdan-altdan müştəri baxışları, açıq eyhamları bu gümanı bir az da qətiləşdirirdi. Son anda belə də olur. Necə deyirlər, pişiyin könlü samanlıqdaydı, it də qovub saldı ora. Sənəm öz oyunu ilə Məşədi İbadın illüziyasına son qoyur, onu həqiqətinə qovuşdurur. Dairə qapanır. Bir-birinin boyuna biçilmiş illüziyalar həqiqət donunda zühur edir. Və beləliklə, həyatın, cəmiyyətin hər küncündən, hər bucağından bu həqiqətin simvolu kimi pul boylanır. Əsərdə baş qəhrəman rolunda da puldur. Bütün illüziyalara rəğmən pul, mal, dövlət həqiqət biçimində, öz təbii libasında baş qəhrəman kimi yenilməzdir, dəyişməz mövqeyini, realist atributunu qoruyub saxlamaqda baqidir, həyatı substansiyasında əzəmətlidir.

NƏFSİ-ƏMMARƏ, YOXSA NƏFSİ-MUTMƏİNƏ?..

İnsan yalnız xarici əlamətlər sistemi əsasında təsəvvür edilə bilməz. Hər bir insanın özünəməxsus oxunmayan, bilinməyən, görünməyən zəngin daxili aləmi vardır. İnsan daim özünüaxtaran və sınayan varlıqdır. Onun mahiyyətini yalnız sosial amillərlə izah etmək faktiki olaraq şəxsiyyətin daxili aləminin, ruhi varlığının orijinal xüsusiyyətlərini inkar etmək və onun daxili sərbəstliyini, azadlığını nəzərə almamaq deməkdir. Bu da yalanla həqiqətin arıdıl- arınmasında maneələr törədir. Dini-fəlsəfi fikir tarixində insan lap əzəldən, başqa sözlə, yaranışdan üç əsas elementdən - bədən, ruh və nəfsin (iradə) vəhdətindən ibarət olan varlıq kimi təqdim edilir. "İnsanın bütün fiziki və mənəvi həyatının, o cümlədən səadətin əsasını ehtiraslar təşkil edir. Ehtiras ruhun vəziyyəti və hərəkətidir. Ehtiras xarici mühit hadisələrinin və daxili orqanların təsiri altında yaranır" (Rene Dekart).

Bəli, dünyanı ehtiraslar idarə edir. Ehtiras inkişaf və tərəqqi amilidir. Belə də demək mümkündür ki, ehtiras insan enerjisinin mənbəyi, daxili təkamülün cövhəri, mayası və hərəkətverici qüvvəsidir. Böyük alman yazıçısı Teodor Momzen də təsadüfən demirdi: "Gələcəyi idrak yox, ehtiraslar qurur". Ehtirasın da mənbəyi, həyatverici qüvvəsi nəfsdir. Nəfssiz ehtiras yoxdur və nəfsin reallaşması təzahürü də ehtirasdır. Beləliklə, onlar bir-birinin bətnindən yaranır, bir-birini təyin edir və yaşadır. Tarixən nəfsin Xeyir və Şər törəmələrindən az bəhs edilməyib. Əslində, bəşər tarixi bu qüvvələrin mübarizəsinə söykənir. Nəfsin nəfslə mübarizəsi insanlığın formalaşması barədə ən ibtidai təsəvvürlərdən tutmuş, axirət haqqındakı nağıl və dastanlara qədər gedib çıxır. Nəfsin polyar soyuqluğu və tropik istiliyi insan üçün daim sınaq məqamı olmuş və onu zaman-zaman mübarizələrə kökləmişdir. Nəfs təkcə pis əməllər bələdçisi yox, həm də ruhun təlatümü, təcəllası üçün də bir vasitədir, sınaq anıdır, məqsədə yönəldən təkan, istinad nöqtəsidir.

İslamda nəfs haqqında xüsusi təlimlər yer alır. İrfan alimləri onu belə xarakterizə edir: "İnsan daxilində iradi hərəkət, hiss və həyat qüvvəsi olan zərif substansiya". Təbii ki, nəfsi tamamilə yox etmək mümkün deyil (buna ehtiyac da yoxdur), lakin onu idarə etmək, mənfi istək, arzu və tələblərdən təmizləmək, daha xeyirxah niyyətlərə istiqamətləndirmək olar. İbn Sina yazırdı: "Hər bir nəfs dünyaya gələn zaman fəzilətlərdən boş olar". Eləsə, bəs biz, öz müdrik ideyalarımızla, xeyirxah əməllərimizlə niyə onu fəzilətlərlə doldurmayaq? Allah insanı bəs nə üçün kamil və fəali-muxtar yaradıb?.. İbn Sina bu xüsusda yeni tezis irəli sürür: "Niyyət əməlin əsasıdır". Demək, çıxış yolları tükənməzdir. Nəfsimizi xoş niyyətlərə yönəltməliyik. İbn Sina bunun da yollarını nişan verir: "İbadətin (bunu belə də başa düşmək olar: özünütərbiyənin, özünüdərkini) davamlı icrası ilə nəfsi qüvvələr əql qüvvəsinə tabe olur". Bu, özünütərbiyə prosesidir, daxilən təmizlənmə, mənəvi, əxlaqi və əqli kamillik məqamıdır. Belədə iradə güclənir, bütün nəfs mülkü eyni bir sağlam qüvvədən əmr alır. Demək, güc, qüvvət nəfsdədir, enerji mənbəyi odur, insanı tərpədən, yönəldən, səfərbər edən, arzu və istəklərini bir məcraya istiqamətləndirən odur. Hansı güc, qüvvə, enerji təbiətən aşıb-daşan, dəlisov, dağıdıcı olmur? Sel suları bir məcraya yönəldilməsə, hər şeyi ağzına alıb aparar. Atomdan, zənginləşdirilmiş urandan elektrik stansiyası da yaratmaq olur, dağıdıcı silah da. Nəfs də belədir. Sadəcə, onu bir məcraya yönəltmək, daha xeyirxah məqsədlər üçün istifadə etmək lazımdır. Bəli, həqiqət nəfsdədir, onun iradi gücündədir. Əsas meyar isə hər hansı bir şeyin yaradılışdan Yaradanla hansı formada rabitədə olmasındadır. Hər şey ilahi iradəyə daha

səmimi, daha təbii və həqiqət üstündə yaranıb köklənir. Biz insanlar öz xəbis niyyətlərimizlə bütün bu nəsnelərə yalan donu biçir, Allah iradəsinin əleyhinə gedirik.

İrfan alimləri nəfsin yeddi mərtəbəsini qeyd etmişlər. İlk mərhələ kimi “Nəfsi-əmmarə” və onun əksi kimi “Nəfsi-mütməinnə” götürülür. “Nəfsi-əmmarə”- hökm, əmr edən, insanı özünə tabe edib fəlakətlərə aparan nəfsdir. Bu, sırf yalan və illüziyadır. İlk baxışdan adama xoş gəlir, həzz və rahatlıq verir. Bu həzzin davamı kimi dəhşətli iztirablar və fəlakətlər girdabı, cəhənnəm əzabı qaçılmazdır. “Nəfsi-mütməinnə” isə, insanı qınayan, bəd əməllərdən çəkindirən və idarə olunan nəfsdir. Belədə insan həqiqət yolunu tapır, dünyaya bəsirət gözüylə baxa bilir. Bu, xilas nəfsidir, ehtirasların cilovlanmasıdır, bu iradi gücü dünyəvi və bəşəri əməllərə yönəldən mənəvi-əqli cövhərdir. Qeyd etdik ki, irfan alimləri nəfsin idarə edilməsi, ehtirasların xeyir əməllərə yönəldilməsinin müxtəlif yollarını nişan verirlər. Bunlardan biri, məşhur ilahiyyatçı Qəzzali insan ehtiraslarını cilovlamağın ən yaxşı vasitəsini oruc tutmaqda görürdü.

Nədənsə nəfsə “nəfsi-əmmarə” deyib qara yaxmışıq həmişə. Qeyd etdik ki, nəfsin mayasında və təbiətində həm Xeyir, həm də Şər estetikası qərar tutur. Nəfsi idarə etməklə, yönəltməklə həm Xeyir, həm də Şər əmələ imza atmaq olar. Paxıllıq da, həsəd və qibtə də nəfsin bətnində yetişir. Qibtə, əslində, təkamülün təməl prinsiplərindəndir, inkişafın mahiyyətidir. Qibtə insanlar arasında yarış, mübarizə, inkişaf və tərəqqi amilidir. İctimai mübarizələrin, ağıl, şüur, düşüncə savaşının, mənəvi-əxlaqi döyüşlərin bir an dayandığını təsəvvür edək. Belədə inkişaf dayanar, cəmiyyət çökər. Həqiqətə aparan yol da elə burdan keçir.

Lakin bütün bunları nəfsin digər astar üzüylə qarışdırmaq olmaz. Paxıllıq, nifrət, hikkə və şivən, heç şübhəsiz, nəfsin yırtıcı, dağıdıcı gücüdür. Qibtə yüksəlişə xidmət edən yarışdırsa, paxıllıq, nifrət, məhv edən, dağıdan, yerlə yeksan edən, cəmiyyətin inkişaf tempinə zərbə vuran intiqam hissidir. Təbii ki, belə nəfslə mübarizə labüddür. İrfan əhli bu barədə belə söyləyir: “Nəfsi-əmmarə deyiləndə insanı şəhvətə, qəzəbə və Haqqın əleyhinə olan işlərə yönəldən batini nəfsani qüvvə nəzərdə tutulur. Nəfsi-əmmarə batində olan vəhşi, şəhvətpərəst heyvan kimidir. Nəfsi-mütməinnə isə əql və ruhani olan bir nəfsi qüvvədir. O, yalnız Haqqdan danışar və Haqqa yönəldər”.

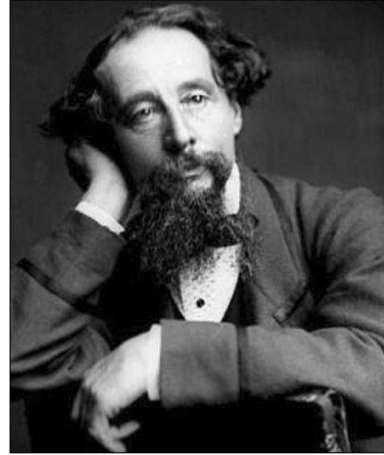
Qoca dünya milyon illərdir ki, bütün eksperimentləriylə həqiqət axtarışındadır. Bu işdə də əsas yaradıcı güc, enerji mənbəyi yenə də nəfsdir, onun idarə etdiyi ehtiraslardır. Bu yolda ekstremal hallar da məqbuldur. Bəzən həqiqət bir şərab qədəhinə də sığır, haqqa gedən yol bir qədər şərabdan keçə bilir. Haqqa sığmayan kamil insan dünyaya sərxoş baxışlarla da baxıb onu ayıq, huşyar sərf-nəzər etməyi bacarar. Yaxud nəfsin qurbanına çevrilmiş bir qırmızıyanaq alma böyük bir inqilabi təkamülün istinad nöqtəsinə çevrilə bilər. Başqa sözlə, hər bir yanlışda bir naxış var. Kamillik, inkişaf və tərəqqi yollarında hər şey kara gəlir. Bu mənada həyat məntiqdən daha çox qeyri-məntiqidir, absurddur, məntiqsizliyin məntiqi təzahürüdür.

Ardı var

Çarlz Dikkins

- həyatı boyu
idealını
axtarmış böyük
ingilis yazıçısı

Çarlz Dikkins ingilis ədəbiyyatında ən təsirli sevgi romanlarının müəllifi kimi tanınır. O, ailə dəyərlərini ustalıqla qələmə alıb. Amma ideal qadınların obrazını yaradan yazıçının öz xəyalları eləcə kağız üzərində qalıb. Dikkensin bütün həyatı idealını axtarmaqla keçib. Öz dövrünün böyük yazıçısı ola bilsə də, xoşbəxt ola bilməyib.

...7 fevral, 1812-ci ildə əyləncəni, deyib-gülməyi çox sevən Corc Dikkins öz həlimxasiyyət xanımı Elizabeti bala getməyə razı salır, hərçənd qadın hamilə idi və doğuma çox az vaxt qalırdı. Balda hətta onlar rəqs də edirlər, qayıdandan sonra Elizabetin sancıları başlayır və dünyaya sısqa bir oğlan uşağı gəlir.

Çarlz Dikkins Portsmutda doğulur, sonra isə ailə Portsiyə, daha sonra Londona köçür. Dikkins öz uşaqlıq illərini yaxşı xatırlayırdı, iki yaşından üzü bəri baş verənlərin hamısı yaddaşına hopmuşdu. Xatırlayırdı ki, onlar varlı idilər, o vaxt ailədə cəmi iki uşaq vardı - o və böyük bacısı Fanni. Sonra dünyaya daha altı uşaq gəlir və onların sayı səkkizə çatır.

Qəfildən ailənin başı üzərini qara buludlar alır, onlar müflisləşirlər. Çarlz yoxsulluğun yeganə günahını bacı-qardaşlarında görürdü, çünki onlar dünyaya gəldikdən sonra ailənin qara günləri başlamışdı.

Yetkinlik illəri

Çarlz anlaya bilmirdi ki, niyə qadınlar səbəbsiz yerə dünyaya uşaq gətirirlər? Onun eqosu bacı-qardaşlarına olan istəyini üstələyirdi. Dünyaya bir-birinin dalınca daha 6 uşaq gətirib onların başını dərdə salmış anasına Çarlzın acığı tuturdu. Yəqin elə bu səbəbdən onu "məyus etmiş" anasını deyil, atasını sevirdi. Atasıyla birgə olduğu vaxtlar şən və əyləncəli keçirdi. Bundan başqa, atası onun ilk tamaşaçısı idi. Çarlz hələ uşaqlıqdan publika qarşısında mahni oxumağı və şeir deməyi sevirdi.

Çarlz artıq yetkinlik çağına çatmışdı, bir az da diqqətli olsaydı, anasının fədakarlığını, övladları üçün özünü oda-közə vurduğunu, atasının isə əlində olan bütün pul-paranı öz əyləncəsinə xərclədiyini, kef etməyə pulu olmayanda isə borca girib ailəyə problem yaratdığını görərdi. Amma yeniyetmə Çarlz bütün bunları ya görmür, ya da atasına olan məhəbbəti həqiqəti görməyinə mane olurdu. Bir də anası həmişə qayğılı və yorğun olurdu, oğluya danışmağa vaxtı yox idi. Atası isə əksinə, həmişə bekar idi, oğluna istənilən qədər vaxt ayıra bilərdi. Ona görə də Çarlz həmişə atasının tərəfində olurdu.

Hətta atası borcları üzündən həbs ediləndə də Çarlz ondan vaz keçmir. Atasının ardınca bütün ailə dəmir barmaqlıqlar arxasına düşəndə də, sevimli kitablarından ayrılmaq məcburiyyətində qalanda da, səhərdən axşamədək fabrikdə çalışmalı olanda da atasına olan münasibəti dəyişmir. Onun üçün Corc Dikens dünyanın ən sevimli və xeyirxah atasıydı. Yeganə günahkar isə anası Elizabet idi, çünki onu görəndə atasının qanı qaralırdı.

Böyük bacısı Fanni musiqi məktəbində oxuyurdu. Bu, Çarlzın da arzusu idi. Fanni musiqi məktəbindəki uğurlarına görə mükafatla təltif ediləndə isə Çarlz bütün gecəni yatmayıb ağladı, səhər işə gedəndə də üzünü yaş əskilərlə kompres etdi ki, şişkinlik hiss olunmasın. "Mənim əzablarımdan, ağrılarımdan kimsənin xəbəri yox idi,"- Dikens sonralar yazırdı.

Günlərin birində Dikenslərin də üzü gülür. Ailə başçısı mirasa sahib olduğunu öyrənir. Böyük oğlu isə onun borclarını ödəyib atasını həbsxanadan çıxarır. Çarlzın arzusu gerçəkləşir, onu özəl məktəbə yazdırırlar. Çarlz yaxşı oxuyurdu, əla qiymətlər alırdı, gözəl rəqs edirdi. Ən çox isə ingilis ədəbiyyatını sevirdi. Hətta məktəbdə divar qəzeti çıxarmaq ideyası da ona məxsus idi.

Bir dəfə isə Çarlz özünü dramaturq kimi sınaı. Kiçik ibrətamiz pyes yazdı! Çarlzın yazıçı kimi imkanları məktəb yaşlarından özünü bürüzə verməyə başlamışdı.

1827-ci ildə Dikens məktəbi bitirir və valideynlərinin təkidilə dəftərxanaya işə düzəlir. Amma bu iş Dikensə görə deyildi. Yeganə ilham qaynağı yeni romanlar və teatr tamaşaları idi. Tamaşalara o, teatrın dəhlizindən baxırdı, belə ki, bütün qazancını anasına verdiyindən bilet almağa pulu qalmırdı.

Zavallı Elizabet qorxurdu ki, oğlu atası kimi vecsiz biri olar, ona görə ona məsuliyyət və ləyaqət hissi aşılayırdı. Anası onu təvazökar, başıaşağı adam

kimi görmək istəyirdi. Çarlz isə maraqlı iş arzusundaydı. Ən böyük arzusu qəzetdə işləmək idi.

İlk məhəbbət

İlk məhəbbət Çarlzın bütün planlarını alt-üst edir. Qızın adı Mariya Bidnell idi, bankir qızıydı, onlar Fanninin təşkil ediyi musiqili gecədə tanış olmuşdular. Mariya naz-qəmzəli, işvəkar qız idi, Çarlzla eşq oyunu oynayırdı; özünü aşıq olmuş kimi göstərir, Çarlzın əzablarına üreyində gülürdü. Mariya əmin idi ki, bu zavallı gənc heç vaxt onun əri olmayacaq. Çarlz isə onu dəlicəsinə sevirdi və sevgisi naminə hər şeyə hazır idi.

“Özümü xəyalən Mariyanın anasının hüzurunda hiss edir və ondan qızını istəyirdim... Sonra məktublara keçirdim. Bu mötəbər xanıma o qədər məktub yazmışam ki. Amma birini də göndərməyə cəsarətim çatmayıb. Məktub yazmaq və bir neçə gündən sonra onları cırıb atmaq mənim üçün ilahi məşğuliyyət idi, - Dikkens xatırlayırdı, - Mənim bütün təsəvvürlərim, fantaziyam, ehtirasım, iradəm - hamısı Mariya adlı zərif qadına məxsus idi, o qadına ki, ona mən bütün həyatımı sevē-sevē qurban verməyə hazır idim”.

Nəhayət, Çarlzın aşıqlığı Mariyanı tənqə gətirir və qız onu rədd edir. Sonralar Çarlz onu ittiham edir və deyirdi ki, Mariyanın qəddarlığı onun xarakterini dəyişib: “Mənim sizə qarşı olan hisslərim hədə yerə sərf olunub. Həmin o acılı-şirinli duyğular qəlbimdə silinməz iz qoyub. İndi mən insanlara qarşı soyuqqanlı, ehtiyatlı olmuşam. Halbuki bu özəlliklər mənə ögey idi. İndi mən hətta öz uşaqlarıma da sevgimi göstərə bilmirəm”.

Adətən Çarlz Dikkens öz uğursuzluqlarında başqalarını günahlandırırdı, çox vaxt isə qınaq hədəfi qadınlar olurdu. Əvvəl anası, sonra Mariya, sonra isə...

Dikkens və Katrin

Çarlz Dikkens əyalətlərə gedir, xalqın adət-ənənələri haqda materiallar toplayırdı. Həmin materialları o özünün ilk ədəbi nümunəsində - “Bozun oçerkləri”ndə çap etdirir. (“Boz” onun ilk ədəbi təxəllüsü idi). Oxucular Dikkensin oçerklərini bəyənidilər. Gənc və istedadlı müəllifi daha nüfuzlu nəşriyyata keçirirlər.

Dikkens yeni nəşriyyatın naşiri Corc Xoqartla dostlaşır. Xoqartın ailə üzvləri də Dikkensi səmimiyyətlə qəbul edirlər.

Xoqartlar ailəsi Dikkensin xoşuna gəlirdi, o özü də bu ailənin bir üzvü olmağı arzulayırdı. Çox fikirləşmədən Xoqartın böyük qızı Katrinə evlilik təklif edir. Çarlz onu sevmirdi, üstəlik, sakit təbiətli Katrin ona anası Elizabeti xatırladırdı, amma qadınlar üzərində qələbə qazanmaq ehtirası hər şeydən önəmli idi.

Çarlz aşıq rolunu elə məharətlə oynayır ki, Katrin ona bir könüldən min könülə vurulur. Amma Çarlzdan fərqli olaraq, Katrinin hissləri həqiqi idi.

Ailə başçısı kimi Dikkensin əlavə qazanca ehtiyacı vardı. Ona bir müddət əvvəl gülməli şəkillər seriyasına mətn yazmağı təklif etmişdilər, yazıçı nədənsə imtina etmişdi. Əlavə qazanca ehtiyacı olan Dikkens təklifi qəbul edir, əyalətdən olan ovçuların macəralarını əks etdirən rəsmlərə mətn yazır. Beləcə “Pikviks klubunun qeydləri” ərəşə gəlir və Dikkens dərhal məşhurlaşır. Kitab təkrar-təkrar nəşr edilir, amma ideya nəşriyyata məxsus olduğundan Dikkens əlavə nəşrlər üçün qonorar almır. “Oliver Tvistin macəraları”nı nəşr etdirərkən Dikkens artıq təcrübəli idi və müqavilədə heç bir detalı nəzərdən qaçırmamağa çalışır.

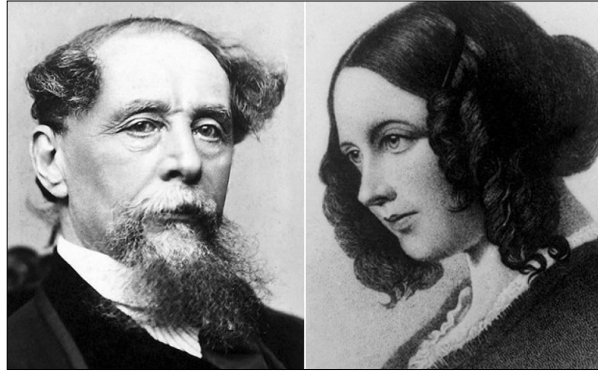
Sadəcə Meri

6 yanvar, 1837-ci ildə Dikkinslərin ilk ovladları dünyaya gəlir. Katrin doğuşdan sonra bir müddət xəstə yatır və uşağa baxmaqda çətinlik çəkir. Ona yardıma gələn kiçik bacısı Meri Dikkinslərin evində yaşamağa başlayır.

Dikkins onu görəndə heyrətə gəlir. O balaca, yöndəmsiz bir qızcığazın birdən-birə böyüyüb belə gözəl qıza çevriləcəyi kimin ağlına gələrdi? Dikkins onu arvadıyla müqayisə edir və məyus olurdu. İncə, zərif, mənalı baxışlı Meri hamiləlikdən sonra kökəlib paltarlarına sığmayan, ev-eşik qayğılarının yorub əldən saldığı Katrinlə tərs mütənəsin idi.

Bundan başqa, Meridə ona doğma olan nə isə vardı. Dikkins onunla ədəbiyyatdan danışanda qız heyranlıq dolu nəzərlərini ona dikib diqqətlə dinləyir, onun dediklərini intuitiv hiss edirdi. Bu zaman heç bir kənar səs, yaxud uşaq qığışması onun fikrini yayındıra bilməzdi. Katrin evdə uşağa baxdığından kübar cəmiyyət tədbirlərində Çarlz Meri müşayiət edirdi. Merinin varlığı, sevgi dolu gözlərinin parıltısı Çarlz xoşbəxt edir, göylərə qaldırırdı.

6 may, 1837-ci ildə Dikkins Merini teatra aparır, iki-likdə gözəl vaxt keçirirlər. Meri kefi kök, gözəl əhval-ruhiyyədə yuxarı, otağına qalxanda qəfil halı pisləşir. Təcili çağırılan həkim qızı müayinə edib onda anadangəlmə ürək qüsuru olduğunu ehtimal edir. Merinin son dəqiqələri idi.

“Çox şükür ki, o, mənim qollarımın arasında can verdi, - Dikkins yazırdı, son sözləri isə mənim haqqımda idi”.

Meri artıq həyatda olmayanda Çarlz ona olan hissələrini gizlətməyə lüzum olmadığını düşünür. Ərinin onu deyil, bacısını sevdiyini eşidən Katrin yasa batır. Hamilə qadın dərd-qəmdən ikinci uşağını itirir. Dikkins bunu soyuqqanlılıqla qarşılayır. Özünü bədbəxt hiss edən Çarlz kiməsə diqqət göstərmək niyyətində deyildi.

Çarlz bürüyən hüzn məktublarda dilə gəlirdi: “O, bizim canımız, ürəyimiz idi. Biz fərqi nə varmırdıq ki, birlikdə necə xoşbəxtik. Mən ən yaxın dostumu itirdim. O, mənə çox əziz idi, mən onu incə məhəbbətlə sevirdim. Ona hiss etdiklərimi mən heç bir canlı varlığa qarşı hiss etməmişəm. Onun üçün necə darıxdığımı sözlə ifadə edə bilmərəm. Onu yoxluğu içimdə böyük bir boşluq yaradıb, çətin ki, o boşluğu nəsə doldura”.

Çarlz Merinin üzüyünü çeçələ barmağında gəzdirdirdi. O, ölmüş qıza məktublar yazırdı, ümid edirdi ki, onun ruhu gecələr evə gəlib onun yazdıqlarını oxuyar: “Mən istəyirəm, sən biləsən ki, sənin təbəssümün, sözlərin üçün çox darıxmışam. Yadındadır sobanın yanında keçirdiyimiz axşamlar? O məhrəmlik, o istilik indi xəyallarımdadır. Sənin bir cə təbəssümün mənim üçün nə vaxtsa eşitdiyim və bəlkə də eşidəcəyim bütün etiraflardan qiymətli idi. Mən o vaxta dönmək, o anları yenidən yaşamaq istəyirəm”.

Dikkins platonik sevgisi barədə sonralar missis Xoqarta da yazırdı: “O, hərdən mənim gözümə ruh kimi görünürdü, hərdən isə onu lap canlı varlıq kimi hiss edirdim, amma bu gözəgörünmələrdə əzab yox idi, əksinə, elə bir dinclik vəd edən xoşbəxtlik vardı ki, yenidən onu bu obrazlarda görmək ümidilə

yuxuya gedirdim. Mən daim onun haqqında fikirləşirdim, xüsusilə hər hansı bir uğur qazananda o heç ağılımdan çıxmırdı. Ürəyim kimi, hər hansı orqanım kimi onun haqqında fikirlər də həyatımın ayrılmaz hissəsi idi.”

1 yanvar, 1938-ci ildə Dikkins yazırdı: “Kədərli Yeni il... Bax, əgər o, yanımızda olsaydı... Cazibəli, şən, mehriban... Mənim hisslərimi və fikirlərimi onun kimi başa düşən biri heç vaxt olmayacaq... Bu xoşbəxtlik davam etsəydi, mən həyatdan başqa heç nə arzulamazdım... Mən heç vaxt o kiçik mənzildəki qədər xoşbəxt olmayacağam. Heç vaxt, hətta şöhrətin lap zirvəsində olsam da, var-dövlət içində yaşamağa məhkum olsam da...”

Sonralar Dikkins Merini kiçik Nelli obrazında canlandırmışdı. “Mən iddia edirəm ki, yer üzü belə mükəmməl bir varlıq görməyib. Mənə onun qəlbinin ən məhrəm sirlərini açmaq həvalə olunmuşdu, mən onu layiqincə dəyərləndirə bilərdim. O, qüsursuz bir varlıq idi”. Tənqidçilərin fikrincə, məhz bu obraz ideal qadının xarakterini ifadə edir.

“Evimiz oğlan uşaqlarıyla doludur”

Katrin ərinin əzablarını görürdü, o, başa düşürdü ki, Çarlz niyə onun deyil, məhz Merinin öldüyünə təəssüflənir. Arvadını itirmək ona daha asan olardı. Amma Katrin nə edə bilirdi ki? Ona ancaq öz borcunu yerinə yetirmək qalırdı. O, əsl viktorian arvadı kimi başını aşağı salıb ev işləriylə məşğul olur, dünyaya uşaq gətirir, onların qayğısına qalırdı.

Merinin ölümündən sonra dünyaya gələn qızcıqaza onun adını verirlər. Merinin ardınca Keyt, Uolter, Frensis, Alfred... Katrin demək olar ki, il boyu ya hamilə olur, ya da yarımçıq doğuşlardan sonra özünə gəlməyə çalışırdı. Dikkenz arvadının doğub-törəməsinə lağa qoyurdu.

Dördüncü uşaqdan sonra Çarlz qardaşına yazırdı: “Ümidvaram, mənim qadınım bundan sonra dayanar”.

Amma Katrin özü də istəmədən ərinə gileylənmək üçün səbəb verirdi.

“Deyəsən, biz Yeni ili daha bir övladımızla birlikdə qarşılayacağıq. Nağıldakı övladsız kraldan fərqli olaraq, mən sehrbazları narahat etmirəm, evdəkilər bəsimizdir. Amma deyəsən, sehrbazlar bizdən öz xeyir-dualarını əsirgəmirlər”.

1842-ci ildə Dikkinslərin evinə bacıların ən sonuncusu - Corcinya gəlir. Onu həm Katrinə kömək etmək, həm də ev işlərini öyrənmək üçün göndərmişdilər. Katrin qorxurdu ki, Meri ilə olan hadisə təkrarlanar, Çarlz gənc qıza vurular. Amma xoşbəxtlikdən bu baş vermir.

1844-cü ildə Liverpulda fəhlələr üçün məktəbin açılışında iştirak edən Çarlz pianoçu Kristina Ueller ilə tanış olur. Kristina Meriyə çox bənzəyirdi. Dikkins şirin xəyallara dalırdı, ona elə gəlirdi ki, Meri hansısa möcüzə sayəsində qayıdıb gəlib. O, öz duyğularını dostu Tompsonla paylaşırdı:

“Miss Uellərdə məni cəlb edən adi maraq idi. O, çox gənccir və qorxuram ki, ölümə məhkumdur. Amma bu maraq ciddi hisslərə çevrildi. İlahi, əgər kimsə onun məndə oyatdığı hisslərdən xəbərdar olsaydı, məni şübhəsiz, dəli sanardı”.

Çarlz bacısı Fanniyə də bu haqda yazırdı: “Əgər miss Ueller olmasaydı, mən yəqin ki, bu qarışıq, boş, mənasız, cəfəng, səfeh, heç nəyə oxşamayan dünyada yaşamaqdan imtina edib özümü asardım”.

Dikkins Kristinayla Merinin oxşarlığına Tompsonu inandırmağa çalışırdı. Bəlkə də bu onun Merinin nə zamansa qayıdacağına daha bir ümitsiz cəhdiydi.

Günlərin birində Dikkins Tompsonla Kristinanı evinə dəvət edir. Tompson Kristinaya ilk baxışdan aşıq olur, onunla bir müddət görüşür, sonra isə evlənmək təklif edir.

Onlar nikahda xoşbəxt idilər, Dikkins isə əzab çəkirdi. Bircə azadlığına qovuşub həyata başqa qadınla yenidən başlaya bilsəydi! Amma bu, mümkünsüz görünürdü. Katrin və uşaqlar onun azadlığını buxovlayan qara qüvvələrə bənzəyirdi. Özünün erkən evliliyini Dikkins həyatının ən böyük səhvi sayırdı, Katrin isə onun nəzərində dahinin arvadı olmağa layiq olmayan, adicə bir ev qadınıydı.

Dikkins bir-birinin ardınca şedevrlər ərsəyə gətirdikcə öz dahiliyinə daha çox əmin olurdu. "Nikolas Niklbi", "Barnebi Rac", "Yeni il nəğməsi", "Dombi və oğlu", "Soyuq ev" və digər əsərlərini oxucular həvəslə oxuyurdular.

Dikkins arvadının hisslərinə rəhm etmirdi, onun köklüyünü, səfehliyini, uşaq doğmağını lağa qoyurdu. Katrin əzab çəkir, depressiyaya düşürdü. Dikkinsin arvadının qüsurlarından ibarət siyahısına isə "mənfur xarakter" və "tərşümüş sifət" də əlavə olunurdu. "Anamın xasiyyəti heç də pis deyildi, -sonralar qızı Keyt deyirdi, - həlim, mehriban, xeyirxah olan bu qadın əsl ledi idi".

Dikkins evdə qayda-qanun tələb edirdi, hətta xırda, əhəmiyyətsiz olan əşyaların da öz yeri vardı. Əgər kimsə stulu lüzumsuz kənara çəkəydi və ya kitabı masanın üstündə unutmuş olsaydı, onun qəzəbinə tuş gələrdi. Nahara və şam yeməyinə gecikmək olmazdı, vaxtından qabaq süfrə arxasında oturmaq da yasaq idi. Yemək zamanı səs salmaq, söhbət etmək olmazdı, Katrin və Corcinya buna xüsusi nəzarət edirdilər. Buna baxmayaraq, Milad tətillərində, - nə vaxt ki uşaqlar pansionat və məktəblərdən evə qayıdırdılar, - Dikkins dostlarına şikayət edirdi: "Ev oğlan uşaqlarıyla doludur, bütün günü evdə ora-bura şütüyürlər, Allah bilir, hansı möcüzənin sayəsində eyni vaxtda evin müxtəlif guşəsində peyda olurlar".

1852-ci ildə Dikkinslərin 10 uşağı vardı. Dikkinsin əsərlərində xeyirxah adamlar yaxşı əməllərinə görə çoxuşaqlı ailə ilə mükafatlandırılırdılar, əslində isə yazıçı özü xoşbəxtliyi başqa cür təsəvvür edirdi. Amma bu xoşbəxtliyin məhz nədən ibarət olduğunu özü də bilmirdi.

1850-ci ildə Dikkinsin "Devid Kopperfild" romanı işıq üzü görür. Və Çarlz missis Henri Uinter adlı pərəstişkarından məktub alır. Oxucu tanışlıq verib özünün bir vaxtlar yazıçının aşiq olduğu Mariya Bidnel olduğunu yazırdı. O, Dora Spenlou obrazında özünü tanıyırdı. Dikkinsdən avtoqraf istəyən keçmiş sevgilisi xəbərdarlıq edirdi ki, o, çox dəyişib, gözəl və gənc Mariyadan əsər-ələmət qalmayıb, o indi dişsiz, kök, qoca, eybəcər bir qadındır.

Dikkins əlini yelləyir: onun Mariyası qocala bilməz. Köhnə aşiqin içində unudulmuş hisslər oyanır. Yeni eşq macərəsinin xəyali həzzi içində Mariyayla görüşə yollanan Dikkins dəhşətə gəlir. "Balaca Dorrit" əsərində Dikkins özünün hisslərini dilə gətirir: "O, başını qaldırıb keçmiş məhəbbətinə baxdı, diksindi və o məhəbbətdən nə qalmışdısı, hamısı bir anın içində yanıb külə döndü".

Yalnız Meri Dikkinsi məyus etmirdi, çünki o həmişə 16 yaşlı gözəl, mehriban, şən Meri kimi qalacaqdı. Çarlz onunla bir məzarda dəfn edilməyi arzulayırdı. Uzun illərdən sonra da o, yazırdı: "Mən bilərəm ki, belə məhəbbət olmayıb və olmayacaq".

Dikkinsin son məhəbbəti

Çarlz Dikkinsi 45 yaşında mənəvi böhran sardı. Həyat ona sönük və cansaxıcı görünürdü. Belə bir vaxtda səhnə yeni ilham mənbəyi idi. Çarlz Dikkins yazıçı dostu Kollinzin pyesində aktyor kimi səhnəyə çıxır. Təbii ki, baş qəhrəman rolunda. Amma bu, Dikkinsin ilk tamaşası deyildi. Daha əvvəl, o, evdə qurduğu tamaşalarda baş qəhrəman rollarını icra etmişdi. Qadın

rollarını isə qızları və Corcinya ifa edirdi. Amma böyük teatrda ifası ona xüsusilə xoş gəlmişdi, Kollinzə yazırdı: "Başqa bir adamın roluna girmək mənə çox cazibəli gəlir. Nə üçün? Allah bilir. Səbəb çoxdur, amma heç biri də ağılabatan deyil".

"Özümə qətiyyənlə oxşamayan bir adamı canlandırmaq elə böyük həzz verir ki"... Çarlz Dikkins böyük səhnədəki rollarından zövq alırdı. Amma daha inandırıcı təsir bağışlamaq üçün peşəkar tərəf-müqabillərinə ehtiyac vardı. "Olimpik" teatrının direktorunun tövsiyəsilə o, missis Ternan və onun qızları Mariya ilə Ellenə üz tutur.

Çarlz elə ilk məşqdəcə fərqi varır ki, miss Ellenə həyəcənsiz baxa bilmir. 18 yaşlı Ellen yazıçının qızı Keyt ilə həmyaşdı idi. Amma onun yanında Dikkins özünü gənc və sağlam, enerji dolu hiss edirdi. Dikkins həyatına rəng qatmaq, sevmək və sevilmək istəyirdi.

Dikkins çılğıncasına, dəlicəsinə sevirdi. Ellen onun məhəbbətinə cavab vermirdi, amma Dikkinsin ondan vaz keçmək fikri yox idi. Yeri gəlmişkən, elə həmin il - 1957-ci ildə parlamentdə nikah haqqında qərar qəbul edildi, bu qanuna əsasən, vətəndaş nikahının (amma dini nikahın deyil) ləğvinə icazə verilirdi. Dikkins onu bezdirmiş Katrini boşayıb gənc Ellenlə ailə qurmağı düşünürdü. Amma boşanmaya o təqdirdə icazə verilirdi ki, ər, ya da arvad xəyanətə yol vermiş olsun. Dikkins arvadının ona belə bir "hədiyyə" edəcəyinə ümid etmirdi. Özünü isə günahkar olmaq, camaatın gözündən düşmək istəmirdi. Ona qüsursuz reputasiya lazım idi.

Miss Ellen onun bütün fikirlərini məşğul edirdi. Sevgilisinə bahalı hədiyyə etmək istəyən Dikkins ona brilyant qolbaq alır. Amma hədiyyə məktubla birgə səhvən Dikkinsin evinə göndərilir. Hər şeydən xəbərdar Katrin qəzəblənir, ərinin xəyanətdə ittiham edir.

Dikkins bu ittihamla cavab olaraq deyir ki, o, saf və məsumdur, miss

Ternana qarşı belə fikirlər ağılının ucundan belə keçmir, əgər Katrinin ağılına belə çirkin bir fikir gəlibsə, deməli, onun öz əxlaqında problem var. Üstəlik, Dikkins arvadından tələb edir ki, qiyabi olaraq gənc qıza şəər atıb ləkələdiyi üçün şəxsən miss Ternandan və onun anasından üzr istəsin.

Keyt anasının yataq otağına daxil olanda onu ağlayan görür. "Atan tələb edir ki, mən miss Ternandan üzr istəyim". Keyt anasına deyir ki, onu alçaltmalarına imkan verməsin. Amma Katrin son nəticədə miss Ternandan şəxsən üzr istəməli olur.

Katrinin valideynləri bu olaydan xəbər tutar-tutmaz, qızlarına ata evinə dönməyi təklif edirlər. Ərinin hərəkətlərindən təngə gəlmiş Katrin razılaşıır. Çarlzsa bu fürsəti çoxdan gözləyirdi. Arvadı özünü onu tərk etmişdi! İndi ona cəmiyyət qarşısında özünü təmizə çıxarmaq qalırdı.

Dikkins özünün "Ev oxusu" jurnalında "Oxuculara müraciət" yayımlayır. Şəxsi problemlərini oxuculardan gizlətmək kimi bir niyyətinin olmadığını açıqlayan yazıçı bütün günahları arvadının üstünə atır: "O, əzaba məhkumdur, çünki uğursuzluq alına yazılıb, ona yaxın, əziz olan hər kəs bu nəhs zolağa düşür".

Dikkens cəmiyyətdən birmənalı dəstək gözləyirdi, amma mühakimələrlə qarşılaşır. Dikkens təəccüb içindəydi, çünki özünü günahkar saymırdı. Onun fikrincə, Katrin onunla köhnə dostlarının arasında münasibətlərin kəskinləşməsinə görə də məsuliyyət daşıyırdı. Belə ki, köhnə dostları iyirmi illik ailə həyatından sonra təkliyə məhkum olunmuş Katrinin halına acıyır və onu dəstəkləyirdilər. Bu isə Dikkensin hiddətinə səbəb olurdu.

Bütün neqativ hadisələrə baxmayaraq, Dikkens xəyallarından vaz keçmirdi. Miss Ellen hələ də üreyinin yeganə və tək sahibəsiydi. Hərçənd Ellen onu sevmirdi, hətta fiziki cəhətdən ona qarşı ikrah hissi duyurdu. Dikkens bunu hiss edir və əzab çəkirdi, bununla belə, sevdiyi qadının üreyini fəth etmək istəyi ona ilham verirdi.

Onun Ellenə yazdığı məktublarda aşiq könlü dilə gəlirdi: "Siz mənim bir parçasınız. Mən hər yerdə - çayda və gəminin yelkəninə, bataqlıqda və buludlarda, zülmətdə və gün işığında, küləkdə, dənizdə, küçədə... sizi görürəm. Siz istəsəniz də, istəməsəniz də, mənim həyatımın son dəqiqəsinə kimi varlığımın bir parçası olaraq qalacaqsınız".

İncədən incə sevgi etirafına Ellen biganə qalırdı. Amma Dikkensin onun ailəsi üçün etdiyi yaxşılıqları, onun üçün tutduğu evdə onu komfortla əhatə etməsini, səxavətini qiymətləndirirdi.

Nəhayət, Dikkensin "fədakarlığı" bəhrə verir. Ellen düşünür ki, məşhur yazıçı ilə məhəbbət əlaqəsi ona böyük var-dövlət qazandıra bilər.

Beləliklə, Dikkens istəyinə çatır, amma nədənsə bu qələbədən məmnunluq hissi duymurdu. Ellen hamilə qalanda isə Dikkens özünü aldadılmış hesab edir. Ellen oğlan uşağı dünyaya gətirir, amma uşaq bir yaşına çatmamış, tələf olur. Çarlz isə getdikcə daha çox məyus olurdu; sən demə, onun Elleni də Katrin kimi adi bir qadın imiş. Halbuki o, qeyri-adi və ideal məhəbbət arzulayırdı.

Dikkens bioqrafiyasını redaktə etməyi və Ellenlə keçirdiyi illəri həyatından silməyi qərara alır. 1868-ci ildə Dikkens istəyini gerçəkləşdirir. Elləndən ayrılır. Ona yazdığı məktubları isə alıb yandırır. Və iddia edir ki, miss Ternanla onu ancaq dostluq telləri bağlayırdı.

Ona heç kim inanmırdı, amma Dikkens öz həqiqətini müdafiə edə bilirdi.

Dikkens vəsiyyətnaməsində ədalətli davranır və Ellenə də kifayət qədər pay ayırır. Keçmiş arvadıyla münasibətlərini qaydaya salmaq istəyən yazıçı Katrinə də barışıq məktubları yazır. Düzdür, Dikkens öz prinsiplərinə sadıq qalaraq üzr istəmirdi, bununla belə, Katrin onu bağışlayır. O, hələ də ərini sevirdi və uşaqların gələcəyi üçün onunla münasibətlərini korlamaq istəmirdi. Dikkens Katrinlə barışsa da, onu evində görmək istəyindən uzaq idi.

8 iyun, 1870-ci ildə Çarlz Dikkens nahar vaxtı özünü pis hiss edir. Otağına getmək üçün masanın arxasından qalxanda yerə yığılır. Ertəsi gün görkəmli nasir insultdan dünyasını dəyişir.

Oxuculara böyük məhəbbətdən bəhs edən yazıçının ideal qadın axtarışları isə sadəcə, bir cəhd kimi qalır...

Hacı Firudin QURBANSOY

Hürufiliyin mənbəyi və təzahürü

Hürufilərin hərflərə etiqadı, ilk baxışdan sadələvh və bəsit görünse də, mənbəyinə varanda, çox dərin və nəhayətsiz qaynaqlar ilə rastlaşırıq.

Şərh əgər qılsam cəmalın dəftərindən bir vərəq,

Hər sözüm min fəsl olur, hər fəsl yüz min bablər. [1, s.622]

Nəsiminin bu beytdə söylədiyi mübaliğənin elmi əsasları var. Qurani-Kərimin 6Ənam, 38, 59; 11Hud,6; 13Rəd,39; 17İsra,58; 22Həcc,70; 27Nəml,75; 35Fətir,11; 36YaSin,12; 50Qaf,4; 54Qəmər,53 və 57Hədid, 22-ci ayələrində olacaqların Lövh-i-məhfuzda yazıldığı barədə xəbər verilir.

Bundan başqa, 9Tövbə surəsinin 51-ci ayəsində buyrulur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

(qul lən yusibəna 'illa ma kətəbə Allahu ləna Huvə Maulana və `əla Allahi fəlyatauəkkəli əl-mu'uminunə)

Tərcüməsi:

"De: "Allahın bizim üçün yazdığından başqa bizim başımıza heç nə gəlməz. O bizim Himayədarımızdır. Qoy möminlər yalnız Allaha təvəkkül etsinlər!"

Ayədəki "Huvə Moulana" - "O, Mövlanəməz, himayədarımızdır" - cümləsi, irfan əhlinin ən çox istinad etdiyi cümlədir. Allahın qatında bütün bəşəriyyət haqqında Lövh-i - Məhfuzda (qorunan lövhədə) yazılar var, bunlar da hərflərlə yazılıb. Hərflərin sirlərini öyrənə-öyrənə ən gizli mətləbləri aydınlaşdırmağın mümkünlüyünə inam hürufilik təliminin əsasıdır.

Lövh-i-məfhuzəm, hürufəm, əbcədəm mən, həm heca,

Həm Xəlilə Kəbə oldum, həm mənəm sövmü səlat. [1, s.500]

və ya

لوح محفوظست رویش و خال و خط کلام

با تو گفتیم معنی لدنی و السلام

(Lövh-i - Məhfuzəst rəvişo xalo xətte-Kəlam,
Ba tu qoftəm məniyi-ləduneyo əs-Səlam.) [2, s.228]

Tərcüməsi:

***Kəlamın yerışı, xalı, xətti Lövhi-Məhfuzdur,
Sənə “əs-Səlam” adının ləduni mənasını demişəm.***

Göründüyü kimi, Allah olacaqları Lövhi-məhfuzda yazıb və endirilən Qurani-Kərimdə də bildirib. Butün bunlar söz şəklindədir və hərflərlə yazılıb. Deməli, ancaq Xızır Peyğəmbərə öredilən ilmi-Ləduni elmində hərflər müstəsna, ilahi mahiyyətə malikdir - fəlsəfəsinə malik Allah aşiqi olan hürufiliyin mənşəyi barədə elə də çox yazılmayıb. “Hüruf” ərəbcə “hərif” sözünün cəmidir. Hürufilik hərflərə etiqad tərqiği anlamına gəlir. İlk baxışdan primitiv görünən bu əqidənin özünəməxsus fəlsəfəsi var. Allah yaratdığı məluqatın hər biri canlıdır və insan kimi bədən və ruhdan ibarətdir. Hətta daşların da üç gündə bir dəfə nəfəs aldığı alimlər müəyyənləşdiriblər. Bədən ölüb çürüyərək torpağa qarışmağa məhkumdur, ruh isə Allaha məxsus olduğu və onun hüsuruna qayıtdığı üçün əbədidir. Allah Təala 18000 aləmi iki hərflə “kaf” və “nun” ilə yazılan təkə bir sözlə “kün!” (ol!) - sözü ilə yaratdı. Qurani-Kərim Allahın 77449 sözündən, bu sözlərin qəlibi olan 333015 hərfdən ibarətdir. Allahın sözlərini özündə ehtiva edən Qurani-Kərimin mətni ərəb əlifbasındaki 28 (bistü həşt) hərflə yazılıb. Fars və Türk dillərinin əlifbasında isə 32 (si vü dü) hərflə şərhələr, təfsirlər və irfan ədəbiyyatının həm nəzəri, həm də bədii nümunələri yazılırdı.

***Bistü həştü si vü düdür ayəti-niyqi-Xuda,
Görmüşəm eyni-əyani, məndədir hər biriya...***

***Bistü həşt vəchimdə xəttim Həqq bəyanın eylər uş,
Bilgil, ey salik bu sirri, uş güvəhim istiva.***

***Dörd kitabın mənisı, şərhı bu bistü həştür,
Həm dəliləm, həm bəyanəm, həm süfatəm xoşliqa.*** [1, s.486]

Quranın sözlərindəki mahiyyəti ruh, hərflər isə bu ruhun bədənidir. Hərflər ruhun zahiri, görünən tərəfidir. Ən şərəfli yaradılış olan İnsanın zahirində, xüsusilə simasında bu hərflərin bənzəri cizgilərini sezən Şah Fəzlullah (Fəzl) ibn Məhəmməd Nəimi Təbrizi Astrabadi (1339-1401) hürufi təlimini yaratdı. Hərflərdəki nöqtələrin özü də müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, Qurani-Kərimin birinci sözü “bismillah”, birinci hərfləri nöqtəli “ba” hərfidir. Nöqtə xəttatlıqda hərflərin ölçü vahididir. Məsələn; əlif hərfinin uzunluğu 5 nöqtə, ba hərfinin eni 4 nöqtə hesabı ilə yazılır. Qədim yunan mütəfəkkiri Evklid latınca Elementa adlanan “Başlanğıc” ismi əsərində nöqtəni bölünməyən, hissələri olmayan obyekt kimi mənalandırıb. [34, s.46]

İslam sferasında Peyğəmbərin hədisi-şərifinə görə, hər hansı bir şəhərə giriş qapılarından olur məntiqilə “elm şəhərinin qapısı” adlandırılan İmam Əlinin bir hədisində buyrulur: elm bir nöqtə idi cahillər onu çoxaltdı Xoca Nəsir əd-Din Tusinin “Kitabə - nöqtəyi - qüdsiyyə” adlı əsərində bu hədisə istinad edilir. [35, s.46] Bəhsı keçən nöqtə “ba” hərfinin altındakı nöqtədir, bu nöqtə Qurani-Kərimin ilk sözünün ilk hərfinə aiddir, nöqtə qoyulmazsa, hansı hərflər olduğu bilinməz. Bütün elmlər dörd səmavi kitabda; Tövrat, Zəbur, İncil və Quranda toplanıb. Quranın elmi Fatihe surəsində, Fatiheinin elmi “bismillah”-da, “bismillah”-ın elmi isə “ba” hərfinin altındakı nöqtədədir. [33, s.95-96] Razinin sonrakı açıqlamasında bu hərfin zahiri əlamətinə görə, nöqtə, peşman olub əsl vətəni cənnətə doğru yönələn, ancaq ona çata bilməyən üzqara Adəmə bənzədir. Nöqtə kainata dair bütün sirlərin mərkəzidir. “Ba”nın altındakı nöqtə mənəm” hədisi “elm şəhərinin qapısı” İmam Əliyə aiddir. Nöqtə, həqiqi birlikdir və bütün çoxluğun əslidir. Dairənin mərkəzi və vəhdətin rənzidir. Yer səyyarəsi kainatla müqayisədə olduğu kimi, insan da aləmlə

nisbətə bir nöqtədir, ancaq bu nöqtə aləmə dair bütün sirləri özündə gizləyib. Nöqtə, tək cümlənin bitməsini bildirən orfoqrafik işarə deyil, həm də gizli sirin rəmzi kimi anlaşılır. Təsadüfi deyil ki, həssas və bilikli alimlərə “nöqtə-dən” - nöqtə bilən deyirlər.

Ərəb əlifbasındakı hərflər üzərindəki nöqtələr ulduz və səyyarələrə oxşadılmış, asimanın bir yazılı kitab olduğu söylənmişdi. Türk alimi Əbdülbaqi Kölpınarlı “Hürufilik mətnləri kataloqu” adlı kitabında Nəsimi Şirvaninin ardıcılı, Fəzlullah Nəiminin ən yaxın müridlərindən olan arif şair Əli Əmirinin farsca divanından bir beyti nümunə gətirir:

مجموع کتاب آسمانی
یک نقطه بود اگر بدانی

(Məcmue ketabe-asimani
Yek noğtə boved, əgər bedani.) [12, s.73]
Tərcüməsi:

**Səməvi kitabın hamısı
Bir nöqtədir, əgər bilsən.**

Beytdəki əsas mətləb İmam Əlinin hədisinə işarədən əlavə, həm də şairin müxtəlif din adamlarının barışmaz mübahisələrinin bir nöqtəyə - tək olan Allah elminə yönəlməsinə etdiyi eyhamdır.

Əli Əmirinin başqa bir beyti bu mövzunun davamı kimi səslənir:

هر که جز از نقطه خواهد آنچه خواست
دزد دین است نیست او بر راه راست

(Hər ke coz əz noğtə xahəd ançe xast,
Dezde-din əst, nist u bər rahe-rast) [12, s. 67]
Tərcüməsi:

**Hər kim ki, nöqtədən bir balaca götürmək istəsə,
Din oğrusudur, o, düz yolda deyil.**

Mövlanə Məhəmməd Füzuli divanının dibaçəsindəki məşhur qitədəki “gah bir nöqtə qüsuriylə gözi kur eylər” - misrasında vizual olaraq, göz və kor yazılışları cəmi bir nöqtə ilə fərqləndirir (XVI yüzildə İraqdakı orfoqrafiyada sonradan fars-türk əlifbasına artırılacaq, “gaf” g hərfi olmadığı üçün “göz” sözü də “kaf”la yazılırdı). Füzuli həm də demək istəyib ki, nöqtəni tanımayanın bəsirət gözü kor olar.

Orta yüzilliklərdə formalaşan “O nədir ki, bir nöqtə ilə zahir olur?” tapmacası, uşaqların məntiqi düşünmə qabiliyyətlərini artırmaq üçün verilən çoxsaylı bilməcələrdən biri kimi ötən əsrin əvvəllərində nəşr edilən “Dəbistan” dərgisində çap olunub. Tapmacanın cavabı: təmiz, pak, yüksək nəfəs anlamına gələn və hər cür günah və ayıblardan ari olduğu üçün Rəsulullah (s.ə.s) verilən “Tahir” adıdır. Əgər “ta” hərfinin üzərinə nöqtə qoyularsa, “za” hərfi alınar və söz “Zahir” kimi oxunar. “O nədir ki, bir nöqtə ilə zahir olur?” tapmacasında istər-istəməz nöqtəyə diqqət artırılır. “Zahir olmaq” həm gizlinin aşkara çıxmağı, həm də “Zahir”- Əsmai-Hüsnada Allahın bir adına çevrilmək kimi iki müxtəlif mənə verir. Qurani Kərimdə 57HƏDİD surəsinin 3-cü ayəsində buyrulur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

(Huvə əl-'Əvvəlu və əl-'Axiru və əz-Zahiru və əl-Batinu və Huvə bikulli şey'in `Alimun)

Tərcüməsi:

“Əvvəl də, Axır da, Zahir də, Batin də Odur. O, hər şeyi biləndir! (Allah Öz əzəli elmi və qüdrəti ilə hər şeyi görüb bildiyi halda, Özünü görünməz, dərkolunmazdır. Allahın varlığı aşkar, mahiyyəti isə tamamilə gizlidir).”

Tapmacanın əsas məqsədi “nöqtəni bilən Allahını, Peyğəmbərini, dinini tanıyar” - fikrini aşılamaqdı. Bu fikir dolayısıyla, nöqtə haqqında deyilən hədisin tapmaca şəklində təfsiridir.

Seyid Əli İmadəddin Nəsimi Şirvani fars divanındakı bir rübaisində buyurur:

چه نکته بود که ناگه ز غیب پیدا شد
که هر که واقف آن نکته گشت شیدا شد
چه مجلس است و چه بزم اینکه از می توحید
محیط قطره شد آنجا و قطره دریا شد

(Çe نکته bovd ke naqəh ze ğeyb peyda şod,
Ke hərke vağefe-an نکته gəşt, şeyda şod?
Çe məclis əsto çe bəzmə-in ke, əz meyi-tohid
Muhit ğetrə şod ancavü ğetrə dərya şod?) [2, s.370]

Tərcüməsi:

**Hansı nöqtədir ki, qeybdən gözlənilmədən göründü,
Hər kim ki, o nöqtəni bildi, dəli oldu?
Hansı məclis, hansı şadyanalıqdı ki, (tövhid) yeganəlik meyindən
Orda ətraf qətrə oldu, qətrə də dəryaya döndü?** [2, s.370]

Rübaini M.Soltan (Məmmədağa Sultanovdur - Red.) belə tərcümə edib:

**Nə sirdi, qeybdən olubdu peyda?!
Onu dərk edən kəs tez oldu şeyda.
O necə məclisdi, vəhdət meyindən
Mühit qətrə oldu, qətrəsə dərya.** [6, s.161]

Rübaidə məqsəd ilahi biliklərlə insan qavramının nisbətindən söz açılır. Nöqtə boyda gələn ilahi-irfani informasiya xəbərsiz insanı dəli edəcək qədər güclü, qətrəyə dönsə, okean qədər sahilsizdir.

Nəsimi Şirvaninin farsca qəzəlinə belə beytə rast gəlmək olur:

وصف رخ آن ماهست الله جميل اما
هر مرده در این معنی این نکته کجا بیند

(Vəsfe-ruxe an mahəst Əllahi - Cəmil, əmma,
Hər mördə dər in məni in نکته koca binəd?) [2, s.108]

Tərcüməsi:

**“Cəmil Allah gözəldir...” o Ayın üzünün tərifidir, amma,
Bu mənanın içində ölən hər kəs bu nöqtəni harada görər?**

Qəzəlin bu beyti Məhəmməd (s.ə.s.) Peyğəmbərin (İnnəllahu-Təali Cəmilu yuhibbə əl-cəmalu) “Allah gözəldir və gözəlliyi sevər”- hədisi üzərində qurulub. (Müslim, İman 147; Ebu Davud, Edeb 29; Tirmizi, Birr 61) Şairin məqsədi Allahın görünməzliyini gözəl bədii şəkildə ifadə etməkdə.

من جاتم ای نسیمی یعنی دمی نسیمی
در کش زبان ز وصفم من در زبان نگنجم

(Mən canəm, ey Nəsimi, yəni, dəmi - Nəimi,
Dər keş zəban ze vəsfəm, mən dər zəban nəgəncəm.)[2, s.237]

Tərcüməsi:

***Mən canəm, ey Nəsimi, yəni, Nəiminin qanıyam,
Məni tərifləmə, mən dilə siğmıram.***

Mürşidi, şair, alim, təriqət başçısı olan Fəzlullah Nəimi Nəsiminin şəxsi həyatında və şair taleyində müstəsna rol oynayıb. Nəiminin şairliyi o qədər də yüksək olmadığından, təriqətini yaymaq üçün Nəsiminin qələminə böyük ehtiyacı vardı.

Şirvanda yaranıb bütün dünyaya nəql olunan Xəlvətiyyə irfan məktəbinin əsaslarına bələd, ruhunu idarə etmək bacarığına yiyələnən Nəsimi bu təlimin aparıcı naşiri oldu, insan ruhunun Allahın Adəmin pəncə bədənində üfərdüyü müqəddəs əmanət olduğunu xəlfə bədi dilin böyük imkanları çərçivəsində bəyan etdi.

Şah Fəzlullah (Fəzl) ibn Məhəmməd Nəimi Təbrizi Astrabadi (1339-1401) "Cavidani-namə" əsərində özünütanıma barədə yazırdı: [Əgər özünütanımanı bilmirlərsə nədən, əgər çox bilirlərsə kafir olurlar. "Cavidani-namə", əlyazma kitabının PDF-i, səh.284] İrfan, birinci növbədə özünü tanımaqdır, "özünütanıma" dedikdə, insanın daha çox ruhu haqqında biliklər məcmuyu nəzərdə tutulur.

"Cavidani-namə" (Cavidannamə yox!) hüfufiliyin nəzəri, fəlsəfi, dini-sakral tərəfdən izahını verən hüfufilərin əsas kitabıdır.

***Ey Nəsimi, "Cavidani-namə"dir
Həlli əşkəli-cəmi müşkilat.*** [1, s.504]

***"Fa"vü "zad"ü "lam"ə düşdü könlümüz,
Kəbəvü ehramə düşdü könlümüz.
Eşqi-biəncamə düşdü könlümüz,
"Cavidani-namə" düşdü könlümüz.*** [1, s.586]

"Fəzl" sözü "fa", "zad"və "lam" hərflərilə yazılır. Fəzlullah Nəimiyyə qədər də hərflərin sakral sirləri öyrənilib. Hərflər elminin tarixi qədimdir. Qədim Yunanıstanda və Fələstində bu elm "Gematriya" adlanırdı və "atbaş", "atbax" adlı iki sahəsi vardı. Müxtəlif sakral və magik məzmunlu mətnlər əbcəd və cifr elmlərində olduğu kimi istifadə edilirdi. İslam maarifində də bu elmin özünəməxsus yeri var.

Əbu-Nəsr Mühəmməd ibn Tarxan ibn Uzlaq əl-Farabi (869-950) "Kitab əl-Hüfuf" (Hərflərin kitabı) adlı əsər ərsəyə gətirmişdi. Kitab müxtəlif əlyazma nüsxələri əsasında 1969-cu ildə Beyrutda nəşr olunmuş, rus dilinə tərcüməsi Alma-Atada çıxmışdır. (Аль-Фараби. Книга букв. Перевод, примечание и вводная статья К.Х. Таджиковой. - Алматы, «Kazak universiteti», 2005) Ərəb əlifbasındakı 28 hərflə, bu əsərdə fəlsəfi və dini aspektdən baxılmışdır. 28 rəqəminin gizli rəmzi vahidi bildirir: 2+8=10=1+0=1 Vahid olan isə Allahdır. Başqa sözlə, 28 hərflə yazılan Qurani Kərim bir olan Allahın sözüdür. Həm də Yerin peyki olan Ayın 28 şəklə düşməsinə görə, Ay islamın rəmzi sayılır.

Əbu Əli Hüseyn ibn Əbdullah ibn əl-Həsən Əli ibn Sina (16.08.980 - 18.06.1037) əfsunlar xəzinəsi risalesi adlı əsərində ərəb əlifbasındakı hərflərin 13 müxtəlif cür düzəlmə dairəsinin (dəvairi-hüfuf) sırasını göstərir:

1. Əbtəs (ابتث)	6. Əcnəş (اجذش)	9. Əhsət (احست)
2. Əbcəd (اجد)	7. Ərgi (ارغى)	10. Ədyəl (اديل)
3. Əhtəm (اهطم)	8. Ənsəğ (انسغ)	11. Əchəz (اجهز)
4. Əchəb (اجهب)		12. Əfsəc (افسج)
5. Əyğəğ (ايغغ)		13. Əhət (اعهط)

Bunlardan əvvəlinci 6 dairə “dəvairi-sittə” adlanır və daha məşhur və mühüm sayılır.

Əhtəm dairəsi 28 hərfi özündə ehtiva edən 8 sözdən ibarətdir:

1. Əhtəm (اهطم)	5. Cəzkəs (جزكس)
2. Fəşəz (فشذ)	6. Ğəsəz (غتظ)
3. Buyən (بوين)	7. Dəhlə (دحلع)
4. Sətəz (صتض)	8. Rəxəğ (رخغ)

Əchəb həm də daireyi-ərği də adlanır. Cifr elmində bu dairədən istifadə edirlər. Dairə hərəsi 14 hərf olmaqla əsas və nəzirə qismlərindən ibarətdir.

Əsas:

ا - əlif
ج - cim
ه - ha
ب - ba
و - vav
ز - za
ر - ra
د - dal
ی - ya
ک - kaf
ش - şin
خ - xa
ل - lam
س - sin

Nəzirə:

ث - sa
ظ - za
م - mim
ف - fa
ذ - zal
غ - ğayn
ن - nun
ت - ta
ص - sad
ض - zad
ع - eyn
ح - ha
ط - ta
ق - qaf

Dairey-əchəbi bu 28 hərfi özündə birləşdirən 7 sözdür:

1. Əchəb (اجهب)
2. Vəzərəd (وزرد)
3. Yəkşəx (يكشخ)
4. Ləsəsəz (لستظ)
5. Məfəzəğ (مفذغ)
6. Nətəsəz (نتصض)
7. Əhətəğ (عحطق)

ث hərfi daireyi-nəzirənin əlif hərfi sayılır. Gizli yazılarda nəzirədəki hərlər əsas hərlər yerində işlədilir.

ايقغ - Əyğəğ dairəsi 28 hərfdən ibarət 9 sözdür və bu hərlər rəqəm mənasına görə 10 dəfə artım sırasıyla düzüb:

1. ايقغ Əyğəğ
2. بکر Bəkər
3. جلش Cələş

ا-1,

ی-10,

ق-100,

غ-1000

ب-2,

ک-20,

ر-200

ج-3,

ل-30,

ش-300

4. دمت Dəmət	5. هنت Hənəs	6. وسخ Vəsəx
د -4,	ه -5,	و -6,
م -40,	ن -50,	س -60,
ت -400	ث -500	خ -600
7. زعذ Zəəz	8. حفص Həfəs	9. طصظ Təsəz
ز -7,	ح -8,	ط -9,
ع -70,	ف -80,	ص -90,
ذ -700	ض -800	ظ -900

Ən çox tanınan Əbcəd dairəsidir ki, özündə səkkiz sözü ehtiva edir, bununla həm maddi-tarix, həm də müəmma yazılır.

Zülf ilə qaşü kiprigün əbcədi- “cim”ü “dal” imiş,

Mən bu hüruf şəkliçün “cim” ilə “dal” içindəyəm. [1, s.129]

Nəsimi Şirvani bu beytində insan əzalarının Qurani-Kərimin cismi sayılan hərflərlə qarışıqlıq münasibətdə olduğunu nəzərə çatdırır. Əbcəddəki cim və dal hərfləri “cədd” sözünü yaradır. Nəsiminin cəddi isə Peyğəmbər (s.ə.s.) nəslinə dayaqlanır.

Ərəb xəttinin Məramər (və ya Məramir) tərəfindən icad edildiyi məlumdur. Deyildiyinə görə, onun səkkiz oğlu olub, bu kəlmələr onun oğlanlarının adlarıdır. O, uşaqlarına adları elə seçib ki, birində işlənən hərflər o biri adlarda təkrar olunmasın. Səkkiz söz ərəb əlifbasının bütün 28 hərfini və 1-dən 1000-ə qədər rəqəmləri əhatə edir.

Əbcədi-kəbir (böyük əbcəd) hərfləri və onların rəqəm mənası:

أبجد “Əbcəd” ərəbcə “başladı” deməkdir. Onun hərfləri:

أ - əlif -1
ب - ba - 2
ج - cim - 3
د - dal - 4

هوز “Həvvəz” ərəbcə “bitişdirdi” deməkdir. Onun hərfləri:

ه - ha - 5
و - vav - 6
ز - za - 7

حطى “Hütti” ərəbcə “agah oldu” deməkdir. Onun hərfləri:

ح - ha - 8
ط - ta - 9
ي - ya - 10

كلمن “Kələmən” ərəbcə “natiq oldu” deməkdir. Onun hərfləri:

ك - kaf - 20
ل - lam - 30
م - mim - 40
ن - nun - 50

سغفص “Səfəs” ərəbcə “ondan öyrəndi” deməkdir. Onun hərfləri:

س - sin - 60
ع - ey - 70
ف - fa - 80
ص - sad - 90

قرشت “Qərəşet” ərəbcə “tərtib etdi” deməkdir. Onun hərfləri:

ق - qaf - 100
ر - ra - 200
ش - şin - 300
ت - ta - 400

ثخذ "Səxiz" ərəbcə "mühafizə etdi" deməkdir. Onun hərfələri:

ث – sa - 500

خ – xa - 600

ذ – zal - 700

ضظغ "Zəziğ" ərəbcə "tamam etdi" deməkdir. Onun hərfələri:

ض – zad - 800

ظ – za - 900

غ –ğayn - 1000

Əbcədi-kəbirin rəqəm mənalərini bu cür asanlıqla yadda saxlamaq olar: birinci 9 hərf 1-dən 9-a qədər tək-tək rəqəmləri bildirir. İkinci 9 hərf on-on artaraq 90-na çatır. Üçüncü 9 hərf yüz-yüz artaraq 900-ü haqlayır. Sonuncu hərf isə 1000-ə bərabərdir.

Bundan başqa, Əbcədi - səğir (kiçik əbcəd) də mövcuddur:

1 = الف

2 = ب

3 = ج

4 = د

5 = هـ

6 = و

7 = ز

8 = ح

9 = ط

10 = ي

8 = ك

6 = ل

4 = م

2 = ن

س = ساقط

10 = ع

8 = ف

6 = ص

4 = ق

8 = ر

ش = ساقط

4 = ت

8 = ث

خ = ساقط

4 = ذ

8 = ض

ظ = ساقط

4 = غ

ساقط –sıfırı bildirir.

Əbcəd sistemindən Nəsimi Şirvaninin mükəmməl bildiyi musiqi, riyaziyyat və nücum elmlərində israfadə olunub. Riyaziyyatın həndəsə və triqonometriya sahələrində, nücum elmində bürclərin ulduzlarını və səyyarələri, onların peyklərinin tanınması üçün tətbiq edilib.

Muğam əbcədində Əbcədi-kəbirin tən yarısından (dördündən), yeni ƏBCƏD, HƏVVƏZ, HÜTTİ və KƏLƏMƏN sözlərini təşkil edən hərfələrin birləşmə konfigurasiyaları işlənib.

"Bütün ərəblərin filosofu" sayılan Əbu Yusuf əl - Kindi (ölümü 870/873) İslam musiqi elmi sahəsində ilk alim sayılır. Yunan sözü olan "musiqi"ni ilk dəfə o İslam elminə gətirmişdir. (Yunanca muza - sənət pərisi sözünün yiyəlik halındadır, incəsənətin elə bir növüdür ki, bədii obrazları səs və sükutun qarışıqlıqlı münasibətilə yaranır). Əl-Kindi interval haqqında təsəvvürləri formalaşdırdı, ilk dəfə olaraq, musiqi tonları və təranələrini ərəb əlifbasındakı hərfərlə və ud musiqi alətinin simləri və pərdələrin şəkli (tabulatura) ilə yazdı.

Səfi əd-Din Əbd ul-Mumin əl-Urməvinin (1216-1294) "Risaleyi-Ədvar", Xoca Əbd əl-Qədir ibn Qaibi əl-Hafiz əl- Marağainin (1353-1435) "Şərhi-Ədvar", Əbu Əli ibn Sinanın (980-1037) "Əş-Şifa" və "Risaletun fil-Musiğa" (ər-Risalet ul-Mulhakatu bi-Kitabin-Necat) adlı məqaləsində, Sahib ul-Məfatih ləqəbiylə tanınan Əbu Əbd ul-lah Muhamməd bin Əhməd bin Yusuf əl-Xarəzminin (783 - 850) "Məfatih ul - Ülum" (Elmlərin açarları) adlı, Xoca Nəsir əd-Din ət-Tusinin (1201-1274)'nin "Risaleyi - musiqi", Mövlanə Fəth ul-lah Şabrani Şirvaninin (1432 - 1482) "Məcəllətün fil-Musika" adlı əsərlərində muğam əbcədi haqqında məlumata rast gəlirik. Muğam əbcədi ilə yazılmış pərdələrinin bəzilərinin notlarını göstəririk:

ا - do, ب - re bemol, ج - re dyez, د - re bekar, هـ - si bemol, و - si dyez,

ز - mi bekar, ح - fa, ط - sol bemol, ی - sol dyez, یا - sol bekar, یب - lya bemol, یج - lya dyez, ید - lya bekar, یه - si bemol, یو - si dyez, یز - si bekar, یح - do.

Azərbaycan musiqi alimlərindən Səfi əd-din Urməvi, Əbdülqədir Marağeyi, Fəth ul-lah Şabrani Şirvani əsərlərində 12 muğam ladlarından hər birinin 17 təbəqə, hər təbəqədə 24 (8x3) və 27 (9x3) pərdə üzrə notoqrafiyasını vermişlər. Muğam əbcədi açarındam istifadə etməklə, onları yenidən səsləndirmək mümkünür. Xatırladaq ki, hər hərf və ya hərf birləşməsi üç notu özündə ehtiva edir.

ا – Yegah, ب – k.nim Hisar, ج – k.Hisar, د – h.Əşiran, ه – Əcəmi Əşiran, و – İraq, ز – Gəvəşt, ح – Rast, ط – nim Zırgulə, ی – Zırgulə, یا – Dügah, یب – Kürdi, یج – Segah, ید – Bu Salik, یه – Çahargah, یو – nim Hicaz, یز – Hicaz, یح – Nəva, یط – nim Hisar, ک – Hisar, کا – Hüseyini, کب – Əcəm, کج – Övc, کد – Mahur, که – Gərdaniyyə, کو – nim Şahnaz, کز – Şahnaz, کح – Mühəyyər, کط – Sünbülə, ل – tiz Segah, لا – tiz Bu Salik, لب – Çahargah, لچ – tiz nim Hicaz, لد – tiz Nəva, له – tiz Bayatı, لو – tiz nim Hisar, لز – tiz Hüseyini.

İlm əl-hüfün (hərflər elmi) öyrətdiyinə görə, Allahın sözləri Qurani Kərimdə hərflərdə təcəssüm etdiyi üçün, hərflərin ilahi mənası var və insanın zəti də bu hərflərdən təşkil olunub. Qurani-Kərimin 29 surəsi 14 müqəttəə hərfi ilə başlayır. Müqəttəə hərflər bunlardır: əlif, hə, ra, sin, sad, ta, ayn, qaf, kaf, lam, mim, nun, ha, ya. 29 surədə keçən hərflər isə bu sırada verilib:

1. 2BƏQƏRƏ البقرة (əlif, lam, mim)
2. 3ALİ-İMRAN آل عمران (əlif, lam, mim)
3. 7ƏRAF الأعراف (əlif, lam, mim, sad)
4. 10YUNİS يونس (əlif, lam, ra)
5. 11HUD هود (əlif, lam, ra)
6. 12YUSİF يوسف (əlif, lam, ra)
7. 13RƏD الرعد (əlif, lam, mim, ra)
8. 14İBRAHİM إبراهيم (əlif, lam, ra)
9. 15HİCR الحجر (əlif, lam, ra)
10. 19MƏRYƏM مريم (kaf, hə, ya, ayn, sad)
11. 20TA-HA طه (ta, ha)
12. 26ŞÜƏRƏ الشعراء (ta, sin, mim)
13. 27NƏML النمل (ta, sin)
14. 28QƏSƏS القصص (ta, sin, mim)
15. 29ƏNKƏBUT العنكبوت (əlif, lam, mim)
16. 30RUM الروم (əlif, lam, mim)
17. 31LOĞMAN لقمان (əlif, lam, mim)
18. 32SƏCDƏ السجدة (əlif, lam, mim)
19. 36YA-SİN يس (ya, sin)
20. 38SAD ص (sad)
21. 40ĞAFUR غافر (ha, mim)
22. 41FUSİLLƏT فصلت (ha, mim)
23. 42ŞURƏ الشورى (ha, mim, ayn, sin, qaf)
24. 43ZUXRUF الزخرف (ha, mim)
25. 44DUXAN الدخان (ha, mim)

26. 45CASİYƏ الجاثية (ح ha, mim)

27. 46ƏHQAF الأحقاف (ح ha, mim)

28. 50QAF ق (ق qaf)

29. 68QƏLƏM (ن nun)

Müqəttəə hərflərinin nə üçün endirildiyi barədə 20 nəzəriyyə var; surənin adını bildirir, Allah-Təalanın ən böyük adı ismi-əzəmin hərfləridir, Qurani-Kərimdəki andların sayı qədər olduğundan, ona işarədir, surələrin sayı ilə ərəb əlifbasındakı hərflərin sayı eynidir, elə bunu da anladır, bu hərflərin əbcədlə hesablanan ilin sayı islam dininin yaşam müddətini bildirmək üçündür, Allah-Təalanın atributlarının baş hərfləridir, surədə ən çox işlənən hərflərə işarədir və s.

Musa (s.ə.s.) peyğəmbərə iki lövhə üzərində yazılmış 10 hərf verildi və bu hərflərin rəmzi açımından 5 kitabdan ibarət "Tövrat" ərsəyə gəldi. Hərflərin sirri münasibətilə yəhudi müdrikləri deyirdilər: "Tövrat Allahın, İsrail Tövratin izidir."

Əllərimizin içində Ayın 28 səhifəsi (göydə 28 fərqli görünüşü) və Ərəb əlifbasının 28 hərfi əks olunub. Əl barmaqlarının hər birində, baş barmaqdan savayı 3 buğum var. Baş barmaqda isə 2 buğum olduğunu nəzərə alsaq, hər əldə 14, iki əldə isə 28 buğumu hesablaya bilərik. Qurani-Kərimin bütün hərflərini ehtiva etdiyi üçün, namazda əlləri birləşdirib qunut tuturlar. Sağ əldə birinci 14 hərfi ehtiva edən Əbcəf, Həvvəz, Hüttü, Kələmən, sol əldə isə Səfəs, Qərəşət, Səxiz, Zəziğ sözlərinin hərfləri öz əksini tapıb.

Əbcədlə ata-baba arasında bir əlaqə olmasa da, bədii sənət nümunəsi göstərərək, böyük Özbək şairi Nizam əd-Din Mir Əlişir Nəvai (09.02.1441 - 03.01.1501) ərəbcə ata mənası verən "əb" ilə "baba" mənası verən "cədd" sözlərini birləşdirərək "əbcədd" alır:

***Degəc "əbcədd" başığa uyrulurlar-
Qəmərlə birlə güyəs, yəni cəddü əb.***

Əbcədin mistikasına inam geniş yayılıb. Belə hesab olunur ki, 28 hərfin köməyiylə düşmənlərə qalib gəlmək olar. Əbcədi kağıza yazıb öyrənmək niyyətilə onu torpağa basdırsan, səni maraqlandıran ən çətin suala da cavab tapa bilərsən. Düşünmüşlər ki, 28 hərf yazılan kağız suya salıb içilərsə, uşağın qorxusunu aparar, zehni möhkəmləder, qurumuş quyuya atılsa, suyu çoxalar, az məhsul verən ağacı bəhrəli edər.

Əlcəzairli alim Mühyi əd-Din Əbdül-Əbbas ibn Əli əl-Buni əl-Qüreyşi (1162 - 1225) "Şəms əl-maərif və lətaif əl-əvarif" (Taniyanların günəşi və öyrədənin lətifliyi) və "Əd-Dürr əl-mənzum fi ilm əl-əufaq və ən-nücum" (Sehrli kvadratlar və astrologiya elmi haqqında nizama çəkilmiş mirvarilər) adlı əsərlərin müəllifidir. Birinci əsəri qısaldılmış olaraq "Şəms əl-maərif" (Taniyanların günəşi) adı ilə məşhurdur. 2001-ci ildə İstanbulun "Seda Yayınları" irihəcmil bu əsərin "Şəmsül maərif el kubra" (Taniyanların günəşi, böyük) adı ilə 4 cildə türkcəyə tərcüməsinin birinci nəşrini gerçəkləşdirdi. 2095 səhifəni ehtiva edən bu əsər Elmül-Hüruf (Hərflərin elmi) sahəsini işıqlandırır. Mühyi əd-Din Əbül-Əbbas ibn Əli əl-Buni əl-Qüreyşi (1162 - 1225) "Şəms əl-maərif və lətaif əl-əvarif" (Arifliyin günəşi və öyrətmənin lətifliyi) adlı əsərində yazıb: "Dinləri təmsil edən Peyğəmbərlərə endirilən səmavi kitabların bir sıra özünəməxsusluğu var. Bir sıra sirri səhifələrində gizləyiblər. Müsəlmanlıq üçün endirilən müqəddəs kitabımızın sirləri də bu hərflərin içində saklıdır... Bu hərflərin daşıdığı mənə və sirlər içində endirilən bütün səmavi kitablardakı sirlər qalmaqdadır". (III cild, otuz birinci bölüm, səh.229-230)

Ərəb əlifbasının 28 hərfinin hər biri ayrı-ayrılıqda səs və rəqəmdən başqa, həm də rəmzi mənə daşıyır. Hürufilərin rəmzləri də bu sıradadır. Əlif-lam şəir şəkli də elə bu amacdan yaranıb.

"Təsəvvüf" sözündəki hərflərin ayrı-ayrı sözlərin baş hərflərinin toplusu olması da diqqət çəkir:

ت “ta” – tövbə,

ص “sad” – səfa (təmizlik),

و “vav” – vilayət (Allaha yaxınlıq),

ف “fa” – fəna (Allahda əriyib yox olma). (Gnüklopediə sufizma, səh.14).

“Tacir” sözündəki hərflər bu sənətin məğzini göstərən sözlərin birinci hərflərindən təşkil olunduğunu hərifşünaslar irəli sürür:

ت “ta” – təvəkkül,

ج “cim” – cəsəret,

ا “əlif” – ümid,

ر “ra” – rastoqari (doğruluq).

Hərflərin şəkillərini nəyəsə bənzətməklə rəmzlər meydana gələ bilirdi. Məsələn, Ərəb əlifbasının “nun” adlanan ? hərfi həm də qədim ərəblərdə böyük balıq, balına anlamına gəlir. Hərfin şəklinə diqqətlə baxdıqda, ağzını geniş açıb yuxarıda nöqtə kimi görünən qidasını udmağa çalışan balığın iri, güclü çənələrini vizual təsəvvür etmək mümkündür. İslam mədəniyyətinin bərqərar olduğu IX yüzillikdə unudulmuş qədim Misir elmlərini bildiyi üçün böyük irfan şeyxinə “Misrin Yunis Peyğəmbəri” mənasına gələn “Zü əl-Nun əl-Misri” ləqəbi verilib.

بی ان قد همچون الف لامی شد از غم قائم
بیچیدہ کی بینم شبی با الف این لامرا

(Bi an ğədd həmçu “əlef” “lam”i şod əz əz ğəme ğamətəm,
Biçide key binəm, ba “əlif” in “lam”ra) [2, s.24]

Tərcüməsi:

**Hicrin əliflək qəddimi bükmüş həbibim, lam edib,
Birləşdir axir bir gecə, o əlif ilə lami sən.** [6, s.10]

Nəsimi Şirvani hürufiliyin daha əyani təbliği üçün “əlif-lam” və “tərs əlif-lam” şeir şəklində yaradıb. “Əlif-lam” ərəb dilində “əl” müəyyənlik artikli təşkil edən iki hərfin; “əlif” və “lam”ın adını bildirir. Hürufilərin gizli yazılarında “əlif” və “lam” hərfləri “Allah”a işarədir və bu sözü təşkil edən 4 hərfdən ilk ikisidir, hərflər birləşmir. “Lam” hərfi “əlif”lə birləşəndə isə alınan “la” sözcüyü heçlik, yoxluq anlamındadır. Rəqəm mənası vahid olan “əlif” həm də tövhidi, Allahın bir olduğunu göstərir, əgər o arxa plana keçsə, heçlik alınır.

Hürufilər üçün insan toplumunda məslək konkret bir söz kimi, fərdlər isə bu sözün ayrı-ayrı hərfləri kimi qəbul olunurdu. Bunu birinci dəfə Nəsimi söyləyib:

**Gəl, ey hərif, şimdi nəsihət qəbul qıl,
Cövr eyləmə hərifə ki, hacət degil hitab.** [1, s.491]

Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda “Bu, tuğrayı-misali-məhəbbətdir və dibaçeyi-divani-möhnətdir” fəslində bu beytlər var:

**Bildim qəmini, sən ki, çoxdur,
Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.
Gəldim ki, olam qəmin hərifi,
Gəl, təcrübə eylə mən zəif!**

Zaman-zaman mahiyyət unudulub, ifadə mənfi çalar alaraq dilimizdə türkə-saya şəxslərə “hərif” ünvanı şəklində qalıb. El içində kimi isə aldadıb ziyana salmaq məqamı “filankəsi həriflədilər” kimi ifadə olunur. Osmanlı türkcəsində olub indi də Türkiyədə işlənən “abdal hərif” ifadəsi var. “Abdal” sözü ərəbcədir, IX əsrdən bəri təsəvvüf termini kimi işlənir, “dərviş” və “şahid” mənalarına gələn “bədil” kəlməsindəndir, cəm halı isə “abdal” və ya “əbdal”dır. Farsca və türkcə maddi dünya ilə bağlantısını kəsib, Allaha bağlanan dərviş anlamında ikən, daha sonralar Qələndəriyyə zümərəsinə mənsub “sərsəri dərviş” mənasına gəlib. Görünür, “hərif” sözünün ironik mənfi mənə kəsb etməsi hürufiliyin məğlub olub bekdaşilik içində əriyib itməsi dövrünə təsadüf edir.

♦ K i t a b l a r , r ə y l ə r

“BİR ÖMRÜN İZİYLƏ”

Azərbaycanın XX əsrdə yetirdiyi böyük şəxsiyyətlərdən biri - akademik Heydər Hüseynov... Onun həyatı, dramatik və faciəli ömür yolu haqqında çox yazılar və zaman keçdikcə Heydər Hüseynov fenomeni hələ çox araşdırılacaq. Amma filologiya elmləri doktoru, professor Fəridə Səfiyevanın “Bir ömrün iziylə” kitabı bu gün Heydər Hüseynov haqqında indiyə qədər məlum olmayan həqiqətləri bizə təqdim edir və bu kitabı oxuyandan sonra bir daha yəqin edirəm ki, doğrudan da, Heydər Hüseynovu zamanə bir də yetirməz. Bu fikrin üzərində möhkəm dayanıram, demək istəyirəm ki, o, XX əsr Azərbaycan ictimai fikir tarixində, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat sahəsində ən nüfuzlu şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Doğrudur, o, marksizm, leninizm ideologiyası, kommunist məfkurəsi ilə sıx bağlı idi, lakin heç bir ideologiya insanın içindəki vətənpərvərlik duyğusunu, Vətən eşqini söndürə bilməz. Heydər Hüseynov cəmi 42 il yaşadı, yaradıcılığının ən parlaq, ən pik nöqtəsində onu intihara sövq elədilər.

Fəridə Səfiyevanın kitabı haqqında söhbətə də elə o faciəli, o müdhiş məqamlardan başlamaq istədim. “XX əsr Azərbaycan ictimai fəlsəfi fikir tarixindən” monoqrafiyası Heydər Hüseynovun şah əsəri idi - bu əsərdə Heydər Hüseynov qədim dövrdən başlayaraq XIX əsr də daxil olmaqla Azərbaycan fikir tarixini araşdırır. Bu əsər Azərbaycanda fəlsəfə tariximizə aid ilk monumental əsər idi. Məqsəd bu idi ki, qədim kökləri olan bir millətin mədəniyyətini dünyaya çatdırsın. Özü də bu əsərdə XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti, əsasən beş klassik sənətkarın yaradıcılığı qətiyyən o dövrdə dəbdə olan belə bir fikirlə məhdudlaşmırdı - Azərbaycan mədəniyyəti, fəlsəfi fikir dünyası rus ədəbiyyatı və fəlsəfəsi ilə sıx bağlıdır, əksinə, Heydər Hüseynov böyük bir məntiqlə izah edirdi ki, XIX əsr mədəniyyəti orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti üzərində böyüyüb, inkişaf edib. Və həmin əsərdə Heydər Hüseynov XIX əsrin böyük mütəfəkkirləri - M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, İ.Qutqaşanlı, A.A.Bakıxanov, M.Topçubaşov, M.Kazım bəy haqqında geniş məlumat verir, onların yaradıcılığından ətraflı söz açır. Lakin... həmin əsərdə, IV fəsildə cəmi beşcə səhifə Heydər Hüseynovun başına olmazın işini açır. Heydər Hüseynov Mirzə Kazım bəyin - Rusiya şərqşünaslıq elminin banilərindən birinin həyatını və elmi fəaliyyətini canlandırır. O, bundan öncə də Mirzə Kazım bəyin əsərləri

barədə məqalələr yazmışdı. Ancaq monoqrafiyada o, Mirzə Kazım bəyin Şeyx Şamil haqqında yazılarına da toxunur, o da Mirzə Kazım bəy kimi Şeyx Şamilə - rus imperiyasına qarşı azadlıq hərəkatının başçısına rəğbətini gizlətmir. Əsər kitab kimi çapdan çıxandan sonra müəllifin ünvanına xeyli təriflər yağdırılır (həm mətbuatda, həm də şəxsən özünə). Heydər Hüseynov bu kitabdan bir nüsxəni SSRİ Yazıçılar İttifaqının baş katibi, Stalin mükafatları üzrə komitənin sədri A.Fadəyevə də göndərir. Fadəyev Heydər Hüseynovu tanıyırdı, onların dostluğu hələ 1947-ci ildə, Nizaminin 800 illik yubiley tədbirləri zamanı başlamışdı. Fadəyev H.Hüseynovun kitabını SSRİ-nin ən yüksək mükafatına təqdim edir. Ancaq Azərbaycanın hakimi-mütləqi M.C.Bağırovun bundan xəbəri olmur.

F.Səfiyeva Mir Cəfər Bağırov - Heydər Hüseynov münasibətlərinə də toxunur. Bağırovun bu kitab qədər H.Hüseynova böyük rəğbəti vardı - təsəvvür edin, Heydər Hüseynovun ictimai elmlər sahəsində liderə çevrilməsində Bağırovun heç bir maneçiliyi olmayıb, o, hətta istəyirmiş ki, H.Hüseynov MK-da ideologiya üzrə katib işləsin. Ancaq H.Hüseynovu gözü götürməyənlər də vardı və onlar Şamil hərəkatı ilə bağlı o beşcə səhifəni ifşa kampaniyasına çevirirlər. Halbuki, Azərbaycan və digər respublikaların elmi ictimaiyyəti ən üzde olan tarixçilər, filosoflar (Bertels, M.Arif, M.Hüseyn, Ə.Sumbatzadə, H.Araslı, Ə.Quliyev, Bakradze, M.İbrahimov, Krunss (Esroniya) və başqa alimlər əsəri yüksək qiymətləndirir, onun Stalin mükafatına layiq olduğunu söyləyirdilər. Ancaq o beşcə səhifə M.C.Bağırovu, ondan daha yuxarıda - Kremldə əyləşən M.Suslovu əsəbiləşdirir və beləliklə, "ifşa kampaniyası" sürət götürür. Bu ifşada MK-nın ideoloji katibi H.Həsənov xüsusilə fəallıq göstərirdi. Alimin ağır günləri başlayır. Bağırovun bir vaxtlar rəğbət bəslədiyi Heydər Hüseynov onun qəzəbini son həddə çatdırır. Bağırov G.M.Malenkova yazdığı məktubda Heydər Hüseynovun kitabını Azərbaycanda ictimai fikir tarixinin kobud şəkildə pozulmasında, marksist nöqteyi-nəzərindən yazılmamasında günahlandırır. Nəhayət, 1950-ci il iyulun 14-də Filormoniyanın yay salonunda Heydər Hüseynovun "ifşa olunması"nın həddinə çatır. Həmin ziyalılar yığıncağında M.C.Bağırov "tarix məsələlərinin işıqlandırılmasında ciddi səhvlər haqqında" söz açır və demək olar ki, bütövlükdə "XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" kitabının müəllifini burjua millətçisi, ciddi siyasi səhvlər buraxan alim kimi ifşa edir. Sonra çıxışlar başlayır, bir vaxt həmin kitab haqqında tərif söyləyənlər "respublika ağası"nın səsinə səs verərək (hansı ki, Heydər Hüseynovun "yaxınları", "məsləkdaşları", çörək kəsdiyi "dostları") səhv etdiklərini boyunlarına alırlar. Bircə M.Arifin çıxışı Bağırovu və yığıncağa toplaşanları qane eləmir. Bağırov M.A.Dadaşzadənin sözünü yarımçıq kəsərək deyir: "Sən Türkiyə casususan. Sən Heydər Hüseynovdan da püssən!"

Və beləliklə, bütün bu təqiblər, haqsızlıqlara dözməyən Heydər Hüseynov öz bağında intihar edir. Əlbəttə, o, intihar etməyə də bilərdi, M.C.Bağırov onun işlə təmin olunmasına göstəriş də vermişdi. Amma ictimai elmlər sahəsində liderlik edən akademikin vüqarı sınımışdı və görünür, o, liderlikdən adi bir fənn müəlliminə çevrilmək istəmədi. Doğrudur, F.Səfiyeva onun "etiraflarından", Bağırova yazdığı məktublarda səhvlərini boynuna almasından söz açır - amma intihar birinci deyildi, bir dəfə onu xilas etmişdilər, amma... gec idi. Görünür, Heydər Hüseynov üçün başqa yol qalmadı.

Fəridə Səfiyeva öz kitabında Heydər Hüseynovun qızları - Sara xanımın və Leyla xanımın xatirələrindən və yazılarından gen-bol istifadə edir. Beləliklə, kitab həm də xatirələrlə dolu memuar kimi də diqqəti cəlb edir.

F.Səfiyevanın kitabında Heydər Hüseynovun bütün əməli fəaliyyəti - müəllimlikdən akademikliyə qədər keçdiyi yolun bütün dönümləri öz əksini tapır. Müəllif bunları ardıcılıqla nəzərə çarpdırır - Heydər Hüseynovun elmi, pedaqoji fəaliyyətinin hər bir pilləsi onun istedadının daha parlaq göstəricisinə çevrilir. O, həm də görkəmli elm təşkilatçısı idi - SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının təşkilində Heydər Hüseynovun böyük xidmətləri olub. Görkəmli Azərbaycan sənətkarlarının yubileylərinin keçirilməsində (Axundov, Bakıxanov, Ü.Hacıbəyov, Nizami və b.) təşkilatçı, tarix, fəlsəfə və ədəbiyyat sahəsində dərslərlərin, dərslər vəsaitlərin hazırlanmasında xeyli zəhmət sərf edib. Onun yetirdiyi kadrlar Azərbaycanda fəlsəfə elminin inkişafında ustadlarının yolunu davam etdiriblər.

Heydər Hüseynovun bir alim kimi ən məhsuldar dövrü qırxıncı illər idi. F.Səfiyeva alimin həmin illərdə qələmə aldığı məqalələrinin siyahısını təqdim edir və doğrudan da heyrlənlərsən. Bu qədər məsul işlər görəsən, həm də az qala hər gün elmlə məşğul olasan?

O, Azərbaycanın tanınmış ziyalıları ilə cəbhə bölgələrində də olub. F.Səfiyeva Stalinin şəxsən ona bu fəaliyyətinə görə ünvanladığı təşəkkür teleqramını da mətnə daxil edir. Təbii ki, bu kitab qeydlər, fotolar və izahlarla zəngindir.

“Bir ömrün iziylə” kitabına yalnız bircə iradəm var. F.Səfiyeva Heydər Hüseynovun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələrinin yalnız adlarını çəkir, onları şərh və təhlil etmir. Halbuki, Heydər Hüseynovun Azərbaycanın klassik və müasir ədəbiyyatı ilə bağlı çox maraqlı fikir və mülahizələri olub.

Hər halda, bu kitab böyük şəxsiyyət - akademik Heydər Hüseynovu daha yaxından tanımaq mənasında çox qiymətli bir kitabdır. Təzə faktlar, məlumatlar, bizim bilmədiyimiz gerçəkliklərlə dolu bir kitab...

Vaqif YUSİFLİ

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2019-cu İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

**jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,
illik abunə qiyməti 18 manatdır.**

İNDEKS: 76300

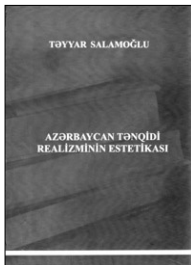
♦ K i t a b r ə f i

AZƏR HACIBƏYLİ
“FƏDAKARLIQ MƏKTƏBİ. MEHDI HÜSEYNZADƏ”
Bakı, “Ecoprint”, 2018.

Azər Hacıbəylinin hərbi vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı “Fədakarlıq məktəbi” silsiləsindən olan kitabda - Azərbaycan xalqının igid oğlu, əfsanəvi partizan-kəşfiyyatçı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin ömür və döyüş yolları, qəhrəmanın daxili ailəmi və düşüncələri poetik şəkildə tərənnüm edilir.

Kitab Mehdi Hüseynzadənin anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibətilə çap edilib.

TƏYYAR SALAMOĞLU
AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNİN ESTETİKASI
Bakı, “Orxan” NPM, 2018

Monoqrafiyada C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin yaradıcılığı Azərbaycan tənqidi realizminin estetikası kontekstində araşdırılır, milli tənqidi realizmin estetikası ilə bağlı sovet ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyasının əsas müddələrinin bədii mətn həqiqətləri ilə təsdiq olunmamasının ideoloji əsasları müəyyənləşdirilir. Bu estetikada tənqid pafosu ilə bərabər, təsdiq pafosunun da əhəmiyyətli mövqeyə malik olması, tənqidi gülüşün daha çox tərbiyəedici funksiyasında çıxışı problemə yeni baxış konsepsiyasını gerçəkləşdirən xüsusiyyətlər kimi irəli sürülür.

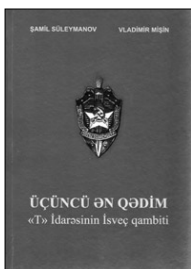
Nəşrin elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyliydir. O, həmçinin, kitaba “Tənqidi realizminin estetikasına realist elmi baxış” adlı Ön söz yazmışdır.

TOFIQ MƏLİKLİ
RUSİYADA AZƏRBAYCAN “OCAQ”I
Bakı, “Təknur”, 2018

Kitab Rusiyada 1988-ci ildə Tofiq Məliklinin sədrliyi ilə yaranmış “Ocaq” Azərbaycan Mədəniyyəti Cəmiyyətinin 30 illik fəaliyyətini əks etdirir.

“Ocaq” Cəmiyyətinin əsas vəzifələrindən biri Moskvadakı soydaşlarımızın milli-mədəni tələblərini reallaşdırmaq, Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını Moskvada, Rusiyada təbliğ etmək idi.

ŞAMİL SÜLEYMANOV, VLADİMİR MİŞİN
“ÜÇÜNCÜ ƏN QƏDİM “T” İDARƏSİNİN İSVEÇ QAMBITİ”
Bakı, “Ecoprint”, 2018

“Üçüncü ən qədim “T” İdarəsinin İsveç qambiti” SSRİ DTK-nın Birinci Baş İdarəsinin elmi-texniki kəşfiyyatının rezidenti olmuş - Azərbaycanda yeganə xüsusi xidmət əməkdaşı - polkovnik Şamil Süleymanovun bilavasitə iştirakçısı olduğu hadisələr əsasında rus dilində qələmə alınmış bədii əsərdir.

Romanı dilimizə Azər Hacıbəyli tərcümə edib.

Əsər Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının 100 illiyinə həsr olunub.

ZEMFİRA MƏHƏRRƏMLİ
QARABAĞ MÜHƏRRƏMƏSİ: TALELƏR
 Bakı, 2018

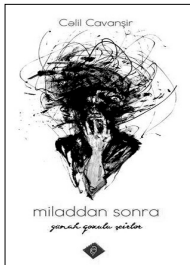
Yazıçı-publisist Zemfira Məhərrəmli bu kitabı xalqımızın azadlıq mücadiləsinə, erməni işğalçılığına və onların havadarlarına qarşı hər b qovğasında kişilərlə çiyin-çiyinə döyüşən qadınlarımızın şücaətinə həsr olunub.

Z. Məhərrəmli qanlı-qadalı illərdə qələmi ilə döyüşən həmkarlarını - qadın jurnalistləri də unutmayıb, onların haqqında portret yazılarını kitaba daxil edib.

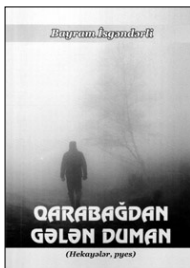
AZƏR QİSMƏT
"ÇUĞULLAR" ROMANI.
 Bakı, "XAN" nəşriyyatı, 2018

Romanda baş verən hadisələr bir gəncin mənəvi dəyərlərlə gerçək tələblər arasındakı təbəddülatlarından bəhs edir. Onun sındırılması üçün istər psixoloji, istərsə də fiziki təzyiq vasitəsinə əl atılır. Tələb isə çuğulluqdur. Əyalət gənci qan yaddaşında belə tələbin yaramazlıqla bir tutulduğunu anlatmağa çalışsa da, ondan zamanəyə uyğun hərəkət etməsi gözlənilir. Əyalətin saf hissləri ilə şəhərin acı gerçəkliyi arasında qalan gənc dünyaca məşhur çuğullarla öz həyatını müqayisə etməklə, yaxud xəyalında ibtidai icma quruluşuna uçmaqla, təsəlli tapır. Son vasitə isə tapılır. Həmin vasitə ətrafdakıları dəhşətə gətirir.

CƏLİL CAVANŞİR
MİLADDAN SONRA
 Bakı, "XAN" nəşriyyatı, 2018

Cəlil Cavanşirin "Miladdan sonra" adlı yeni şeirlər kitabı işıq üzü görüb. Kitabda şairin son illərdə yazdığı şeirlər toplanıb.

BAYRAM İSGƏNDƏRLİ
QARABAĞDAN GƏLƏN DUMAN
 Bakı, "Elm və təhsil", 2018

Kitabda müəllifin son illərdə yazdığı hekayələr və pyesi toplanıb. Qarabağla bağlı ağrı-acılar, azadlıq ümidi, döyüş ruhu bədii nümunələrin əsas mövzusu.

Həmin nəşriyyat B.İsgəndərli "Bu qatar hara gedir?" adlı hekayələr kitabını da nəşr edib. Kitablarn redaktoru Əbülfət Əzimlidir.

